

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- TÉREY JÁNOS verse 249
JÁSZ ATTILA versei 251
KŐRIZS IMRE verse 253
GÖMÖRI GYÖRGY versei 256
KIBÉDI VARGA ÁRON versei 258
SIMON MÁRTON verse 261
MÁRTON LÁSZLÓ: Távolsági járat (II. rész) 262
BALÁZS IMRE JÓZSEF: Hopik, kajovák, tlingitek: indián-reprezentációk
a kortárs magyar irodalomban (*tanulmány*) 280
RADOSLAV PETKOVIĆ: Bizánci internet (II. rész) (*esszé*) 288
LAKNER JUDIT: A gondoskodás erővel tölt fel (*Kőrössi P. József
beszélgetése*) 298
LAKNER JUDIT: A fehér macska (*novella*) 306
ALICE MUNRO: Búzlik a pénztől (*novella*) 309

*

- REMÉNYI ÉDUA: Szedett és vetett betűk (*Kilencven éve alapította Virginia
és Leonard Woolf a Hogarth Presst*) 331
VÖÖ GABRIELLA: Doris Lessing és a női fejlődésregény (*tanulmány*) 338

*

- P. MÜLLER PÉTER: Grantchester Road (*Gömöri György: Az én forradalmam;
Ez, és nem más; Versek Marinak – Poems for Mari*) 344
KRUPP JÓZSEF: Lásátemikántáre (*Lovas Ildikó: Spanyol menyasszony. Lány,
regény*) 350
TOMPA ANDREA: Személyes szégyenek (*Demény Péter: Visszaforogtatás*)
354
NYÁRI ISTVÁN: Körülírások (*Bagi Zsolt: Az irodalmi nyelv fenomenológiája;
A körülírás. Nádas Péter: Emlékiratok könyve*) 357
GAJDÓ ÁGNES: Tudni érdemes dolgok (*Balogh Tamás: Álmodozók
irkafirkája. Irodalomtörténeti tanulmányok*) 363
SERESS ÁKOS: Ellenszegülés a démonnak (*Antoine Compagnon: Az elmélet
démona – Irodalom és józan ész*) 366

2008

MÁRCIUS

Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár Antal-Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u. 8–10. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi

u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19–21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE bölcsészkar könyvtár.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magiszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

650,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

LI. ÉVFOLYAM

3. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
BEFTÁN KATALIN

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215–305, 510–752, 510–753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Szerkesztőségi fogadóórák minden hónap első csütörtökén 14-től 16 óráig
a Jelenkor szerkesztőségében.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. Nem kért kéziratokat elektronikus
formában (e-mail) nem áll módunkban fogadni. Minden felbélyegzett válaszborítékkal
ellátott küldeményt megválaszolunk.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 3900,- Ft, a II. félévre 3250,- Ft,
egy évre belföldre: 7150,- Ft;
a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécs.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

KÓS LAJOS
(1924-2008)

2008. február 5-én, életének 84. évében elhunyt Kós Lajos bábművész, a Pécsi Nemzeti Színház és a Bóbita Bábszínház örökös tagja. A Képzőművészeti Főiskola elvégzése után a Népművelési Intézetben dolgozott, majd 1961-től került Pécsre a Doktor Sándor Művelődési Házba. Nevéhez fűződik a pécsi Bóbita Bábszínház megalapítása. Munkásságát többek között Jászai Mari-díjjal, Janus Pannonius-díjjal, a Nemzetközi Bábművész Szövetség UNIMA diplomájával és Blattner-éremmel is elismerték. Kós Lajost a Pécsi Nemzeti Színház és a Bóbita Bábszínház saját halottjának tekintti. Temetéséről később intézkednek.

BOGDÁN LÁSZLÓ, DARVASI LÁSZLÓ és PETŐCZ ANDRÁS vehette át az idei Márai Sándor-díjat január 22-én Budapesten, a Néprajzi Múzeumban. Gratulálunk munkatársainknak!

ZSILLE GÁBOR kapta első ízben a 2008-ban alapított Bella István-díjat. Az Érd Megyei Jogú Város Önkormányzata és a Magyar Írószövetség által alapított „Bella István-díjat az a költő kaphatja meg, aki munkásságában kötődik a nemzeti irodalom értékes hagyományaihoz,

következésképpen Bella István életművének szellemiségéhez is; s a költői, műfordítói pályán már eredményeket ért el, de még nincs kellő elismertsége, azaz a fiatal vagy a közepnemzedékhez tartozik”. A díjat január 21-én adták át az érdi Szepes Gyula Művelődési Központban, laudációt mondott Kovács István költő, író, műfordító, irodalomtörténész.

RAOUL BILTGEN luxemburgi író, dramaturg-gal ismerkedhetett meg a közönség február 18-án Pécsen, a Művészetek és Irodalom Házában. A szerző az *Európa Kulturális Fővárosa Pécs 2010*-program keretében létrehozott *Writer in Residence* elnevezésű írói ösztöndíjas projekt egyik vendége. Raoul Biltgennel Szalay Tamás irodalomtörténész és Méhes Károly költő, író beszélgetett.

PINCZEHELYI SÁNDOR festőművész *Vázlatok és változatok. Műveletek hallal, malaccal, bárránnyal* című kiállítását Várkonyi György művészettörténész nyitotta meg Budapesten, az Octogonart Galériában február 14-én.

CSERNA-SZABÓ ANDRÁS és DARIDA BENEDEK *Jaj a legyőzötteknek, avagy süsüink-főzünk másnaposan* című kötetét mutatták be a szerzők, valamint a kérdező Balogh Robert február 14-én Pécsen, a Művészetek és Irodalom Házában.

Szerzőink

- Térey János (1970) – költő, író, műfordító, Budapesten él.
Jász Attila (1966) – költő, kritikus, az *Új Forrás* szerkesztője, Tatán él.
Kőrizs Imre (1970) – költő, műfordító, szerkesztő, Budapesten él.
Gömöri György (1934) – irodalomtörténész, költő, műfordító, Londonban él.
Kibédi Varga Áron (1930) – irodalomtörténész, költő, esszéista, Freiburgban él.
Simon Márton (1984) – költő, Budapesten él.
Márton László (1959) – író, műfordító, Budapesten él.
Balázs Imre József (1976) – költő, irodalomkritikus, a *Korunk* szerkesztője, Kolozsvárott él.
Radoslav Petković (1953) – szerb író, esszéista, Belgrádban él.
Csordás Gábor (1950) – költő, műfordító, a pécsi Jelenkor Kiadó igazgatója, Pécsen él.
Lakner Judit (1954) – író, szerkesztő, Budapesten él.
Kőrössi P. József (1953) – író, szerkesztő, a Noran Kiadó igazgatója, Budapesten él.
Alice Munro (1931) – kanadai prózaíró.
Mesterházi Mónika (1967) – költő, műfordító, Budapesten él.
Reményi Édua (1977) – az ELTE BTK Filozófiai Doktori Iskola Esztétika Programjának Phd-hallgatója, Budapesten él.
Vő Gabriella (1962) – irodalomtörténész, a Pécsi Tudományegyetem adjunktusa, Pécsen él.
P. Müller Péter (1956) – irodalomtörténész, kritikus, a pécsi *Echo* főszerkesztője, Pécsen él.
Krupp József (1980) – klasszika-filológus, kritikus, Budapesten él.
Tompa Andrea (1971) – színikritikus, a *Színház* című lap szerkesztője, Budapesten él.
Nyáry István (1975) – irodalomkritikus, Budapesten él.
Gajdó Ágnes (1975) – irodalomtörténész, Ráckeresztúron él.
Seress Ákos (1980) – irodalomtörténész, kritikus, Pécsen él.
Gergely János (1930) – nyelvész, főiskolai tanár, Pécsen él.
Sz. Koncz István (1961) – szerkesztő, Görcsönyben él.

TÉREY JÁNOS

Kuriózum

*Tetszik a kertésznő, impertinens
Módon tetszik, de hogyan közelítsek hozzá?
Na ne; ismerkedni?!... Megint egy
Tündéri személy vagy köznapi szörny,
Kettőszáz rigolyájával, ezer bogarával,
Elképzelhető aranyos, pici tárgyaival,
Messzire csengő falzettjével...
A feszes formaruhával a melle fölött.
Távoli vagyok, és olyan elszigetelt,
Mint a frankfurti zsidótemető
A nevekkel beírt betonkaréjban.*

*Én, befalazva a magam
Sokrétű igazságába; ő, bebábozódva
Saját túlévelű terveibe.
Ami újdonság, az hódoltat vagy párbajozni hív,
Változatosan provokál.*

*Vajpuha, habkönnyű ember sose lakta a földet,
Hanem csak milliárd és milliárd változatos súlyú,
Szálkás, durva, kemény nő és férfi.
A jóság eszméjén is derülünk. Ez a nő
Mégis olyan vonzó, mint egy angolkert,
Nedves paddal, avarkupacokkal,
Zenepavilonnal a mélyén.
Izgalmas, mint egy szurokilletű május a földön.*

Télen mindig egymaga van.
Gereblyét, ollót visz a parkba.
Számkivetve a karácsonyi
Üzletből, abból a piztáciazöld, mennyei körből:
Nem a lélek, csak a mogyorószínű
Szem vet szikrákat.

„Mutatkozz, mintagazdaság.”
Addig fixíroztam a kertésznőt,
Míg oda nem jött hozzám.
Egy bizonyos fa nevét
Tudakoltam tőle, amelynek
Paprika formájú termése van.
(Ezért hívtam idáig paprikafának.)
Nyár óta kíváncsi vagyok rá, mi lehet.
(S milyen egy kertésznő? teljesen lombtalanul?)
Nevetett. Máris mondta, hogyan hívják:
Ez a bugás csörgőfa. Olyan nincs,
Sose volt, hogy „paprikafa”.

J Á S Z A T T I L A

[ésmindig]

1 Hollán-fa árnyéka vagy egy Sulyok Gabi-rajz emléke

mint egy tócsa lágy hullámzásaiból, lassan bontakozott a fa lombkoronája, először csak ágak, majd a részletek is mind, levelek és sejtelmes üres közök az ágacsok között, tökéletes megfelelője, azaz leképezése egy konkrét fának, mégis biztosan tudod, nem csak az, ez a fa tócsaszerű lombkoronájával csak bennünk él, vagy ott fog ezután, hiába piszkálsz bele ujjhegygel a tócsatükörbe, árnyéka ott marad, bontakozik tovább a lomb, és mindig másképp

[mindigis]

kurcsisiáda

a lenyomott kilincs mögé nem képzelsz újabb történetet, lépcsőket a test alagsorába, borzongató simítást a lélekkocka éleire, sötét seb lüktetését a bőrön, eloltod hát a lámpát, nem akarod látni, de tudod, az ajtó mögött üres bőrönd, hiszen végül úgyis csak egy érintés emléke marad, egy mintha, ahogy a finom, szürkés karcolások a röntgenképen, ahogy apró porszemcsék ülnek a szakadék szélén, lassan megtöltik majd, eltüntetik, én meg mindig is így szerettem volna, ennyire éberem, líraiavá álmodni a tájat

[nemvigasztal]

tudnak-e fák repülni, vagy csak csellóhangon énekelni távoli hegyekről, mindegy, memóriám határvonalán ácsorog egy kiáltótorony, magányos, mint bárki más közöttünk, néha tud róla, néha meg nem is akar, árnyék és napsütötte sáv, nyolc nap kering bennem, furcsa, de ez most egyáltalán nem vigasztal

[valakijárkál]

festetlen arccal állunk a semmi fáin előtt, őszi éjszakában a kertmozi szakadt vásznán a ködpára játssza a főszerepet, a háttérben időnként a kavicsos útra hullik egy-egy levél, kiszámíthatatlan időközökben, mégis biztosítva a folytonosságot, valaki járkál a sötét nyírfák között, vérkeringése lassú zene a szívből, hajnalra elhalkul, ahogy álmoképek csorognak végig az ablak üvegén nyomtalanul, ami itt marad, megfogható és átlátszó, a festék alatt fáradt szoborarcok

Alceste naplójából

Thoroczkay Gábornak

*Őszintén szólva sejtettem, hogy a tojásokat nem lehet kivenni a tartójukból,
de vajon nem épp a határoknak ez az örökös, lázas feszegetése tanított meg minket arra,
hogy a különbség sejtelem és tudás közt kanyonnyi?*

De távolabbról kell kezdenem.

*Az emberiség, legalábbis az a szegmentuma, amely hajlandó, képes és rá is ér bíbelődni
ilyesfajta kérdésekkel,*

*a vezető napilapok szombati számai szerint mostanában készül átlépni a fogyasztói
társadalomból az információs társadalomba.*

*A korábbi, épp meghaladni kívánt korszak körülményeit, életlehetőségeit alaposan
körüljárta művészet és tudomány (valamint zene és sóvízgyurmászat),
a műnemek közül pedig nem egy már a korszakváltásra is felkészült.*

*Annál fájóbb tehát az az űr, amely a magyar lírában tátong a fogyasztói társadalomra
adott reflexiók helyén.*

*A líra persze lomha valami, a földön szárnyaszegetten vergődő tarka tukán, amely ha
olykor mégis repülni tud, inkább szaktudás és – statisztikailag persze előre
megjósolható – véletlen, azaz tehetség dolga.*

*És hát hazánkban a fogyasztói társadalom nem is tekinthet akkora múlttra vissza, mint
mondjuk az objektív líra.*

*Délig aludtam. Sőt, majdnem kettőig. Két korábbi éjszakát próbáltam kipihenni ezzel,
olyanokat, amelyek egy munkás év kipihenésének voltak természetesen
csak részsikereket felmutatni képes próbálkozásai.*

*Nem sok időm maradt a bevásárlásra. Tudtam, hogy a közeli szupermarket szombat lévén
háromkor bezár, sőt már háromnegyedkor is csak a kifelé jövőknek nyitja
ki a fotocella az ajtót – amit egyébként mindig is sérelmeztem –,
úgyhogy szednem kellett a lábam.*

*Az udvarról mégis kétszer visszafordultam. Először azért, mert ráléptem az egyik szomszéd
gyermekének feltehetőleg Kinder-tojásból származó, apró piros
repülőgépre. A repülőgép, hála moduláris szerkezetének, nem tört össze,
csak szétesett, a részek összeillesztése során azonban az éjszakai, futó nyári
zápor után maradt sár vagy inkább csak vizes por kissé bepiszkolta a
kezem. Mivel kimondottan élelmiszert kívántam vásárolni – bár
péksüteményt mindig úgy veszek, hogy a kezemre húzok egy zacskót –
visszamentem kezem mosni. (Másodszor azért fordultam vissza, mert*

- egyszerűen elfelejtettem pénzt vinni magammal. A későbbiek fényében óriási szerencse, hogy ezt idejében felismertem.)
- A boltba hamar odaértem. Messzebb van ugyan, mint a sarki üzlet, de szélesebb áruválasztéka bőségesen kárpótol a hosszabb útért. Különös, hogy ismerősökkel talán sohasem találkoztam ebben a boltban: ők nyilván a közelebbibe járnak. Egy ízben csakugyan össze is futottam az egyik fiatal szomszédal, amint épp a sarki üzlet felé igyekezett. Rövid beszélgetésünk folyamán egy használt menedzserkalkulátort kínált fel megvételre, amit én, utalva technikai járatlanságomra és igényeim korlátozott voltára, köszönettel visszautasítottam. (Szerintem azt hitte, hogy én amolyan menedzserféle vagyok.) A kis boltnak egyébként éppen a mostani bevásárlás alkalmával derült fény a közeli volta melletti másik előnyére, hogy tudniillik csak ott lehet darabra tojást venni.
- Mert tojást is vettem. Hármat. Gyanítottam, hogy a dolog nem lesz ilyen egyszerű, de arra az elvre hagyatkozva, hogy a demokráciában és a szupermarketben mindent szabad, ami nem tilos, végül is kiszedtem a három tojást a tízes tartóból.
- A pénztáraknál csak kisebb sorok voltak, de mivel a rokonszenves, ismerős pénztárosnőhöz többen is vártak, én egy másik pénztároshoz álltam, látva, hogy az után a vevő után, akinek éppen blokkol, nincs senki.
- Hamar felismertem, hogy a férfi – mert férfi volt a vevő – bizonytalan abban a kérdésben, hogy vajon van-e elegendő pénze az összes megvásárolni kívánt árucikk kifizetésére, ezért mielőtt a tejpótló kávéízesítő-por árát is beültette volna a pénztárosnővel, arra kérte, hogy mondja meg, hol tartanak éppen. A válaszból világossá vált számára, hogy a kezében tartott ezernégyszáz forint nem teszi lehetővé a por megvásárlását. Ezt jelezte a pénztárosnőnek, aki megkérte, hogy ez esetben fíradjon vissza – az ő megfogalmazásában: „szaladjon vissza” – a megfelelő polchoz a porral. A férfi a kérésnek némi vonakodás után eleget is tett.
- Eközben én már pakoltam a gumiszalagra a holmit, köztük az inkriminálható három tojást. Amikor a nőhöz ért a tojásokat tartalmazó nejlonzacskó, amelyet én körülbelül középre, a hipó és a franciasaláta közé dramaturgiáztam, azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy: „Ez meg mi?” Nyilvánvaló volt, hogy felismerte az áttetsző zacskóba csomagolt tojásokat, ezért nem feleltem. De nem is lett volna idő rá, mert a nő – érezvén a kérdés abszurd voltát – pontosított: „Ezt honnan vette?” „Ahol ki volt rakva” – így én, híven a tényekhez. A nő ekkor már tette is félre a tojásokat a pénztár másik oldalára, eltekintve ezúttal attól, hogy velem vitesse vissza őket. „Ezt nem lehet. Nem lehet kiszédni a tojásokat a tartóból, csak azért mert nincs leragasztva.” Erre én azzal ripoosztam – „már miért is ne lehetne?” –, hogy máshol már többször is vásároltam így, ráadásul ők is darabra vetítve tüntetik fel a tojás árát.
- A nő hajthatatlan volt, egy kolléganőjét is megkérdezte, aki hasonló szellemben nyilatkozott. Én azonban nem véletlenül vettem három tojást, jó

- okom volt rá: éppen tojást akartam, méghozzá éppen hármat.
- Tagadhatatlanul van bennem valami az önkéntes fogyasztóvédelmi matadorok öntudatából, de a körülmények ismeretében talán ezt leszámítva is érthető, ha ezt a pénztári intermezzót kellemetlenségként éltem meg. Éppen ezért – nagyvonalúan sorsukra hagyva immár a tojásokat – annak a véleményemnek adtam hangot, hogy a kellemetlenségért cserébe helye volna a bocsánatkérésnek. A nő nem látta be, miért is kellene elnézést kérnie. Közben valahol kényszeredetten nevetett is. Kilátásba helyeztem, hogy ez esetben elégedetlenségemnek a „Vásárlók Könyve” igénybevételevel fogok hangot adni. Röviden – megengedem, ismét csak kényszerűen – nevetve mutatta meg, hol tehetem ezt meg.
- Elkértem a könyvet, és tömören, mégis lehetőleg világosan fogalmazva vázoltam a történeteket. Nem jellemzett olyan hüggadság, aminő az események e mostani rekapitulálása alapján gondolható volna, de az érzés, amely a sportmérkőzések közvetítését kísérő izgalomhoz volt hasonló, inkább jólesett. Kézírásom mindenesetre olyan volt, mint egy túlképzett, munkaalkoholista hóhéré. Sajnos azt sem kerülhettem el, hogy visszatérjek a pénztárhoz, és a nő kis kitűzőjéről leolvassam a nevét, mert az az eladó, akitől a könyvet kaptam, nem tudta vagy nem akarta megmondani, hogy hívják a kolléganőjét.
- Egy ideig adatvédelmi okokból gondolkodtam rajta, hogy a megfelelő helyre beírom-e a nevem és a címem, de végül is úgy döntöttem, hogy egy jó ügyért harcoló civilgerilla nyugodtan vállalhatja kilétét, annál is inkább, mert a levélbomba feltehetőleg amúgy sem tartozik a modern ügyfélszolgálat marketingjének eszköztárába. Úgyhogy végül kitöltöttem azt a részt is.
- „Elolvassa ezt egyáltalán valaki?” – kérdeztem az eladót, miközben visszaadtam a könyvet. „Sőt, választ is fog kapni rá” – érkezett a nem várt felelet.
- Kíváncsi vagyok, vajon ha legközelebb vásárolni megyek, megvető pillantások dárdái fogadnak-e az ügyben ilyen vagy olyan módon érintett eladók részéről, vagy napirendre térnek a dolog fölött. Személyes indulatot természetesen nem táplálok a pénztáros iránt, sőt őszintén, teljes szívemből hosszú, boldog életet kívánok neki. Azt mindenesetre helytelenítem, hogy saját fáradtságát az én feltételezett kipihegtségemmel állította ellentétbe, valóban csak alig udvariatlanul oda futtatva ki a dolgot, hogy nyilván önkritikusabb vagy megértőbb volna, ha az elmúlt egy hét során végzett munka dacára ő is olyan pihent volna, mint én.
- Több szempontból is különös öröömre szolgált, valóságos hab volt a tortán az a – tapasztalataim szerint egyébként meglehetősen ritka – szolidaritás, amelyet erre a mondatra a sorban mögöttem álló nő nyilvánított, mondván: „Mért, mit gondol? Az úr egész héten csak verte?”

Londoni fohász

*A mindennapi pirított kenyérünket
és heves pirongatásunkat, add meg, ó Uram!
Az ólmosszürke londoni ég alatt
ne hagyd elhatalmasodni
álmoságunkat! Elég időnk lesz
majd az urnában pihenni
Golders Greenben vagy a Farkasréten
(kinek-kinek kívánsága szerint).
És az sem baj, ha a hazai hírektől
felindulunk, nemzetesdít játszó
felnőtt férfiak és nők hülyeségén,
ahogy dohos jelszavakat szajkózva
vonulgatnak, és ébresztőt képzelve
takarodót fújnak. Eb ura fakó,
vérünket igen, de zabot – azt nem adunk!
Akkor már jobb a vajazott pirítószó
és a nap, ami errefelé néha mégis kisüt.*

2007 szeptemberében

Selyemfa

*rózsaszínű virága,
rózsaszínű és fehér –
itt a hompsi kertben él.
Mint egy japán metszeten,
a selyemfa oly nemes,
túltesz más növényeken,
jázmin- s oleanderen.
Pomagránát lánggal ég;
a mimóza sárga még.
De a legszebb mégis ez,
mit selyemfának nevez*

*kerti könyvünk – mert mára
kinyílt a, kinyílt a
selyemfácska selymes-finom,
illatozó virága.*

Homps-London, 2007

Egy önrobbantó gondolataiból

*Bár tele van az övem dinamittal,
nyugodtan indulok a dzsámi kapujába.
Tele az utca is emberrel, árusokkal,
péntek van – minden hívó ma imádkozni jön.
Még pár perc csak, s ha Allah is úgy akarja,
a paradicsomban találom magam,
vagy a pokolban. A különbség elég nagy;
meg is borzongok kicsit a gondolattól.
Mert hitetleneket ölni érdemes,
de eretnek siát? iszlámhitű az is...
Mindegy: elszántam magam az ön-
feláldozásra. Most megállít az őrség,
s ha nem felelek, belém lő. Hát legyen.*

.....
*(Külön repül a fej, külön a törzs,
s a véres végtagok. És sírtalan marad.
És névtelen. Csak egy a sok közül).*

2005

Kommentár Koestlerhez

*Mikor a hatalom falánk kígyója
saját farkába harap,
nem az áldozat az igazi hős, hanem
aki hiteles tanúnak megmarad.*

Csepül

*A szavak erre nem vállalkoznak
– talán másra, de erre nem –.*

*Nem végzik dolgukat,
mindenkinek mást mondanak,
mindenkihez másként szólnak.*

Kertelnek, cserbenhagynak.

*Repülnek, mint a madarak.
Titkukat őrzik; függetlenek.*

*És mi félünk, hiszen elhagytak.
Szótlanul.*

Mi marad hátra, a csend mögött?

Kavicsok, lábnyomok. Romok.

Talán

*Mikor építették a pályaudvart?
Mikor indult el a tehervonat?
Vagy közben talán felszámolták a síneket?*

*Az utak elkészültek, az alapzatok is,
A jókedvű vendéglők és sörözők:
Asztalok, poharak, lábosok.*

És idecsöppentek a művelődés szomorú házai.

A véletlen őrzi őket, gondosan vigyáz rájuk.

Üresek.

Szórás

Mit keresnek itt a csillagok?
Gyerekek szórják őket vagy felnőttek?
Kertelnek, a holdnak udvarolnak:
fakulnak.

Később Sztálin-orgona pásztázza az egeket:
betakarítja az emlékeket,
a telhetetlen háborút.

Keresetlen, egyszemélyes csillagok,
elfoglalnak:
az én történetemet kürtölik szét.

Néhai

Néhai kísértetek,
lankadó látomások.

Minden egyre megy.
Holnap már ketten lesznek,
talán hárman is.
Mennek rendületlenül.

A végzet hívja őket,
a törhetetlen jövő:

menetelnek.

Cogito ergo sum

Méltóságos, tehát méltatlankodik.

Könyörtelen, tehát könyörög.

Gátlástalan, tehát gátat vet.

Embertelen, tehát emelkedik.

Szertelen, tehát szeretkezik.

Részeg, tehát részre hajlik

UzSORÁS, tehát uzsonnázik.

Csintalan, tehát csillog.

Kevély, tehát kevesel.

Győztes, tehát gyöngékedik.

Nincstelen, tehát incselkedik.

Szerelmes, tehát szertelen.

Hazátlan, tehát hazudik.

*Magyar, tehát magyaráz
(magyarán: magyarázkodik).*

Gondtalan, tehát gondolkozik.

És folytatása nem következik.

Előszeton

*Idáig háttal utaztam. A kabinok fehérebbek,
a víz mélyebb, mint tavaly – az árusoknál
még ugyanaz kapható. A strand kihalt,
ezért jöttem. Itt ugyanis van jövő: előszeton van.
Majd lesz minden. Nézelődöm, hideg sör kéne.
És zöldebb zöld és világosabb kék. Mert
az emlékezet fehér, mint a kabinok, amikbe
vetkőzni jársz. A laptopot otthon hagytam.
Tele van a fotóiddal, és én nem akarom
többé simogatni a képernyőt, hazudni, mert
nem őszinteségre van szükségem, hanem rád.
A véget úgyis pontosan tudom. Majd azt mondom:
hideg sör kéne. Meg azt: pedig milyen boldog voltam.
Milyen. Már nem derül ki. Mint: hogy mit
álmodik az egyetlen alvó, egy zuhanó repülőgépen.*

Távolsági járat

II. rész

Tehát az ő vér szerinti apját úgy hívták, azaz hívhatták volna, hogy Berzsényi Dániel! Ezen gondolkozott Norbi, miközben az egyetemről átsétált a Múzeum körútra. Ősz volt, a Károlyi-kertet elborították a lehullott platánlevelek. Csak-hogy a másik, az előző, az erősebb létezéssel bíró Berzsényi Dániel nem tűrhette a névrokonságot, még akkor sem, ha az vér szerinti rokonságnak volt a következménye.

De vajon csakugyan az ő, a régi Berzsényi tiltotta-e meg az epizódszínésznek, hogy Berzsényi maradjon? Nem ő volt inkább gyáva és gyöngé ahhoz, hogy viselje ezt a terhet? Norbi most már egy kissé föl volt háborodva, amiért a színész elhalványította, eltorzította a dicsőséges, régi szép nevet. Mintha őt, az utódot forgatta volna ki jogos tulajdonából!

Valósággal beléhasított a felismerés, miközben a platánleveleken lépkedett – mintha könyörgőn elébe nyújtott tenyereken gázolt volna át, melyek mögött hiába kereste volna a nyújtózó kart, a vállat –, hogy ő, Norbi úgyszólván egy régi nemesi családból származik. Hiszen ő hajszál híján egy tősgyökeres magyar úr! Dr. Császárek tudniillik, akik valaha régen Kaiserből magyarosították a nevüket, nem voltak tősgyökeres magyar nemesi família, de nem ám! Ezzel Norbi mostanáig nemigen törődött, most azonban egyszerre csak rájött, hogy ő bizony kakukkfióka, mindenképpen az. Ha innét nézzük, akkor is, ha meg onnét, akkor még inkább. Végre eljött az a pillanat, amikor észre kellett vennie önmagában a genetikusan meghatározott idegenszívűséget. Egyszersmind arra is rájött, hogy pillanatnyilag nem tehet semmit, nem bújhat ki a bőreből: ő Császárnak született, és ha a feje tetejére áll, akkor is Császár marad. Az élet császára.

És ez tulajdonképpen így is van rendjén.

Közben befordult a Múzeum körút sarkán, és a nyugtalanító gondolatok elől az egyik antikváriumban keresett menedéket. Furcsa könyvek akadtak a kezébe. Mindjárt az első munka, melyet majdnem találomra emelt le a polcról, egy Esze Tamás nevű kuruc vezérről szóló monográfia volt, melynek szerzőjeként egy Esze Tamás nevű történész volt föltüntetve. Norbi tehát nem önéletírásra, valloásra vagy visszaemlékezésre bukkant, melynek szerzője azonos az elbeszélővel és a hőssel, például Julius Caesar beszámol róla, hogy mit művelt Galliában Julius Caesar. Nem, itt két különböző személyről van szó, és a másik Esze Tamás évszázadokkal később élhetett, mint az egyik, ám ennek az apró különbségnek Norbi semmi jelentőségét nem látta. Ellenkezőleg, a könyv arról győzte meg ol-

A novella első része 2008 februári számunkban olvasható. (A szerk.)

vasóját, hogy Esze Tamás többet tud Esze Tamásról, mint amennyit Esze Tamás annak idején tudott önmagáról, ezért Esze Tamás nagyobb mértékben azonos Esze Tamással, mint amennyire Esze Tamás azonos volt önmagával.

Amint odábsodródott, a regények alatt roskadozó könyvvállványnál találta magát. Kezébe akadt a *Gyulai Pál* című regény két kötetben, a Franklin-Társulat kiadásában, írta báró Kemény Zsigmond, sajtó alá rendezte Gyulai Pál. No ez már igazán kacifántos egy eset! A regényhős, akit a második kötet végén orvul megrohannak és bestiális kegyetlenséggel összekaszabolnak, valamilyen csoda folytán túléli a szerzőt, és nemcsak sajtó alá rendezi a róla szóló regényt, hanem ezt-azt meg is változtat benne, állítván, hogy erre báró Keménytől szóbeli fölhatalmazást kapott!

Norbi a halántékát masszírozta. Félő volt, hogy – korabeli kifejezéssel szólva – mindjárt „besokall”. Szerencsére időben fölfigyelt rá a könyvkereskedés egyik munkatársa, aki jó ember- és helyzetismerő lévén, eltuszkolta a kedves vevőt a regényektől, és odairányította a verseskötetekhez. Ott aztán Norbi egykettőre megtalálta azt, amit keresett: Berzsenyi Dániel összes költeményeit. Kifizette, és megkönnyebbülten kilépett a boltból, kezében a kötettel.

Otthon azonban csalódnia kellett. Berzsenyi Dániel összes költeményeiben olyan kijelentésekre bukkant, miszerint a Megelégedés nem kér kínai pamlagot, és hogy tündér változatok műhelye a világ, és hogy minden csak jelenés. Az ilyesmikkel sem egyetérteni, sem vitatkozni nem tudott, nem tudott velük mit kezdeni, és – ami a legszomorúbb volt – nem vitték őt közelebb ahhoz a képzeletbeli személyhez, akivé válhatott volna, ha kellő időben tudomást szerez róla, hogy vér szerinti apja nem dr. Császár volt.

Dr. Császár továbbra sem volt beszélő viszonyban a fiával, és továbbra is lelkiismeretesen átutalta minden hónap elején fia bankszámlájára azt az összeget, mely a fiatalember szükségleteit fedezte. Norbi életkörülményeiben mindössze annyi változás történt, hogy albrélet helyett most már közös költséget kellett fizetnie, tudniillik beköltözött a Garzon-házba, oda vitte haza Berzsenyi Dánielt is, mármint a költeményeit. A lakás már a vételkor az ő nevére lett íratva, megterhelve az édesanya holtig tartó haszonélvezeti jogával, ám ez a jog már a nyár végén elveszítette az alanyát, miután az édesanya, aki élete során összesen egyszer ejtette ki a száján azt a szót, hogy „kuss”, váratlanul megbetegedett és meghalt. Hamarabb is említhettem volna ezt a szomorú eseményt, ám sajnós vagy megfeledektem róla, vagy nem tudtam beilleszteni az eddig elmondott mozzanatok közé. Történetünk szempontjából ennek mindössze annyi a jelentősége, hogy Norbi többé nem faggathatja ki születése, azaz fogantatása körülményei felől. Azt már csak mellékesen jegyzem meg, hogy a kis lakásban, amikor átnézte a hátrahagyott ingóságokat, néhány különleges rendeltetésű tárgyra bukkant, melyekből arra kellett következtetnie, hogy anyja körül igenis motoszááltak férfiak, nem is kevesen; és ezt a következtetést a később átnézett följegyzések, levelek csak megerősítették. Még egy éveken át rendszeresen és kínos pontossággal vezetett erotikus naplót is talált; ennek olvasásakor olyasféle büntudat kerítette hatalmába, mintha lemészárolta volna az édesanyját, és most a zsigerei között vágkálna pusztá kézzel, vagy mintha minden alkalommal, valahányszor betette a lábát abba a szobába, ahol a napló rejtőzködött, incesztust követett volna el.

Ezek persze csak üres képzelgések voltak, ahogy a magam részéről azt is való-

színűnek tartom, hogy a naplójegyzetek nagyobbik része sem volt egyéb üres képzelgésnél. Mindenesetre figyelmesen végigtanulmányozta a naplót, mint aki arra számít, hogy valaki majd levizsgáztatja belőle. Ennyit mondhatok a megdöbbenésről, melyet a leletek – a lakásbeliek és az orvosiak egyaránt – kiváltottak – a fiatal férfiből. Norbi a kórházban azt szerette volna megtudni édesanyjától, hogy körülbelül mikor kezdődött a debreceni kiküldetések időszaka, és hogy az édesanya miért utazgatott busszal Debrecenbe, amikor Budapest és Debrecen között már az ő, Norbi születése előtti években is jobb volt a vasúti közlekedés az országútinál, ráadásul a vonatjegyet a vállalati adminisztráció bizonyára könnyebben el tudta volna számolni, mint a távolsági autóbusszjegyet. Ez volt a kérdés. A csontig soványodott, haldokló nő meg is próbált válaszolni rá; nagy erőfeszítéssel kipréselt magából néhány összefüggéstelen, érthetetlen szót, ám a következő pillanatban sírógörcs fogta el, melytől hosszú percekig át úgy széthúzódtak, szétlapultak az ajkai, mintha egy erős szorítású kéz befogta volna a száját. Utána, a sírógörcs enyhültekor pedig már csak annyi ereje maradt, hogy elnézést kérjen a hozzátartozótól, amiért rossz idegállapotban van. Így tehát Norbi nem lett okosabb.

És persze nem lett okosabb akkor sem, amikor a temetés utáni hetekben, hónapokban ritkán tapasztalható makacssággal újra meg újra fellapozta Berzsenyi Dániel költeményeit, melyekből megtudhatta, hogy beborult az élet vidám álarcája, és hogy nincs rózsás labyrinth, és hogy forr a világ bús tengere, de azt, hogy ő, Császár Norbert és Norbert Császár egy személyben honnét jön, hová megy, és mit keres ezen a világon, azt bizony nem tudhatta meg.

Egyébként is közeledett a vizsgaidőszak, így érthető módon kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy költeményeket olvasson. Eleinte magával vitte az összes költeményeket a vécére, ahol kétarasnyi köteggben álltak az édesanyja után maradt igényes női magazinok, de aztán rájött, hogy ez utóbbiak (és bennük az egy éjszakára szóló párkapcsolat vagy a női szépségápolás izgalmas felfangjai) nagyobb mértékben lekötik figyelmét, mint, mondjuk, a gróf Mailáth Jánoshoz írt óda második kidolgozása, mely az édes Magyar Hazát Pygmalion szobrához hasonlítván, már a közelgő reformkor sejtelmét szólaltatja meg.

Ezek után a niklai remete egy darabig hölgytársaságban időzött (hiszen a szép, színes magazinok címe mindig egy-egy kellemes hangzású női név volt), aztán a lakásnak hol az egyik, hol a másik pontján bukkant fel, mindinkább elszakadozva, lerongyolódva. Némi túlzással és a Berzsenyi előtt méltán gyűlöletes Kölcsey Ferenc szavaival: szertenézett, s nem lelé honját a hazában. Olyan volt, mint egy hajléktalan. Később, amikor Norbi átköltözött egy nagyobb lakásba és egy olyan társasházba, ahol hozzá hasonló fiatal, dinamikus állampolgárok éltek, nem pedig süketek és bottal járók vagy éppenséggel szemlencse nélküliek, akkor csomagolás közben vagy valahol útközben szép csöndesen elkallódtak az összes költemények.

*

Ezek után, őszintén szólva, már nem sok elmondanivaló maradt az élet császáráról és életének alakulásáról. Egyszer, amikor javították vagy vizsgáztatták a kocsiját, gyalog ment a Déli pályaudvarról a Krisztina térre, ahol egy közepesen fontos megbeszélése volt, és félúton észrevette, hogy az egyik szép, régi épület

kapujára ki van írva: Színházi Intézet. A közepesen fontos megbeszélés után visszament, benyitott a régi épület kapuján, fölment a lépcsőn, és elmondta, hogy ő a debreceni Csokonai Színház egyik színésze, Derzsényi művész úrnak a munkásságáról szeretne adatokat gyűjteni.

Az intézet segítőkész munkatársai csakhamar kiderítették, mely produkciókban játszott a színész az előző tizenöt évad folyamán, majd nekiálltak előkeresni a produkciókról szóló kritikákat, recenziókat. Olyan sok anyagot hordtak össze, hogy végül már Norbinak kellett szólania: szerinte egyelőre ennyi elég lesz, köszöni szépen.

Egész délutánját lapozgatással, keresgéléssel töltötte.

Mondanom sem kell talán, hogy ezúttal sem lett okosabb.

Tíz átlagos terjedelmű színbírálatból kilencben le sem volt írva Derzsényi Dániel neve. Ahol pedig le volt írva a név, ott is csupán egy-egy rövid, sommás minősítés kapcsolódott hozzá. Egyszer, a *III. Richárd*-ban ő volt az Írnok; erről azt írta egy kritikus, hogy hitelesebben formálja meg nyúlfarknyi szerepét, mint a Richárdot alakító Cziriák Ferenc a sajátját; ezzel azonban Cziriákba rúgott bele, nem pedig Derzsényit akarta dicsérni. Máskor Eörsi István *Sírkő és kakaó* című vígjátékában ő volt a Postás, aki a darab legvégén virágot szór az albérlők holttestére, egy korábbi jelenetben pedig megpróbálja agyonszúrni magát egy konyhakéssel, de mindig mellédőf. Erről a kritikus azt írta, hogy „fergeteges”. Más epizódalakításokról meg az volt olvasható, hogy „markáns”. Ez a „markáns” többször is előfordult, akár valami eposzi jelző, és Norbi megértette, hogy valamivel nagyobb fokú elismerést fejez ki, mint az egyszer-kétszer ugyancsak előforduló „jellegzetes”. Olyan állítással is találkozott, miszerint a színész (vagyis tulajdonképpen Derzsényi alakítása) „majdnem mindig jóízű”.

Ez a kijelentés már határozottan bosszantotta Norbit. Mintha Derzsényi afféle föltálat étel volna, melyet a kritikus elfogyaszt! Egy olajbogyó, egy marinált gomba, egy félbevágott fúrtojás a hidegtál szélén! A habzsolónak a fél fogára sem elég, de azért habzsolás közben megjegyzi róla, mintegy mellékesen, hogy jóízű!!! Majdnem mindig! Vagyis némelykor mégsem.

Másvalaki pedig azt találta írni Derzsényiről, hogy „üde színfolt”. Ez végképp elvette Norbi kedvét a további kutatástól. Szóval az ő vér szerinti apja, az ő édesanyjának titkos és végzetes szerelme csak egy színfolt! Nem faragvány, még csak nem is mozaikkő, hanem egy folt, melyet folttisztítóval bárki eltávolíthat! Egy hanyagul odavetett árnyalat! Egy paca! Egy szennyeződés, mely a tetejében még üde is!

Rosszkedvűen állt fel a kutatóasztal mellől. Már megint hiábavalóságra fecsérelte az idejét. Ráadásul odakint besötétedett, és szemerkélni kezdett az eső.

*

Máskor meg arra gondolt, hogy jó lenne még egyszer megnézni a *Távolsági járatot* vagy legalább a *Hogy szaladnak a fák!*-at. Arra gondolt, hogy mégiscsak elmegy abba a régi moziba, ahová a barátnőjével járt annak idején, és megkéri őket, hogy valamikor tűzzék műsorra ezt a két filmet az ő kedvéért. Hiszen ő is ugyanúgy néző, mint bárki más. Lehetnek vágyai, kívánságai! Aztán arra gondolt, hogy bőven elég lesz, ha odatelefonál. Csakhogy a telefonszámot nem ta-

lálta. Kevéssel azelőtt vette meg élete első mobiltelefonját, és azok a régi, kezdetleges készülékek csak ötven telefonszámot tudtak rögzíteni, az ötven legfontosabbat. A mozi telefonszáma nem tartozott ezek közé, Norbi nem írta be a mobiljába; azt a noteszt pedig, melyben a kevésbé fontos vagy idejüket múlt lakcímek, telefonszámok voltak, valamikor elvesztette. Nem hiányzott, föl sem tűnt neki.

Egyébként nem is ért volna rá, hogy moziba járjon. A polgári törvénykönyv, a büntetőjog és a perrendtartás lekötötte majdnem minden idejét és figyelmét, évente kétszer pedig síelni járt a barátaival Dél-Tirolba. Aztán szigorlatozott, aztán az államvizsgára kellett készülnie, aztán hozzá kellett szoknia az ügymenet-höz és a tapasztalt kollégák fortélyaihoz abban az ügyvédi irodában, ahová gyakornokként került. Nyári szabadságának napjaiban, ha tehetett, kocsi ült, és lement a horvát tengerpartra. A kilencvenes évek háborúi lezárultak, az autós-sztráda rohamosan épült.

És közben jöttek a szakkal, a szakmával kapcsolatos ügyek: először a szakdolgozat és a szakirodalom, aztán a szakvizsgák. Ezek fényében az egész filmművészet szálnalmasnak és nevetségesnek rémlett, úgy bizony! Norbi, miközben végezte napi munkáját az irodában, írt néhány szacikket, melyek meg is jelentek egy szakfolyóiratban. Úgy emlékszem, ezek a cikkek az európai uniós jogharmonizáció speciális kérdéseiről szóltak, de többet nem tudok mondani róluk, mert nem értettem belőlük jóformán semmit.

Egyszer, évekkel később mégiscsak elvetődött abba az utcába, ahol a mozi üzemelt. Vacsorára volt hivatalos, éppen azon a környéken, és arra gondolt, megnézi, mit vetítenek. Sehogyan sem akarta tudomásul venni, hogy elkésett. Minden jel arra mutatott, hogy a mozi túl fogja élni a kilencvenes éveket, és valóban túlélte őket; de arról már nem volt szó, hogy az új évezred első éveit is túléli.

Resteltem leírni a közhelyszerű, banális tény: egy ingatlanközvetítő iroda nyílt a helyén.

*

Múltak a hónapok, az évek. A pályakezdés nehézségei után dr. Császár Norbert sikeres emberként volt számon tartva. Most már emlegethetjük doktor úrként, hiszen jogászként ő is doktori címet viselt, mint apja, aki orvosként munkálkodott élete aktív szakaszában. Idősebbik dr. Császárón az elmúlt évben az Alzheimer-kór tünetei kezdtek mutatkozni, ő pedig maradék testi-lelki erejét szinte kizárólag arra fordította, hogy amennyire csak lehet, lassítsa a betegség előrehaladását.

Norbin egy ideig az a fájdalom lett úrrá, melyet mindnyájan érzünk, amikor egy ismerős, egy többé-kevésbé megszokott személy hosszabb időre távozni készül mellőlünk. Most már látogatta az apját; érdeklődve figyelte a megtört szemben az értelem lassan kialakuló fénytócsáit. Büntudata volt, amikor arra gondolt, hogy mégiscsak ez a férfi volt az, aki tisztességes nevet hagyott rá, egyszersmind gondoskodott a neveltetéséről, taníttatásáról, holott tudhatta, hogy ez a befektetés sohasem fog számára megtérülni. Ő pedig, amilyen hálátlan volt, egy életen át még csak szóba sem állt vele; és most, amikor már megszólíthatná az apját, fiziológiai okokból nem lehet beszélgetni, és különben sincs miről.

Egyszersmind megkönnyebbülést, megnyugvást is érzett, mert eszébe jutott, hogy az Alzheimer-kórra való hajlamot nem örökölhette idősebbik dr. Császártól.

Egyszer találkozott egy volt évfolyamtársával az utcán. „Gondterheltnek látszol” – mondta az évfolyamtárs, akit Norbi az államvizsgán látott utoljára. Arra a kérdésre, hogy van-e családja, Norbi nemmel válaszolt, ami az évfolyamtársat egy kissé meglepte. Fölvetődött a lehetőség, hogy megihatnának egy-egy korsó sört a közeli Gösserben, de aztán kiderült, hogy mindkettőjüknek van valami sietős dolga, Norbi ráadásul vezetett is. „Úgy nézel ki” – mondta az évfolyamtárs búcsúzóul –, „mint aki három gyerek után fizet tartásdíjat, és az új feleséged ikreket szült!” Ez a mondat, mely ártatlan csipkelődésnek hangzott, valójában jóslat volt, méghozzá olyan jóslat, mely félig áldás, félig átok, csak az nem biztos, hogy foganatja is lesz. Az a sovány igazságtartalom állt mögötte, hogy Norbi az utóbbi időben egy kicsit meghízott, és megritkult a haja.

Máskor meg az egyik ügyfele hozott neki egy fényképalbumot. A fényképek egy dél-stájerországi kisváros lakóit ábrázolták megszokott környezetükben, mindennapi elfoglaltságaik közepette, csipetnyi iróniával vagy inkább szeretet-teli humorral.

Este Norbi órákig lapozgatta a fényképalbumot, nem bírt megválni tőle. A vendéglős házaspár a vendégfogadó egyik ágyában feküdt; átkarolták egymást; a vékony takaró alatt meztelenek és jókedvűek voltak. Az építész és ugyancsak építész öccse egy masszív téglalobozat alól nézett farkasszemet a kamerával; egyikük ingujjban volt, másikuk öltönyben; ez utóbbi még egy sámlira is ráállt. A lövészegylet tagjai Adidas-melegítőben álltak körül a céltáblát, melyet a legjobb céllovók vicces karikatúrái díszítettek. Négy óvónő állt egy törpeházikóban, körülöttünk a gyerekek vagy integettek, vagy a szemüket igyekeztek eltakarni az erős napsütés elől. A fiatal kozmetikusasszony bal kezével tükröt tartott maga elé, jobbjával pedig éppen felhordott önmagára egy arcpakolást; a mégoly vastag rétegek alatt is látszott, hogy az eredménnyel meg van elégedve. A szőlősgazda és két fia az acél erjesztőtartály számítógépes vezérlőpultja előtt állt, fűrtökben gazdag szőlővenyigékkal megkoszorúzva mind a hárman, kezükben lopótök és kacornak nevezett régimódi metszőkés, amelyet az őseik használtak. Ezek és a hozzájuk hasonlók elbűvölték Norbit.

Egy kicsit irigyelte őket, mint azokat a régi embereket, akiknek – egy régi film tanúsága szerint – sok idejük volt, mindenre volt idejük.

„De talán mégsem annyira boldogok, mint amilyennek látszanak ezeken a képeken!” – próbálta vigasztalni magát. Ám ügyvéd volt, így tehát egyetlen pillantással fölmérte: ezeken a képeken mindenki önmaga. Itt senki sem kérdezi: honnét jöttél, hová mégy, és mi keresnivalód van ezen a földön?

Aztán a számokban keresett vigaszt; aprólékos, kicsinyes számítgatásban. Az albumban van kilencven fénykép, a városkának pedig lehet kilencezer lakosa, de tegyük föl, hogy csak háromezer. A kilencven fényképen, tekintettel a családi képekre és a csoportképekre, látható körülbelül háromszáz boldog ember. Legyünk jóhiszeműek, és tegyük föl, hogy ezek mind egy szálíg maradéktalanul tisztában vannak hovatartozásukkal és rendeltetésükkel; de még ez esetben is, mi van a többi kettőezer-hétszázal vagy pláne nyolcezer-hétszázal? Igen ám – jutott eszébe egy kézenfekvő ellenvetés –; hiszen Isten, amikor Lóttal Szodoma

sorsa felől alkudozott, megelégedett volna tíz olyan emberrel is, amelyenből ezeken a képeken háromszáz látható!

Ettől a felismeréstől olyan kétségbeesés fogta el, hogy üvöltöni tudott volna. Pedig ez, ha jól meggondoljuk, alapjában véve örömteli felismerés volt. Gyorsan megivott két pohár whyskit; a fejébe szálló fűszeres, forró gőzök néhány perc alatt a helyére billentették a kedélyállapotát. Azt már a whisky gőzei sugallhatták neki, hogy apai fölmenői, a Kaiserek éppen erről a környékről települtek Magyarországra, ahol aztán Császár lett belőlük. Ebben a városkában is élnek szép számmal Kaiserek; a plébánost és az egyik alpolgármestert is Kaisernek hívják, mindkettő benne van az albumban. Az ügyfél, aki foglalkozására nézve levéltáros volt, és akinek jogi képviselőjeként Norbi megnyert egy fontos pert, hét nemzedékre visszamenően kiderítette a család eredetét, és a szálak, illetve a gyökök abba a városkába vezettek, melynek boldog lakóit Norbi a kezében tartotta, lapozgatva köztük előre-hátra.

Feltámadt benne a vágy – majdnem ugyanúgy, ahogy évekkorábban a *Távolsági járat* című filmet szerette volna másodszor is megnézni –, hogy: bárcsak itt élhetne ebben a városkában! Itt folytatná ügyvédi praxisát, az atyafiai között! Az ő ételeiket enné, az ő tájszólásukat beszélné, az ő gondjaikat gondolná! Bár csak ugyanolyan Kaiser lehetne, mint ezek a többiek itt! Hiszen ezek is magyarok! Becsületes, dunántúli magyar emberek, csak éppen németül beszélnek, és nem kellett megtanulniuk, hogy mi fán terem a reálishan létező szocializmus!

Ezek az ő vérei!

Aztán kijózanodott, és rájött, hogy ezek nem az ő vérei. Apai fölmenőikhez, akik Császárra magyarosították a nevüket, neki vér szerint az égvilágon semmi köze.

*

Egyszer pedig az történt, hogy elbeszélésem hőse, Norbi – majdnem ugyanúgy mint Arany János költeményében Bolond Istók – bekukkantott Debrecenbe. Tárgyalása volt a Hajdú-Bihar megyei bíróságon, és már előző nap meg kellett érkeznie, mert az időpont kora délelőttre volt kitűzve. Az Arany Bika szállodában foglaltatott szobát.

Apróság, nem különösebben fontos, de azért megemlítem, hogy ezúttal sem állt rendelkezésre az autója, tudniillik néhány nappal korábban ellopták, így tehát a tárgyalás előtti napon felült egy kora délutáni vonatra. Legszívesebben azt írtam volna, hogy egy távolsági buszjáratot vett igénybe, például arra a kisbuszra szállt fel, mely Pestről Marosvásárhelyre szállít utasokat, érintve Debrecen is; de az igazsághoz híven inkább arról tájékoztatom az olvasót, hogy még a Tócskert Intercity ablaka mögött elsuhanó alföldi táj is egy soha nem látott régi magyar film címét juttatta Norbi eszébe, és ezáltal a fiú ki kegyelet zárandoklatává alakította át a munkaköri kötelességből adódó, fárasztó és közömbös utazást.

„Hogy szaladnak a fák!” – sóhajtotta, miközben kinéztet a vonat ablakán. Az autóját néhány nappal a tárgyalás után vissza fogja kapni egy ismeretlen telefonálótól, egy úgynevezett „becsületes megtalálótól”, aki néhány százezer forint kézhezvétele után még figyelmeztetni is fogja a károsultat, hogy máskor jobban vigyázzon a tulajdonára; de ez már nem tartozik történetünkhöz.

Azzal, hogy Norbi vasúton jut el Debrecenbe, lehetővé teszem számára, hogy a vasútállomásról a belváros felé haladva végigsétáljon az egykori Vörös Hadsereg útján, melyen a kiküldetések alkalmával szegény édesanyja maga is igen sokszor végigment, és amelyet mostanában ismét Piac utcának hívnak. Norbi lerakta a táskáját a szállodában, és nem igazán tudta, mit csináljon. Még csak öt óra volt. Legokosabb lett volna, ha a szállodai szobában átnézi a dokumentumokat a másnapi ügyhöz, de ezt már megtette a vonatban; és a szoba falai, berendezési tárgyai már-már emberi szavakkal súgták, sőt ordították: nehogy itt maradj közöttünk!

Mit tehetett volna? Először is körbejárta a híres-nevezetes Nagytemplomot. Aztán benézett a Batthyány utcába és még néhány párhuzamos utcácskába, melyek ma is őriznek egy keveset a régi Debrecen hangulatából. Vetett egy pillantást az egyetem főépületére, majd egy másik pillantást a református kollégiumra, aztán egy harmadikat a nem túl messze magasló, szürke paneltömbökre. Úgy érezte magát, mintha legalább harminc éve itt lakna Debrecenben. „Debi!” – sutogta gyöngéden. Jogász volt, komoly peres ügyeket intézett, mégis kedve támadt becézgetni a kelet-magyarországi nagyvárost, a hajdani kálvinista Rómát.

Nála azonban a gyöngédség az unalom egyik félreismerhetetlen jele volt. Elvetődött a Kölcsey Ferenc Művelődési Központba, melynek lebontását akkor még éppen csak, hogy tervbe vették, vagy legfőlőbb az előkészületeket kezdték meg a bontáshoz, és amelynek földszintjén aznap délután bolhapiac, illetve kézműves kirakodóvásár pezsgett. Vásárolt három különböző méretű hóemberes bögrét, ám ennél több keresnivalója itt sem volt.

És a számlapok még mindig csak negyed hetet mutattak.

Most már ő maga sem törődött vele, hogy merre megy. Haladt, ahogy mondani szokás, az orra után.

Egyszerre csak ott állt egy épület előtt, melyre ki volt írva: Csokonai Színház. Bement, és megkérdezte, van-e jegy aznap estére.

Volt jegy, Norbi még válogathatott is.

Hétkor kezdődött az előadás, az első nézők már gyülekeztek a bejárat előtt és az előcsarnokban. A fiatal ügyvédnek bőven volt ideje rá, hogy a nézőtéri büfében elfogyasszon egy pohár pezsgőt, és egy futó pillantást vessen a szereposztásra. Ettől a futó pillantástól összeszorult a szíve, és meghűlt az ereiben a vér. A szereplők közt megpillantotta, persze csak a hatodik vagy a nyolcadik helyen, Derzsényi Dániel nevét.

Az örökös epizódszereplő! Az ő vér szerinti apja! Akiről ő, dr. Császár Norbert az évek során tökéletesen elfeledkezett, mintha soha nem is létezett volna!

Most már megbánta, hogy a harmadik sorba váltott jegyet, és egyáltalán, hogy színházban tölti szabad estéjét. Másfelől mégiscsak úgy illendő, hogy legalább egyszer az életben szemközt ülünk vér szerinti apánkkal, még ha ő fönt ágál is a színpadon! Vállat vont, elhúzta a száját.

Akkor hát lássuk, mit tud az öreg. A drága jó papa!

A pezsgő egyébként kitűnően illett a darab hangulatához: egy hatvanas évekbeli francia vígjáték volt, sok szellemességgel és pikantériával. Azaz nem is biztos, hogy vígjáték volt, mert szomorú dolgok is történtek benne, úgyhogy a műfajt nehéz lett volna meghatározni. Mindenesetre az volt a címe, hogy *Ornifle avagy a buborék*, és egy Anouilh nevű szerző írta, akiről Norbi még sohasem hal-

lott; a műsorfüzetben azt olvasta róla, hogy annak idején, amikor sok egyéb műve mellett ez a szomorkás vígjáték is létrejött, ő volt az egyik legnépszerűbb és legsikeresebb színpadi szerző.

A darab főszereplője ugyancsak egy sikeres és népszerű művészember; már nem fiatal, de még jól tartja magát. Minden arra érdemes nőt elcsábít, kivéve a titkárnőjét, aki még szűz; de ő is a deresedő halántékú művészember számára tartogatja szüzességét. (Fellegi Magda játszotta; valahányszor egy-egy percre egyedül maradt a színpadon, odaállt a tükör elé, és a mellét nézegette, majd pedig felülről, mintegy a bombázópilóta perspektívájából vizsgálta a lábikráit, végül gyorsan visszaült a számítógéphez.)

Csak az a kár, hogy a művészembernek szívpanaszai vannak. Nem tesz jót neki a túlfeszített, hajszolt életmód. Ez viszont a harmadik sorban ülő nézőt nem érdekelte különösebben. Vajmi kevéssé tudta átérezni a színpadi művészember gondjait és örömeit. Ő kizárólag arra volt kíváncsi, mikor lép már a színpadra Derzsényi Dániel.

Egyébként könnyen lehet, sőt szinte biztos, hogy ez a szívpanasz merő képzelődés, hipochondria. Legalábbis ezt állítja a színpadra lépő orvos, a művészember cimborája, egy hozzá hasonlóan romlott és cinikus ember. Nem is akármilyen orvos, hanem az orvosi egyetem rektora, vagy más efféle kiválóság és szaktekintély, akiben könnyű volt ráismerni a *Távolsági járat* képsorain felbukkanó fiatal színészre, aki romlatlan volt és tiszta tekintetű, és aki most néhány mondat után, amennyi a szerepe volt, elrohan egy zártkörű álarcosbálba, ahová a művészember többszöri unszolás ellenére sem hajlandó vele tartani.

Dr. Császár Norbertnek ismét összeszorult a szíve. „Vajon harminc év múlva én is ilyen leszek?” – tűnődött. Egyre csak azt leste, hátha visszajön az orvos, hátha lesz még egy jelenete; hátha még egyszer, az előbbinél egy kicsit alaposabban szemügyre veheti. De most már egy másik epizódszereplőn, egy püspökön van a sor: szelíden megdorgálja a művészbembert léha életfelfogása miatt, majd arra próbálja rávenni, hogy írjon az egyházi rádió számára egy régi egyházi énekhez új szöveget, mert a régi szöveg már elavult. A művészember kéretti magát, húzódozik, de aztán Fellegi Magda odaül a zongorához, gyönyörűen lejátssza a dallamot (közben lopva bekukucska a saját dekoltázsába, mintha ellenőrizné, hogy megvannak-e még a mellei), mire a művészember pikk-pakk, ripsz-ropsz, csípőből odarittyenti a korszerű felfogásról tanúskodó és prozódiailag is nehezen kifogásolható egyházi dalszöveget, négy strófában.

A püspök el van ragadtatva. Együtt éneklivel Fellegi Magdával az új szerzeményt, majd a színórpadlás felé tárja karját, és valami olyasmit kiabál, hogy: akinek Isten ilyen hatalmas tehetséget adott, azt más tekintetben is jó útra fogja vezérelni. Olyan kenetteljes hangon beszélt, hogy Norbinak a hideg futkosott a hátán. Erről a színésztől kellene a kritikusoknak azt írniuk, hogy „üde színfolt” – gondolta –, nem pedig Derzsényiről! A darab hátralevő részére már alig tudott odafigyelni.

Én is csak azért mondom el, hogy mit látott, mert az utolsó jelenetben ismét színre lép majd az orvos, vagyis a figyelmetlen néző legfontosabb kívánsága teljesülni fog.

Előkerül egy fiatalember – ha jól emlékszem, Csomor Zsolt játszotta ezt a ragyogó szerepet! –, akiről a nagyképű és elbizakodott művészember eleinte azt

hiszi, hogy az egyik ifjú rajongója; Csomor Zsolt azonban kijelenti, hogy ő orvostanhallgató, és hogy huszonkét éves; és azt szeretné kérdezni a művészembertől, hogy emlékszik-e egy bizonyos nőre, akit így meg így hívtak, amíg életben volt. A művészember sehogyan sem akar emlékezni rá. A fiatalember azonban emlékezteti rá, hogy ezt a nőt a darab főszereplője huszonhárom évvel ezelőtt elcsábította, majd magára hagyta, és nem törődött vele, hogy teherbe esett. Ő pedig most azért jött, hogy közölje a művészemberrel, hogy az ő édesanyja, aki szegénységben és magányban halt meg nemrég, annak idején teherbe esett.

És miközben ezt mondja Csomor Zsolt, elővesz az orvosi táskájából egy revolvert, azzal a szándékkal, hogy a művészembert – vér szerinti apját – agyonlővi. Ripsz-ropsz, pikk-pakk, megnyomja az elsütőbillentyűt. Igen ám, de a fegyverdőrdülés elmarad, a golyó nem röppen ki az áldozat felé, tudniillik Csomor Zsolt barátnője, aki egy sikkasztással vádolt milliomos egyetlen leánya, előzőleg titokban kiszedte a tárból az összes töltényt. Viszont a művészember, akinek nem a bátorság a legfőbb erénye, így is holtra rémül, vagy legalábbis annyira fölzigatja magát, hogy eszméletlenül összerogy.

Az orvostanhallgató megvizsgálja az eszméletlen férfit, és megállapítja, hogy vér szerinti apja előrehaladott szívbajban szenved. Mond egy csomó latin szak kifejezést, melyekből Norbi úgyszólván semmit sem értett, noha egyetemi hallgató korában ő is tanult egy kevés latint a római joggal együtt. Mindenesetre valaki szólhatott volna Csomor Zsoltnak, hogy a latinban a C betűt nem mindig kell K-nak ejteni. Ám Csomor Zsoltnak e pillanatban kisebb gondja is nagyobb volt a helyes latin kiejtésnél, ugyanis egy fecskendővel bajlódott, melyet ugyanúgy az orvosi táskából rántott elő, mint egy pillanattal korábban a revolvert; és az utolsó pillanatban beadja az életmentő injekciót.

A művészember magához tér; körülnéz; arcán átsuhan a megértés mosolya; és magához öleli a nemlétezőnek hitt, ajándék fiúgyermeket, Csomor Zsoltot.

Norbi megítélése szerint a darab itt akár véget is érhetett volna. És valóban: legördült a függöny, kigyulladtak a nézőtéri fények, de mindjárt az is kiderült: ez csak annyit jelent, hogy rövid szünet következik. Utána folytatódik az előadás; tovább is van még! A fiatal ügyvéd a többi nézővel együtt a büfébe sodródott, ahol egyszer már járt az előadás előtt; végigállta a hosszú sort, és elfogyasztott még egy pohár pezsgőt.

Közben azon gondolkodott, hogy ő miképpen cselekedett volna hasonló helyzetben, huszonkét éves fejjel, egyetemi hallgatóként. Ne higgye az olvasó, hogy ostoba ember volt; igenis megfordult a fejében, hogy az ő története szembeötlően hasonlít a színműbéli fiatalemberéhez. Csakhogy a különbségeket még szembeötlőbbeknek látta. Az orvostanhallgató a darabban éhezik, nyomorog; neki, Norbinak sohasem voltak efféle gondjai. Másfelől az is igaz, hogy Csomor Zsolt a darabban azért ilyen szegény, mert minden pénzét az igazság kiderítésére költötte, vagyis arra, hogy pontról pontra, csajról csajra, vétekről vétekre kinomozza vér szerinti apja előéletét.

Vajon ő, dr. Császár Norbert annak idején hány forintot lett volna hajlandó kiadni arra a célra, hogy kiderüljön az igazság? Meg aztán az ő édesanyja nem volt elhagyatva, hanem rendezett körülmények közt, házasságban élt; a válás után pedig nem élt szegénységben, sőt, mint aztán a levelekből és a naplóból ki-

tudódott, magányban sem. Ez mégiscsak jelentős különbség! Az édesanya hátrahagyott írásaiban csak úgy hemzsegtek a Sanyik, a Gyulák és a Balázsok; részletes kimutatás számolt be róla, melyikük javítja meg a csöpögő vízcsapot, melyikkel érdemes borkóstolásra járni vagy Richard Wagner zenedrámáiról társalogni, és melyik tud megérinteni egyetlen kézmozdulattal három különböző erogén zónát. Annál furcsább volt, hogy a korábbi évekről, köztük a debreceni kiküldetések időszakáról nem maradtak fenn feljegyzések, és Norbi egyszer sem találta meg az intim kéziratokban Derzsenyi színművész nevét.

„Debi!” – suttogta elragadtatottan. Könnyen lehet, hogy nemcsak egy pohár pezsgőt fogyasztott a két felvonás közti szünetben. Azt sem volt képes fölélni ésszel, hogy egy ilyen gondosan előkészített és hatásos „happy end” után még miről szólhatna Anouilh színművének hátralevő második fele.

Alig telik el néhány perc, máris megtudja!

A második részben egy szerelmi jellegű bonyodalom van kibontakozóban. Csomor Zsolt barátnője, egy bizonyos Bernadette vagy Loulou, aki a sikkasztással vádolt milliárdos leánykája, összeveszett az éhező orvostanhallgatóval, és nemcsak szakítani óhajt vele, hanem ráadásul a Dél-afrikai Köztársaságba fog utazni a szerelmi bánat elől három évre, a milliomos apuka már meg is váltotta neki a repülőjegyet, persze csak odafelé.

Még szerencse, hogy a fiatalember nem tud a rossz hírről, minthogy ő is elájult; ő persze csak az éhezéstől. A házvezetőnő, aki valaha régen szintén a művészember szeretője volt, és akit az elnyúlhatlan Óbester Klári alakít, éppen kotyvaszt egy jó kis kolbászos rántottát neki. A harmadik sorban érezhető volt az étvágygerjesztő rántottaillat. Norbi azon töprengett, miközben a minden hájjal megkent művészember egyfelől iparkodott kibékíteni a fiatalokat (ugyanis ebben a percben érkezett a helyszínre Loulou vagy Bernadette, akit az elragadó Virginás Beatrix alakított, és a közönség egyre hangosabb kuncogással jutalmazta a sűrűn röpködő poénokat), másfelől a milliárdos papát igyekezett egy ismerőse révén jobb belátásra bírni, hogy: most már igazán ideje volna megvacsorázni egy igényes vendéglőben, ahol egyrészt jó a konyha, másrészt nem ivódik bele az ember zakójába az ételszag.

Türelmetlenségében észre sem vette a darab keretei közt kifejlődő legsúlyosabb disznóságot, mely egzszermind a francia színműíró legfőbb leleménye is volt. A művészembernek szemlátomást megtetszik a kicsike, mármint az ő vér szerinti fiának menyasszonya, Virginás Beatrix, és elkezd bódítani, szédíteni, csábítani. Miután a fiatalokat sikeresen kibékítette egymással, arra is rábeszéli őket, hogy költözzenek hármasan a tengerpartra, ahol Csomor mint orvosnövendék az ő egészségére felügyelne, ő pedig, miközben a fiatalember el van foglalva komoly tanulmányaival, kellemesen elszórakoztatná Virginást.

Cseng a telefon; egy kezdő színész nő keresi a művészembert. Valamit kér; nyilván protekciót. És hogy ő pillanatnyilag itt van egészen közel, a szemközti garniszállóban; és ha csupán fél órát vagy legföljebb másfél órát lehetne együtt az imádott Mesterrel, őt már az is tökéletesen kielégítené.

Mindezt Norbi sajnálatos módon észre sem vette. Csak annyit fogott fel ebből az egészből, hogy már megint jön a püspök (akinek játszója egy igen silány színész lehetett, legalábbis Norbi testi undort érzett a pusztja megjelenésétől), és kérleli a művészembert, ne kövessen el újabb vétkeket, valamint írjon egy korszerű elmélkedést az egyházi rádió számára. Ez a kérés a művészembert szám-

vetésre, önmagával való szembenézésre készteni, vagyis késztetné, ha be nem lépne az orvos, akinek visszatérését Norbi majdnem ugyanolyan türelmetlenül várta, mint a színházi előadás utáni vacsorát.

Az orvosi egyetem rektora az álarcosbálból van visszatérőben, ahol szemlátomást igen jól érezte magát. Olyan öltözéket és parókát visel, mint egy Molière korabeli orvos; az hinné az ember, hogy *A képzelt beteg* című vígjátékot látja. És valóban: az orvos arról győzködi régi cimboráját, hogy szó sincs előrehaladott szívbajról, melyet az orvostanhallgató diagnosztizált; ismét jönnek a latin szak kifejezések; és majd ő jól megbuktatja azt a hebehurgya kölyköt, csak kerüljön az élettan vizsgán a karmai közé!

Különben is, hogy merészel valaki, harmadéves medikus létére, beadni egy életmentő injekciót?! Hiszen az adott helyzetben azt az injekciót még ő, Froufrou professzor sem adta volna be! Nem bizony, hanem előbb konzíliumot hívott volna össze!

Ez már beszéd! – gondolta Norbi elismerően. Büszke volt a vér szerinti apjára. Ahogyan életkora előrehaladt, mindinkább megbecsülte a szaktudást, a szaktekintélyt. Ez itt nem akármilyen orvos, hanem az egyik legtudósabb, legtekintélyesebb; mégis milyen életvidám! Epizód szereplő, de markáns! Üde színfolt, aki majdnem mindig jóízű!

Hajrá, papa!

Szerencsére Csomor Zsolt nem volt fültanúja ennek a párbeszédnek, mert igaz ugyan, hogy réges-rég magához tért az ájulásból, sőt Virginás Bécikével is kibékült, ám éppen ezért a fiatalok egymással vannak elfoglalva a szomszédos hálószobában, és a kihangosított zajokból arra lehet következtetni, hogy önfeledten hancúroznak, jól érzik magukat; elvannak, mint a befőtt.

Nem csoda, hogy a művészember hasonló élvezetekre vágyik: megszabadul a fehér parókás orvosprofesszortól, és telefonon átszól, majd átsiet a szemközti garnizállóba, hogy mielőtt elutazik a tengerpartra az ő drága gyermekeivel, még amúgy kutya-futtában a magáévá tegye a kezdő színésznőt, aki az imént fölkínálkozott neki.

Ezt látta Norbi; én pedig azt látom, hogy legfőbb ideje véget vetnem ennek a hosszúra nyúlt, négyfelvonásos drámának. Hát jól van, legyen vége, nem bánom.

A vége az, hogy meghal.

Mármint a főszereplő, a művészember hal meg, aki az egész darabban azt a furcsa nevet viseli, hogy Ornifle. Egyébként Bosnyák Andor alakította; bocsánat, hogy ezt eddig nem említettem. Jön a garnizálló portása, és a futástól plusz a nagy izgatottságtól zihálva mondja, hogy Ornifle úr a kezdő színésznő karjai közt kiszenvedett; nyilván szívrohamot kapott. Vagyis a hiányos öltözékben elősettenkedő harmadéves egyetemista diagnózisa volt helyes, az orvosi egyetem rektora pedig úgy számár, ahogy van.

Két statiszta behozza a holttestet. Lerakják a színpad közepére, nem a tőlük telhető legnagyobb gyöngédséggel: hangosat koppan a feje a deszkán. Aztán a holttest föltápászkodik, meghajol. Íme, az élet császára!

Percekig tartó, dübörgő taps.

*

Kint az utcán dr. Császár Norbert a színmű tanulságain elmélkedett. Kellemes tavaszi este volt, nemrég zajlott az országgyűlési választások második fordulója, nem kellett kabát, így tehát a ruhatárban sem kellett sorban állni. Főként az érdekelte, hogy: a történetek után az orvostanhallgatónak, vagyis a vér szerinti fiúnak milyen esélyei vannak a vagyon öröklésére?

Valljuk meg őszintén: ezek az esélyek nem voltak szívderítőek, ráadásul a hőemberes bögrék, melyeket Norbi még a színházi élmény előtt vásárolt, hangosabban zörögtek a kelleténél. Ornifle úr, az elhunyt főszereplő nem hagyott maga után végrendeletet, sőt közjegyző által hitelesített írásbeli nyilatkozatot sem tett arról, hogy a Csomor Zsolt alakította szerepet elismeri saját fiának.

Másfelől: törvényes felesége, illetve most már sajnos özvegye is van; Leveles Katalin játszott, méghozzá milyen remekül! Ilyen esetben a jogszabály az özvegyet nevezi meg egyedüli örökösnek. Ha legalább keresetet nyújtott volna be az illető! Vagy még inkább az illetőnek a megboldogult édesanyja! És nem huszonkét évvel a terhesség után, hanem akkor, frissiben! De hát az ilyen emberek nem gondolkoznak! Az ilyenekben az előrelátásnak, a felelősségtudatnak nyomain sincsenek!

Most már biztos, hogy Leveles Katalin fogja örökölni Ornifle úr, azaz Bosnyák Andor egész vagyonát! Ugyanúgy neheztelt a színmű szereplőire, mint azokra az ügyfelekre, akik nem hallgattak rá, nem fogadták meg egyik vagy másik tanácsát, és emiatt el is veszítették a pert.

Az orvostanhallgató pedig tovább éhezhet és nyomoroghat, ahogy eddig. Virginás Beatrix édesapja biztos, hogy nem fogja hozzáadni a leányát. Szegény fiú! Bár az is igaz, hogy egy jó orvos, bejártatott magánpraxissal, nem sokáig marad szegény ember.

Ez a gondolat annak a megnyugtató érzésnek juttatta birtokába, hogy kellőképpen számot vetett a nemrég látott színmű tanulságaival. Egyszermind azt is észrevette, hogy ott van az utca túloldalán a Fürge Varjú vendéglő; kedélyesnek és családiásnak látszott, igazi bohémnyának, ahová színházi esték után kívánczik az ember, még egy vadidegen városban is. Norbi leült az egyik üres asztalhoz, és az étlapot nézegette.

*

A Fürge Varjúban sokan voltak, és egyre többen jöttek. Néhány perc múlva már alig akadt szabad hely. Összetolt asztaloknál népesebb társaság tanyázott; látszott rajtuk, hogy színházi emberek. Norbi fölismerte az előadás néhány szereplőjét, főleg mellékszereplőket, bár a főszereplő, Bosnyák Andor is ott ült közepén, és valami vicces dolgot adott elő fennhangon, a többiek pedig hol szájatva figyelték, hol a hasukat fogták a nevetéstől.

Aztán a pincér lerakott Bosnyák művész úr elé egy jókora tálat gőzölgő húsdarabokkal, és a művész úr egy időre elnémult. Példáját követték a többiek, már akikhez megérkezett az étel. Újabb színházi emberek jöttek. Egyikük udvariasan megkérdezte a magányosan üldögélő férfitől, hogy elveheti-e az egyik széket. Aztán jött két másik, ők is elvettek egy-egy széket; ők már nem kérdezték, hogy szabad-e. „Még szép, hogy amin ülök, azt az egyet ki nem húzzák alólam!” – gondolta Norbi, de aztán vállat vont. Itt, úgy látszik, ez a szokás. Ez Debi.

Aztán jött a pincér; kihozta a bort és az ásványvizet, amit a vendég alig egy perce kért; a vendég pedig megrendelte a vacsorát. Vagyis hogy alapjában véve minden a legnagyobb rendben volt. A kisebbfajta bunkóságokat és az egyre sűrűbb cigarettafüstöt nem szükséges mellre szívni.

Norbi felállt, és kiment a mosdóba.

Azaz, mielőtt kiment volna, ráterítette a zakóját a szék támlájára. Hadd lássák bunkóék, hogy ez a szék foglalt, ezt már nem lehet elvinni. A zakó zsebeiből kivette a Mont Blanc töltőtollat és a mobiltelefonját; ezeket vitte magával, ahogy a táskáját is, melyet nem szeretett volna őrizetlenül hagyni. Ahogy ment kifelé, táskájában össze-összekoccantak a hőemberes bögrék, mintha azt mondták volna gazdájuknak: „Mi jól vagyunk; te is vigyázz magadra!”

A mosdó felé menet egyszerre csak észrevette a vendéglő totemállatát; ez pedig egy kitömött varjú volt, mely ott kuporgott a feje fölött, egy sehonnét sehová sem vezető lépcső tetején. Norbi úgy érezte, hogy ez már azért egy kicsit sok. Ennyi mélyreható, friss benyomás terhét még egy olyan erős, egészséges férfinak sem könnyű viselnie, amilyennek ő tartotta magát.

Különben is, ki hallott már ilyen hülyeséget, hogy: egy Fürge Varjúnak nevezett vendéglőben kitömött varjút mutogatnak?!

A következő pillanatban kis híján beleütközött valakibe, aki most érkezhetett, és az összetolt asztalok felé sietett volna. Norbinak ismét összeszorult a szíve, a mai napon harmadszor és utoljára. Fölsimerte az idősödő férfin az az színészt, aki epizód szereplőként az orvostudományi egyetem rektorát játszotta, és akinek nevét már oly sokszor leírtam, hogy ezúttal bizvást mellőzhetem. Olyan hangosan köszönt neki, hogy az felért egy bocsánatkéréssel. Pedig lelke mélyén inkább ő várt volna el a vér szerinti apától valami elégtételt az elmulasztott közös életért.

A színész bosszús arccal végigmérte az ingujjra vetkőzött ismeretlent, majd szó nélkül hátat fordított neki, és továbbhaladt az asztalok felé. Ó, igen! Ezt a ridegséget, ezt a gögőt Norbi nagyon is jól ismerte. Hiszen, ha egy kicsit kifinomultabban és erőtlenebbül, de azért alapjában véve ugyanez munkálkodik ő benne is! Sem vagyont, sem jól hangzó családnevet nem örökölt a vér szerinti apától, de rossz tulajdonságot, azt bezzeg annál inkább! Milyen kár, hogy csak nevünkről és vagyonunkról mondhatunk le, tulajdonságainkról nem! Ezt gondolta némi szívfájdalommal és majdnem ugyanennyi szakmai bosszúsággal Norbi, miközben úgy bámulta a testéből fakadó vizeletsugarat, mintha az a világ nyolcadik csodája lett volna.

Visszatérve a mosdóból, újabb apró bosszúság fogadta, mégpedig az, hogy a zakója a fogason lógott, a szék pedig nem volt a helyén. Azt valaki elvitte az asztal mellől. Sőt az asztalt is elvitték, és odatolták a többi asztalhoz. A pincér ott cikázott a teremben, de a táskáját és mobiltelefonját szorongató idegent sehogyan sem akarta észrevenni.

Mintha itt sem volna az illető!

És tényleg, ő már nincs is itt. Elvégre nem kötelező a Fürge Varjúból vacsorázni! Aki nagyon keres, az talál egy-két másik vendéglőt is Debiben!

Fogta a zakóját, és öles léptekkel távozott volna.

Azért írom ilyen furcsán, hogy „volna”, mert meglepődve tapasztalta, hogy az öles léptek nem a kijárat felé, hanem az összetolt asztalokhoz vezetnek.

Az epizódszínész ott ült a legújabban odatolt asztalnál, és véres csatát vívott egy Wellington-bélszínszelettel, de azt a vörösborot sem hanyagolta el, melyet a pincér elvileg egy másik vendégnek hozott volna, ha a színész egy tekintélyes orvos önbizalmával birtokba nem vette volna, és amely különben is nagyszerűen illett a rózsaszínű marhahúshoz.

Norbi megkérdezte a színésztől, beszélhetnének-e néhány szót négy szemközt.

A színész megcirógatta pillantásával a vérző húst, majd egy másik, jóval kevésbé barátságos pillantást vetett Norbira, és azt felelte: hagyják őt békén.

De Norbi erősködött: hogy valami fontos dologról volna szó.

A színész gyanakodni kezdett. Olyan hangon, mely még a táplálékánál is nyersebb volt, közölte, hogy ő semmiféle fontos dologra nem kíváncsi. Szeretné legalább a vacsoráját nyugodtan végigenni egy olyan fárasztó előadás után, mint a ma esti volt.

Emlékeztetem rá az olvasót, hogy azokban a hetekben országszerte ingerült volt a légkör. Zajlott a választási küzdelem. Politikai nézetkülönbségek miatt régi barátságok, tartósnak hitt szerelmek bomlottak fel, testvérek gyűlölték meg egymást. Mondhatnám úgy is, hogy az érzelmi nyomaték, melyet a viselkedéskutatók indoktrinációnak neveznek, elpalástolta a politikai akaratképzés tényleges tartalmait. Ismeretlenek gyanakodva fürkészték egymást; keresték a megkülönböztető jelet, melynek alapján eldönthető volt, ki melyik táborhoz tartozik.

Eddig nem tettem róla említést, most mondom: az epizódszínész mellére ki volt tűzve egy nemzetiszínű szalagjelvény, egy kokárda. Olyan jelzés volt ez, melyet a magyar állampolgárok jelentős része hordott azokban a hetekben, és amely az összetartozást, a közösségi érzést hirdette. Na mármost, Norbi egyelőre még nem vette föl a zakóját, így a színész nem láthatja, van-e azon a szív magasságában kokárda vagy nincs; de ő már a hanghordozás alapján fölmérte, hogy az ismeretlen férfi, aki bizonyára Pestről jött, és aki életkora szerint a fia lehetne, az ellenséges táborhoz tartozik.

Vagy még csak oda sem tartozik; ami a lehető legrosszabb.

Nem állítom, hogy a színész ezért vagy csak ezért viselkedett ennyire bántóan, hiszen zsigerből fakadó, ösztönös ellenszenvet is érzett, de igen valószínű, hogy sértő gesztusaiban ez is közrejátszott, a törzsi viszonyrendszer, a politikai elkülönöződés kényszere.

Ezt azonban Norbi nem vette észre. Ő még mindig a vér szerinti apját látta a színészből. Bemutatkozott: hogy őt Császár Norbertnek hívják. Doktori címét elhallgatta; nem akart vele hivalkodni. És hogy ő az édesanyjáról, dr. Császárnéről szeretne valamit kérdezni. Ugyanis az ő édesanyja egy időben gyakran utazott nem is vonattal, hanem távolsági busszal Debrecenbe...

A színész elnézett a semmibe, és csak ennyit mondott: „Aha.” Igazából nem egészen a semmibe nézett, hanem a terem túlvégét figyelte, ahonnan átjárás nyílt a Fürge Varjú másik részlegébe, ahol játékkerem vagy kaszinó üzemelt. Nem tudom megmondani, mit láthatott; mindenesetre megkeményedett az arca, és így szólt: „Nem tudom, kiről beszélsz, te kis köcsög!”

Szó szót követett; ezt már fölösleges volna részleteznem. Elég annyi, hogy Norbit kidobták. Ugyanolyan emberszabású biztonsági erők hajtották végre ezt

a műveletet, mint amilyenek nagyjából ugyanekkor Simon Tibor futballistát agyonrugdalták Budán, a Mamut bevásárlóközpont mellett. Ehhez képest az én történetem hőse olcsón megúszta. Még csak egy zúzódást, egy karcolást sem szenvedett. Azonkívül, hogy egy kicsit elszakadt a nadrágja, semmi bántódása nem történt. Továbbá összetörték a hőemberes bögrék, amikor a személyzet utánahajította a táskáját, de más probléma tényleg nem volt.

Ja igen, és letört az egyik metszőfogából egy darab, de ez már később volt, amikor berúgott egy másik helyen.

A letört metszőfog miatt nem nyújthat be keresetet sem a Fürge Varjú személyete, sem a vendéglő közepén trónoló kitömött varjú ellen.

*

Másnap reggel a tárgyalást a felperes ügyvédjének távolléte miatt elnapolták, és ezt akkor is szerencsés körülménynek minősíthetjük, ha másfelől belátjuk, hogy ily módon a történet hőse teljesen fölöslegesen tette meg az utat Pestről Debrecenbe és vissza. Bizony szerencse, hogy a tárgyalást elnapolták, mert a pesti ügyvéd azzal az elszakadt nadrágjával, félbe tört metszőfogával, másnapos arc kifejezésével nem biztos, hogy eredményesen képviselte volna ügyfelét abban az örökösödési perben, melynek következő tárgyalása három hónappal későbbre lett kitűzve. Egy olyan esemény, mely három hónap múlva, tehát 2002. augusztus végén fog bekövetkezni, irdatlanul távolinak rémlik a történetnek ezen a pontján; hiszen az én történetem rövidesen befejeződik, legkésőbb másfél óra múlva, a Pest felé robogó Tócskert Intercityn, valahol Hajdúszoboszló és Püspökladány között.

Azt azért még elmondom, hogy Norbi csak a debreceni kora délelőtt kijózanító, halványszürke fényében vette észre, milyen kínosan közel van a bíróság épületéhez mind a Csokonai Színház, mind pedig a Fürge Varjú vendéglő. Pillanatnyilag mindkettő zárva volt; az egyik szemrehányóan, a másik visszautasítóan pöffeszkedett a Nagy Csapó utcában, ahol valaha a csizmadiacéh árucarnoka húzódott. Csak a bíróság érckapuja állt hívogatóan tárva-nyitva, mármint olyan ügyfelek és jogi képviselők előtt, akiknek tárgyalása nem szenvedett, nem is nyert elnapoltatást.

Norbi, miután rendezte számláját az Arany Bikában, még éppen fel tudott szállni a délelőtti intercityre.

Íme hát, ez volt a város, az ő fogantatásának színhelye, melyet ő nem győzött becézgetni. Debikém, jaj, Debikém! És íme, így hálálja meg a város a becézgetést: hogy ripityára töri az ő hőemberes bögréit. A nadrágról és a metszőfogról már nem is beszélve. Pedig azok a hőemberek még csak annyit sem akartak elérni, hogy kiderüljön az igazság! Nem akartak, szegénykék, semmit az égardta világon.

A többnyire sikeres jogász abban reménykedett, hogy a Hajdú-Bihar megyei bíróságon tárgyalt jogvitában peren kívüli egyezség jön létre, és neki sem ez ügyben, sem egyéb ügyekben soha többé nem kell Debrecenbe utaznia. A vonat éppen elsuhant a napközben is fényesen kivilágított hajdúszoboszlói vasútállomás mellett, amikor Norbinak úgy rémlett, hogy a vele szemközt ülő fiatal férfit mintha már látta volna. És a következő pillanatban, amikor a vasútállomás fé-

neyei belevesztek a hátrafelé futó semmibe, már azt is tudta, hogy hol és mikor látta: a színpadon tegnap este. Ő volt Fabrice, az orvostanhallgató.

„Csomor Zsolt vagyok” – mutatkozott be a színész.

Norbi gratulált az előző esti alakításhoz. Megjegyezte, hogy egy ilyen erőteljes alakítás láttán az ember önmagát, saját sorsát és jellemét is világosabban látja. Csomor viszont, aki nagyjából egyidős volt Norbival, így akár közös generációs élményeik is lehettek volna, egyszerre csak előrehajolt, és rátette a kezét Norbi térdére. Hangját kissé lehalkítva mondta, mennyire sajnálja a tegnap este történeteket. Norbi először azt hitte, Csomor a színpadon történetekről beszél. Nem elég, hogy Bosnyák Andor szívrohamban elhalálozik a kezdő színésznő karjai közt, még oda is csapják a fejét a deszkához. Pista legyen a nevem, ha ettől nem kapott agyrázkódást! De aztán kiderült, hogy Csomor Zsolt azt sajnálja, ami a vendéglőben történt.

Hát bizony, azon volt is mit sajnálni. Ahogyan kivetkőzött önmagából a *Távolsági járat* egykori szereplője! Az üde színfolt, aki majdnem mindig jóízű!

Csomor folytatta a mentegetődzést, noha tulajdonképpen sem szükség, sem igény nem lett volna rá.

Hogy ő már tényleg éppen közbelépett volna, amikor átjöttek a biztonsági őrök a játékteremből, és eldöntötték az eldöntendő kérdéseket. És hogy amit az idős kolléga művel, az tényleg túrhetetlen. Az tényleg az egész társulat szégyene. Amióta új direktor van a színház élén, és ő többé nem kap főszerepeket, azóta olyan kötekedő, rosszindulatú ember lett belőle, hogy az hihetetlen!

„Hogyhogya?” – kérdezte Norbi megütközve. – „Talán bizony régebben főszerepeket is kapott?!”

„Régebben szinte csak főszerepeket kapott!” – felelte Csomor jókedvűen. – „Még tavalyelőtt is ő volt III. Richárd! De amióta van ez az új direktor _____

„Na várjunk csak!” – szakította félbe Norbi. – „Erről a produkcióról véletlenül én is olvastam egy kritikát. Ezek szerint rosszul emlékszem, és Derzsényi Dániel volt III. Richárd?”

„Ki beszél itt Derzsényiről?” – kiáltotta Csomor nevetve. „Cziriákról van szó, Cziriák Ferencről! Ő volt III. Richárd annak idején, és ő volt az orvos tegnap este! Ő ült rá a székedre, ő evett a tányérodrol, ő ivott a poharadból, és az ő kedvéért jöttek elő a kigyúrt kopaszok, akik az ő legjobb havarjai!”

„Fú, akkor én itt nagyon el vagyok tévedve!” – nyögött fel Norbi. – „No és akkor, ha szabad érdeklődnöm, Derzsényi mit csinált? Hol volt egész este?”

„Mit érdekel téged az a szerencsétlen Derzsényi?” – rikoltotta Csomor, és válon veregette dr. Császár Norbertet. – „Derzsényi volt a püspök _____”

„A püspök?” – hördült fel Norbi.

„Persze, a püspök! De mit vagy úgy oda ettől? Hülye szerep, kicsi szerep, de neki még ez is túl nagy. Nem tudja hozni a régi formáját, szét van esve. Mindenki tudja róla, hogy antidepresszánsokat szed. Néha úgy be van szedálva, hogy alig forog a nyelve! És ha ez így megy tovább _____”

„Ott volt a vendéglőben is?!”

„Persze, hogy ott volt” – felelte Csomor. – „Esténként nem bírja ki egyedül, szorongásai vannak. Ott ült a kandalló mellett, az asztal túlsó végén. Egész idő alatt magában beszélt!”

Az igazat megvallva, Norbi nem emlékezett rá, hogy a FÜRGE Varjúban kandalló is volt. Próbálta felidézni, hátha megjelenik lelki szemei előtt, és vele együtt hátha megjelenik a szorongásos depressziós, öregedő epizódszínész is, amint magában motyog. Már majdnem sikerült a varázslat, amikor Csomor vállon veregette dr. Császárt, másodszer és utoljára. „Ne haragudj, itt le kell szállnom” – kiáltotta még mindig nevetve. – „Örülök, hogy megismerkedtünk. Ez már Püspökladány!”

Fogta a cókmojkját, és egy szempillantás alatt eltűnt.

A szerelvény csak egy pillanatig időzött a püspökladányi vasútállomáson, de ez a pillanat oly nyomtalanul felszippantotta Csomor Zsolt színművészt, mintha soha nem is létezett volna.

Ami pedig ennél is furcsább: ettől a pillanattól fogva történetünk hőseit, Norbit sem látjuk többé. Vagy az történt, hogy valamilyen, számomra ismeretlen okból ő is leszállt Püspökladányban, vagy pedig az, hogy a szereplő kívül került az éppen befejeződő történet keretein. Végtére is azt ígértem, hogy az elbeszélést Hajdúszoboszló és Püspökladány között le fogom zárni, tehát itt az utolsó pillanat, hogy adott szavamat beváltam.

Ebben az utolsó pillanatban a szereplő már nem áll rendelkezésünkre. Nem töprenghetünk vele együtt azon, ami őt Püspökladánytól Kisújszállásig foglalkoztatta volna, hogy tudniillik mennyire másképpen alakult volna az élete, ha annak idején elmulasztja megnézni a *Távolsági járat* című ritkán látható filmet, vagy ha meg sem ismerkedik azzal a barátnőjével, akivel együtt látta ezt a filmet, és akinek mi a magunk részéről már a nevét sem tudjuk felidézni.

Azt sem tudjuk megérteni, ahogyan ő sem értette volna, miképpen fordulhattott elő, hogy saját élettörténetének mindvégig jelentéktelen epizódszereplője maradt; márpedig ez az értetlenkedés kitartott volna legalább Szolnokig.

Végül annak sem lehetünk fültanúi, amint Albertirsához közeledve mobiltelefonján fölhívja az ismerős fogorvost, és időpontot kér, majd pedig azon bosszankodik, hogy ennél a fogorvosnál éppen a múlt héten járt, és bal felső hatos órlőfogában új tömással, valamint azzal a biztos meggyőződéssel hagyta el a fertőtlenítőillatú rendelőt, hogy mostantól egy évig nem kell ide visszajönnie, és egy év múlva is csak rutinvizsgálatra. Pedig egy ilyen, aprónál kicsivel nagyobb, mégis köznapi bosszankodás méltó lezárása lenne egy olyan történetnek, mely egy ember életéből nagyjából akkora időszakot tekintett át, amennyi idő alatt állítólag egytől egyig, maradéktalanul kicserélődnek a szervezet sejtjei.

Nincs más hátra, befejezés gyanánt kellemes kötelességemnek érzem, hogy tudassam az olvasóval: Debrecen a valóságban igen kedves, szívélyes város, ahonnan a történet szerzője – nem úgy, mint a hős – mindig a legjobb emlékekkel tért haza.

HOPIK, KAJOVÁK, TLINGITEK: INDIÁN-REPREZENTÁCIÓK A KORTÁRS MAGYAR IRODALOMBAN

Jász Attila: *XANTUSiana*; András Sándor: *Gyilkosság Alaszkában*;
Oravecz Imre: *A hopik könyve*

Indián-évad

2006-ban és 2007-ben néhány olyan „indiános” könyv jelent meg magyarul, amelyek intenzív figyelemben részesültek, némelyikük jelentős szakmai sikereket is hozott szerzőjének. Bár az indián figurája, mondhatni, folyamatosan jelen van az utóbbi évtizedek magyar irodalmában, érdemesnek tűnik éppen e könyvek kapcsán kimerevíteni egy pillanatra azt a képet, amely belőlük kirajzolódik. A két megválaszolandó alapkérdés természetesen a miéltre és a hogyanra vonatkozik: van-e valamiféle ismétlődő indoka annak, hogy indiánok bukkanjanak fel kortárs és közelmúltbeli magyar művekben? Tipizálható-e ez valamiképpen? És jár-e valamiféle nyelvi-poétikai következménnyel az, hogy e könyvek indiánokról (is) szólnak?

A szakma figyelmét ugyan nem William Camus *Tűzmadarak*¹ című könyve vagy a Cseh Tamás válogatásában megjelent *Csillagokkal táncoló Kojot*² keltette fel, de ezek az izgalmas, jól kitalált kivitelezésű kötetek a maguk módján nyilván hozzájárultak annak az általánosabb érzetnek a kialakulásához, hogy valamiért fontossá kezd válni a problematika. Itt az indiántörténetek „autentikusak”, bár értelmezettek: mindkét esetben a szerzők, újramesélők életmódja, életútja, tapasztalati tudása illeszti be őket az indián kultúrába – William Camus-t a Yukon vidékén irokéznek nevelték, Cseh Tamás pedig a több évtizedes múltú bakonyi indiántáborok lakota törzsi identitást választó mesélője.

Ezekhez képest Oravecz Imre *A hopik könyve*³ lapjain, András Sándor a *Gyilkosság Alaszkában*⁴ című regényben, Jász Attila a *XANTUSiana*-ban⁵ más módon nyúl az indián kultúrához: külső és a belső nézőpontot (különböző kombinációkban) egyaránt érvényesítenek. Egy-egy találkozás történeteként is leírható a három könyv, és a találkozások forgatókönyve mindannyiszor másképpen alakul. Ezek vizsgálatakor visszafelé haladok az időben a kötetek első megjelenésének sorrendjét tekintve, egyben pedig (bizonyos értelemben) befelé is az indián kultúrákba, ami a választott nézőpontot illeti.

¹ *Indián mítoszok*, Réz Mihály (ford.), Tericum, Budapest, 2007.

² *Észak-amerikai indián mesék*, Doszpoly Andor fordításainak felhasználásával írta Cseh Tamás, Méry Ratio, Budapest, 2006.

³ Jelenkor Kiadó, Pécs, 2007. Második, javított kiadás.

⁴ *Gyilkosság Alaszkában avagy Sherlock Holmes a tlingitek földjén*, Kalligram, Pozsony, 2006.

⁵ *XANTUSiana avagy egy regényes élet kalandjai*, Kalligram, Pozsony, 2007.

Xántus János mint tanítvány és civilizátor

Jász Attila könyvében nem járulékosak az indiánfigurák, de nem is állnak középpontban. A kötet ötven levele és ötven naplótöredéke Xántus János nevében szólal meg, aki amerikai tartózkodása során találkozik az indián kultúrákkal. (A kötet általában nem nevez meg konkrét törzseket, az „indián” szót használva, csupán egy-egy helyen fordul elő a kajova [40.], illetve a sziú [128.] mint pontosítás.) A „másik” kultúrája Jász Attila könyvében tehát legalább annyira jelenti a 19. századi (magyar) kultúra másságát is, mint azt, ahogyan Xántus az idegen földrészek szokásrendjének idegenségében tájékozódik. A konstrukció kettős: korántsem szükségszerű, hogy Xántus Jánost, csupán magyarsága okán ismerősként fogadja el az olvasó, míg az indiánokat csupán indiánságuk okán idegenként. Épp olyan joggal mondható el, hogy Jász Attila kötete a 19. századi magyar szabadságharcos és tudós, illetve az indián létforma megjelenítéséhez (különböző kulturális rétegekből származó) szövegekhez, a kulturális emlékezetben már formát kapott történetekhez nyúl, Xántustól való „távolságát” például olyan anakronizmusok beépítésével hozza létre, amelyek Disneylandre (35.) vagy mai értelemben vett antropológusokra (30.) utalnak.

A *XANTUSiana* által használt, indián kultúrákhoz kapcsolódó toposzok három fő típusba sorolhatók, felbukkannak benne: 1. a kollektivitás allegóriái; 2. az ősi bölcsesség / tanítványul szegődés; 3. a civilizatorikus jelleg. Ha a szöveg elsődleges rétegével próbálunk azonosulni (azzal a fikcióval tehát, hogy egy 19. századi figura, Xántus János hangját halljuk), akkor ezeknek a toposzoknak a felbukkanása, jelentése helyenként a naivitás határait súrolja – összességében azonban a már említett kettős konstrukciót figyelembe véve kell elhelyeznünk őket, történeti kontextusban.

Az első, gyakran felbukkanó toposz az indiánként való létezést egy kollektivitás-logika szerint értelmezi: az indiánokkal való foglalkozás téje ebben az esetben analógiák láttatása, valamiféle lényegi hasonlóság elsődlegessége a különbségekhez képest. Különböző hangfekvésekben ennek a toposznak a használatát több korábbi versben is megfigyelhettem már az olvasó – különösen az 1980-as években. Kányádi Sándor *Dél keresztje alatt* című versében például „az indián és a néger / tüzet rakni éppúgy térdel / mint a hargitán a pásztor / számolni ujjain számol”. Szöcs Gézánál pedig, az *Indián szavak a rádióban* című szöveg (sajátos iróniával fűszerezve) a szabadságharc kontextusába helyezi a rokonság, az értékközösség alapját. „egyesek tudták volna, hogy jönnek ők is: / Bem apó, jönnek az indiánok, mondták volna, / egy reggel Bem apónak ezt mondták volna: // a Bering-szoroson át / a Bering-szoroson át / indián lovascapat érkezik, / áttör egész Szibérián, / átvágja idáig magát / segítségünkre jó – // az őrnagy urak így beszéltek volna, / csákójukat a magasba dobálták volna.” Ugyanez az analógia az indiánok és magyarok szabadságharca között a *XANTUSiana* kötetindító írásában is felbukkan, jóval kevesebb iróniával – inkább a felfedezés, a ráismerés korabeli pátoszát érzékeltetve: „Kedves Anyám nagyon hiányoztok már nem is / számolom mióta jöttem el s itt az óceán túl / partján rokon lelkekre leltem vörös a bőrük // színe [...] a szabadság / megszállottjai ők is mint mi [...] // s arra a kérdésre kik / is vagyunk s honnan jöttünk mi magyarok szö / kött és üldözött szabadságharcosok nem // tudtam mást válaszolni meg aztán bonyolult / is lett volna talán nem kalandoztam túl / messze a valóságtól // hogy Európa indiánjai vagyunk” (11.) Ez a fajta indiánrepresentáció a magyar kulturális kontextusban az ismerősségre épül: az azonosulás alapja a legyőzöttséggel párosuló szabadságvágy. Jól megfeleltethető a nemzeti emancipációra való törekvés 19. századi magyar képzetének. Itt közösségek történetéről van szó, Xántus pedig egykori szabadságharcosként egyértelműen érintett. Amikor az 1860-as évek elején hazatér Győrbe, az analógia újra hangsúlyos: Xántus a Fehér Bárány nevű kocsmában beszámolót rögtönöz a mexikói romvárosok egykori kultúrájáról: „egy / idő után az ablakba kellett

kiállnom ők is jól / hallhassák a kultúra megsemmisítőiről tartott // előadásomat az európai felsőbbrendűségről / melynek nevében aranyéhes uralkodók / igázták le az indián népet s értette persze / mindenki miről is van szó” (86.) Az allegorikus beszéd már-már lázító élet Xántus tudatos katarzisteremtésbe fordítja át a versben: a néhány tucat rablólovagnak nem sikerült volna a hatalmas azték birodalom leigázása, ha maguk az aztékok nem fordultak volna saját maguk ellen, és nem segítettek volna kifosztani saját országukat (uo.). A „megosztott magyarság” témája a ráismerésbe vezet át a kezdetben aktivizálónak érzékelt szöveget.

A másik visszatérő toposz inkább az egyéni életútban, a bölcsesség befogadása, egyfajta megvilágosodás érzékeltetése által működteti az indián-kódot. Az ezredforduló horizontjában talán ez az a vonatkozás, amely a leginkább vonzóvá teszi az indián kultúrákat az európai olvasó számára. A visszatérő figura ebben az esetben az idős indián férfi (gyakran sámán), aki emlékezetes gesztusokkal, mondatokkal éreztet meg valami lényegszerűt. A mester-tanítvány viszonynak egy olyan változata ez, amely több kultúrkörben is felbukkan, s az európai kultúra gyökereinél, az antik görög és a zsidó-keresztény hagyományban ugyanúgy jelen van, mint a távol-keleti népeknél. A Jász-szövegek visszatérő alakja („öreg indián sámán barátom”, „barátom az öreg sámán”) olyan kinyilatkoztatásokkal, látomásokkal ismerteti meg az utazót, amelyek utólag, az olvasó mai tudása szerint beigazolódnak. (Lásd Disneyland vagy a „kínai-indián” karkötők esete, 35., 37.) Másutt a mester-figura esendősége hangsúlyosabb, ami ismét egyfajta távolságot teremt a toposz elsődleges jelentéséhez képest. (Például arra, hogy a rossz oldalból, a hibákból olykor többet lehet tanulni, mint a tökéletességből, egy csavargó, részeges indián „tanítja” Xántust – 33.) Hogy a könyvnek ezt a rétegét mégsem alapjaiban érinti az ironia, azt az olyan szövegekből érezhetjük meg, amelyek valami újnak a megértéséről, megtapasztalásáról, illetve egy-egy fordulatról számolnak be: „ehhez / a felismeréshez a fél világot meg kellett // kerülnöm / majdnem / az egészet” (22.); „most mindent újra kell tanulnom / akár egy újszülöttnak vagy az / öreg fáknak” (25.). A mester-tanítvány szituáció, a mesterfigura jelenléte önmagában nem elegendő ezekhez a felismerésekhez, érzékelteti a szöveg – a legfontosabb feltétel a ráhangolódás, a nyitottá válás.

Harmadik meghatározó toposzként nem mond – nem is mondhat – le a szöveg a civilizátor-szerepről. Jász könyvében ez attól sajátos, hogy a civilizátor egyben antropológusi perspektívát is érvényesít: általában nem egy állapot azonnali megváltoztatása a célja, hanem annak leírása, megörökítése – még ha olykor nagyon (vagy túl) hangsúlyosan helyezi is magát a leírt dolgokon kívülre a beszélő. „Civilizátori” szerepében Xántus többek között a gulyásleves (39.), a szegedi paprika és a viszki (40.), a disznóölés (51.) tapasztalataiban részesíti Észak-Amerika lakóit és őslakóit. Ez természetesen a civilizálás ironikus regisztere, bár kétségtelen, hogy a szöveg logikája szerint eme apró lépésekkel mindannyiszor sikert arat a magyar vendég. Ugyanakkor ott érezzük a civilizátort a sorokban, valahányszor indián hiedelmekről, szokásokról számol be: általában a ráció képviselőjeként helyezkedik ezeken kívül („ki érti ezt a kettősséget én nem nagyon” – 49.), amikor a tetoválásokról (43.), a teknősszívről (45.), a borz véréről (47.) beszél. Az indiánok „kegyetlenségét” (57.), az eredeti értékeiktől való eltávolodást (46.) is figyelmezteti Xántus, ezek az elemek nem vonzzák, saját értékrendjébe (bocsánatos bűnökként) legfeljebb azok az „egzotikus” rítusok férnek bele, amelyek az önfeledtséggel, az eksztatikus állapotokkal kapcsolatosak – a kábítószerélvezettel (27., 32.), vagy az orgiasztikus nemi együttlétekkel (107. – ez utóbbi már Xántus távol-keleti útjához kötődik, az indián-térben csak nyomai bukkannak fel – 49.). Az „antropológusi” nézőpont ehhez képest leginkább ott érvényesül, ahol a *XANTUSiana* megfordíthatónak láttatja azokat a történeteket, amelyek az indiánok „felfedezéséhez” kapcsolódnak. (30., 56.) Az Európában felbukkanó indián törzsfőnök, aki kijelenti: „Európa fel van fedezve” (56.), a

kötet egészét tekintve mégis inkább csak egy meghökkentő happening kezdeményezője, mintsem egy globális kritika körvonalazója. És a teljes *XANTUSiana* lehetőségei is korlátozottak ebben az értelemben, hiszen az alaptörténet, amelyet elmond, mégiscsak az európai civilizátor-tudósé, aki ugyan hasznosítja a más kultúrák ismereteit, meglátásait, de gondolkodásának alapstruktúrája a felvilágosodásban gyökerezik. (Ebben egyébként Xántus rokona Old Shatterhandnek, akinek a figuráját Karl May több jel szerint is róla mintázta: a német író „zöldfüljének” a gondolkodása sem alapértékeiben változik meg a Vadnyugaton, inkább csak abban, hogy „mi-tudatát” kiterjeszti azokra az indiánokra is, akikre a többi fehér emberek mintha nem lennének képesek magukhoz hasonló emberi lényekként gondolni.) Xántus civilizátor-szerepe talán abban különbözik a tipikus gyarmatosítói szereptől, hogy „változtatás-igényét” látványosan inkább otthon, Magyarországon éli ki hazatérése után: az Állatkert megalapításában, illetve a Néprajzi Múzeum megalapozásában vesz részt egyebek mellett.

Jász Attila bizonyos értelemben egy Edward Said-i „orientalista” portréját rajzolja meg könyvében. Ugyanakkor az orientalizmus dekonstruálhatóságát is beleírja a szövegbe, és ezáltal válik konstrukciója igazán kortársi teljesítménnyé. A *Mea culpa / Levélfogalmazvány Karl Maynak*, illetve a *Hazudozó* című szövegek ugyanis arról beszélnek, hogy a Xántus-könyvek számos állítása, leírása olvasott dolgokon alapult vagy egyéb szempontok szerint rendeződött el („anyám miatt finomítottam torzítottam azaz szépítettem amerikai kalandjaimon” – 118.; „olvasmány // élményeim alapján írtam meg Kalifornia bemutatását / összemásolva és fordítva az egészet” – 120.); így akár a *XANTUSiana* első kilencven szövegére (vagy egészére) is vonatkozhatna, hogy szövegek alapján írt szöveg – egy előzetes kép megerősítése. Hogy ez nem egészen így van, vagy amennyiben igen, akkor reflektáltan történik, azt a kötet többszörös, fentebb elemzett rétegzettség mutatja.

Sherlock Holmes mint mítoszi lény

András Sándor intellektuális krimije az alaskai tlingitek földjén játszódik, és – akárcsak Jász Attila könyve – egy emblematikusan európai figurát találkoztat az indián kultúrával: Sherlock Holmes utazik Yakutatba, hogy felderítsen egy gyilkosságot, és hogy megfejtse egy sajátos, a holttestből létrehozott totem jelentését. Legalább két fontos érv szól amellett, hogy András könyvében „beljebb” járunk az indián kultúrában, mint a *XANTUSiana* esetében. Az egyik, hogy Andrásnál nem egyetlen narrátori hangot hallunk, hanem fejezetenként változik a regényben az elbeszélő személye – az elbeszélők között pedig (mindjárt az első fejezetben) indián is van. Ez persze inkább csak a valóban belső nézőpont lehetősége, mintsem szükségszerű „bizonyítéka”. A másik érv viszont az, hogy az indián-nézőpont analógiái itt az európai szereplők esetében is érvényesülnek. András Sándor olyan elbeszélői stratégiával írja meg a könyvét, amelyben a realitás és a mítosz egyenrangú – ezzel szoros összefüggésben a szöveg nem látszik tudomásul venni a valós és a fiktív közötti különbségeket sem. A regény egyik korai párbeszédében Sherlock Holmes barátja egy antropológiai tárgyú fejtegetést idéz fel: „Boas a hit meggyengülésének vélte, hogy nem lett számára világos, a Gyilkos Bálna, akiről kwakiutl adatközlője beszélt neki, ember-e vagy mitikus lény. Szerinte az adatközlője ingadozott két világ, az ősi és a mai között, már nem hitt igazán az ősiben. Az ismeretlen ember feljegyzése viszont azt latolgatja, hogy talán nem ingadozás, hanem ingázás volt az a világ két vetülete között. Egy ősbib hitvilág struktúrájához vezető ingázás. Metamorfózis. [...] A naplóbejegyzés hozzászólja, az ingázás a tlingiteknél talán jobban megmaradt, mint a kwakiutloknál.” (21–22.) Alighanem ezt nevezi később a könyv „mitikusan valós” világnak. (360.) Sherlock Holmes segítőtársai ebben a regényben a „visszavonult” Dr. Watson helyett többen

is vannak: Drakula, Frankenstein, Némó és Dr. Dolittle kísérik, egészítik ki Holmes nyomozását. Ezekről a figurákról megtudjuk, hogy vallástörténeti/antropológiai konferenciákra járnak, az ezredforduló technikai eszközeit használják, ugyanakkor érvényesek rájuk az irodalmi előképeik tulajdonságai is. A könyv fikciójának világát úgy kell elfogadnunk, mint amelyben működik az a szerződés szerű konvenció, hogy Dr. Dolittle például ért az állatok nyelvén. A játék ott válik teljessé, amikor e konvenció működésével együtt „fordítási problémák” adódnak Dr. Dolittle, Sherlock Holmes, egy halászsas és egy vidra között: „Ismét megkoccant az ablak. Ezúttal egy halászsas kapaszkodott az ablakpárkányba. Dolittle kiment és kevéssel később zavart arckifejezéssel tért vissza: – Megvan a vadász kunyhó, csak hogyan jutunk oda? A halászsassal nem repülhetünk, a leírásával pedig nem sokra megyünk. – Mi sem egyszerűbb – állt fel Holmes. – Kérdezd meg tőle, hogyan mondaná el egy vidrának, hogy az megtalálja. – Igazad van – csillant fel Dolittle szeme. Kiment, majd néhány perc múlva diadalmasan jött vissza a szobába. – Hamarosan jön egy vidra és odavezet. A többi a te dolgod, Holmes, csakis a tiéd.” Miután a narrátori szót a Dr. Dolittle veszi át, a történet így folytatódik: „A vidra azt mondta, ő nem ül autóba. Hosszas töprengés következett, végül Holmes rám förmedt: »Dolittle, ezt neked kell megoldanod, neked és Marvinnak.« [...] Beletartott némi időbe, mire meg tudtunk egyezni, hogy másnap reggel egy bizonyos fenyőfánál találkozunk a falu szélén, amelyet a vidra is ismert, Thák Khuát-i is. De mikor? A vidra azt ajánlotta, napfelkelte után tíz halkibelezésre. – Hát az meg mennyi – kérdezte Holmes, amikor ezt tolmácsoltam neki. Kiderült, nem tudjuk megállapítani. Ahhoz le kellett volna mérni órával, mennyi idő alatt belez ki a vidra egy halat. Szegény ajánlotta, hogy hoz egyet, vagy menjünk vele a tóhoz, és nézzük végig, amíg csinálja, de Holmes türelmetlen volt. [...] A vidra meg nem igazán értette, mit akarunk tőle, pedig nem buta lény, csak éppen nem ismeri az idő fogalmát.” (176–177.) A regényben voltaképpen ennek a jelenetnek az analógiájára működik számos emberek között zajló kommunikáció is: a szereplők különböző jelrendszerekben vannak otthon, és korántsem mindig igazodnak el megbízhatóan az alternatív kódok megfejtésében.

A Sherlock Holmes-regényekben szokásos „értelemadó nagyjelenetben” Holmes arról beszél, hogy a holttest „totemként csak azt jelenti, hogy nem jelent semmit. Nem megfejthető kód, nem olyan tudáson alapul, amit önök elfelejtettek, csak annak jele, hogy önök tudatlanok és bizonytalanok”. (373.) Ezen a ponton ugyanis a könyv a posztkolonialitás nézőpontjából veti fel az indián-problémát: egy megszakadt folytonosságú kultúrának kell használható, élhető identitást kiépítenie magának. Ebben a kiépítendő identitásban a birtokosi státussal is kezdenie kell valamit az alaszka népcsoportnak: az egyik stratégiai döntés (amely, érezzük, az identitásra is kihatással lesz) arra vonatkozik, hogy a tlingitek számára a fakitermelés, a kőolaj vagy a turizmus jelentse-e majd megélhetése alapját. Esetleg valami más.

Az indián-téma András Sándor számára tehát hangsúlyosabban a mássággal való találkozás, mint a *XANTUSIANÁBAN*: Holmes nem hangsúlyozza, hogy ő Európa indiánja, s az se derül ki, hogy a tlingitek Alaszka Sherlock Holmesai lennének. Inkább a kölcsönhatás, a dialógus érzékelhető a könyvben: az, ahogyan a krimi mint műfaj is átalakul ebben a találkozásban, épp e dialógus eredménye. A jelölvasás megmarad, de többértelművé válik: Holmes négy alternatív megoldást kínál a könyv végén a gyilkosság végrehajtására vonatkozólag. És bár egyik változatot valószínűbbnek tartja a többitől, nincs közvetlen bizonyíték egyikre sem, ahogy nincs (már) megbüntethető tettes sem.

Az európai civilizátor (Xantus esetében említett) szerepe is jelentősen átalakul: bár Holmesban kétségkívül van „pedagógiai szándék”, végső soron a saját megoldások megtalálására biztatja a tlingiteket (némi modernizációra való buzdítással, de egyszersmind abból a tényből kiindulva, hogy a törzs hagyományai megszakadtak – például nincs sámánjuk): „önök nem mesterkedhetnek már azzal, amivel őseik mesterkedtek; önöknek arra van szükségük, hogy most legyenek találékonyak, most pedig az egykoriak mellett

sok olyan dolgot találhatnak, amilyeneket őseik sohasem.” (374.) Még Zrínyi kirohanását is felidézi Holmes ebben a szövegében, de azzal, hogy ő is egy azok közül a modellek közül, akik nem-modellek a tlingitek számára a jelenlegi helyzetben. (373.)

András Sándor könyvében tehát (kisebb hangsúllyal) felbukkannak a Jásznál azonosított toposzok: a kollektivitás-történet jellegzetesen posztkoloniális identitáskérdésekre tünik fel; a tanítvánnyá válás voltaképpen dialógus, amelyben Holmes egyszerű mester és tanítvány (és segítőtársai sem úgy Watsonok, mint Conan Doyle-nál, inkább egy kutatócsoport specializált szakembereire emlékeztetnek, à la *Mission Impossible*); a civilizátor-szerep pedig a másik kultúrában keresi a megoldást, nem az európai típusú megoldások erőltetésében. Látható tehát: itt összetettebb struktúrákba rendeződik az indián kultúra problémája, és radikális nyelvi-poétikai következményekkel is jár, amennyiben egy sajátos jelölvasási logikát vezet be az indián kultúra jellegére alapozva: az ingázó jelölvasást. A fikatív, a mitikus és a reális keveredése oly módon történik, hogy az olvasói beállítódások akár bekezdésről bekezdésre is módosulhatnak.

A gyógyító rítusok felfedezése

Oravecz Imre nem titkolja *A hopik könyve* bevezetőjében: számára az indián mitológia, az indián mondatfűzés visszaérkezés saját kultúrájához, önmaga „történelem-előttiségéhez”. (10.) Ez azonban nem a dolgok leegyszerűsítéséhez, a könnyebbik út választásához vezet a kötetben, amelynek első kiadása 1983-ban jelent meg. A saját tér és a saját történelem-előttiség nem valamiféle eleve adottnak a magától értetődő felidézésébe torkollik: kidolgozza a megismerés folyamatát, és kidolgozza annak sajátos nyelvét is. Következésképpen nem egyszerűen azt érzékeljük a kötet olvasásakor, hogy A olyan, mint B, inkább azt, hogy nincs más, csakis A: a világ egységes. Erről beszél a kötet nyelve, és erről beszél szerkezete is – felhívja a figyelmet az útra is, amelyen könyvként halad: „egy történelem előtti kultúra segítségével így jutottam el, helyesebben érkeztem vissza oda, ahová mindig is vágytam: tulajdon fajtám azóta felbomlott, de eszméletemben, idegeimben, mozdulataimban örökre elraktározott paraszti kultúrájához, vagy ha úgy tetszik, tulajdon történelem-előttiségemhez. És így ébredtem rá arra is, hogy újabb verseim közvetlenül a hopikról beszélnek ugyan, de közvetve arról a közösségről szólnak, amelynek eleim tagjai voltak, és amelynek gyermekkorom végéig tagja voltam magam is. [...] Hol a határ a két kultúra között? Nem tudom. De talán-talán nem is fontos. Csak azt tudom, hogy szeretném, ha nem volna határ. Ha egybemosódna a kettő. [...] Szeretném pedig azért, mert úgy látom, hogy a különbözőségek ellenére mind anyagi, mind szellemi tekintetben egységes a világ, és ez az egységesség bennünk ölt testet, bármely pontján élvezzük vagy szenvedjük is azt a megismételhetetlen, egyszeri és rövid földi valamit, aminek közönségesen és egyszerűen élet a neve.” (10–11.) Hogy Oravecz e látszólagos kerülőúton valóban (szövegekben is) „megérkezett” saját őseinek kultúrájához, arról a *Halászember*, illetve az *Ondrok gödre* című könyvei is beszélnek.

Ha eltekintünk az előszóban megfogalmazottaktól, illetve Oravecz életművének alakulástörténetétől, akkor *A hopik könyve*ben a személyességbe való megérkezést figyelhetjük inkább: azt, ahogyan a mítoszi hősök tettei, a teremtés, az alapelvek felől egy indián, Sziliomomo énekeihez érkezzen – egy olyasfajta lírához, amelyet ez a nyelv egyáltalán lehetővé tesz. Kulcsár-Szabó Zoltánnak természetesen igaza van, amikor Oravecz-monográfiájában azt állítja, hogy ez az egyes szám első személyű megnyilatkozás itt másképpen működik, mint egy nyugat-európai típusú versben: „...a személytelen versek nem beszélő alakjai éppúgy a mítoszi szimbolikus rend termékei, mint az egyes szám első személyű megnyilatkozások, hiszen ez a világrend – erre helyezhető a legfőbb hangsúly – nem

szubjektumcentrikus.”⁶ Ettől eltekintve nagyon is releváns az a szerkezet, ahogyan Oravecz kötete az általánostól az egyedi felé, a nagy méretektől a kisebbek felé halad. Ahhoz, hogy az ötödik részben megszólaló ént ne szubjektumként érzékeljük, éppen a könyv első felének világalapító rítusaira, gesztusaira van szükség.

A mintaként használt Frank Waters-könyv, *The Book of the Hopi*, inkább időbeli szerkezetet választ. A hopi-történet ott is a teremtésmítoszokkal kezdődik, de végső soron időbeli előrehaladás az, ahogyan a hopi mítoszokat a négy világ megteremtéséről a legendák, a törzs vándorlásainak leírásai követik. Utóbb a könyv a hopik szertartásairól beszél, majd a hopi közelmúlt történelméről. Oravecz kötetében a teremtésmítoszok után a második és harmadik részben a bölcsesség versei, „tanítások” következnek. A negyedik könyv az emberi élet állomásait követve egyfajta antropológiai megközelítést nyújtja a hopi kultúrának (számbaveszi a jellegzetes eszközöket, munkákat, tereket), végül az ötödikben Sziliomomo hangját halljuk, aki most már a személyes életút keretein belül követi végig a testi és szellemi változásokat.

A vállalkozás egyik legérdekesebb pontja az, hogy Oravecz nem feltétlenül az autentikus, reálisnak létező hopi kultúra, nyelvszemlélet rekonstrukciójára törekszik, hanem (a világ egységének elve alapján) magát a mitikusat teremti meg, főként Waters hopi-könyvének nevei, helyszínei alapján, de más népek mítoszainak intertextusai, a magyar bibliafordítások szöfűzései is fel-feltűnnek az olvasónak. Oravecz egy teljes világ megteremtését modellálja, és vállalkozása többek között attól válik reflektálttá (és a Kulcsár-Szabó Zoltán által is jelzett elvárások szerint: „nyitottá”),⁷ hogy mítoszai tudatosan és vállaltan fiktitívek / apokrif jellegűek. A távol-keleti koan műfajának hangsúlyos szerepeltetése a kötetben például olyan eklektika jelenlétét mutatja, amely nem az autentikus rekonstrukció, hanem az analogikus gondolkodás lehetőségeit mozgósítja. Amikor Sziliomomo a Taiovához, a hopi istenséghez való „eljutás” mikéntjére kérdez rá, a következő választ kapja: „Látod ott azt a rezgő nyárfát? – kérdezte Pavati. / Igen, látom – felelte Sziliomomo. / Így jutsz el – mondta Pavati.” (130.) Ahogy a vers alcíme is jelzi, itt Gensa zen-mester egyik átírt tanítása bukkan fel. Az eredeti párbeszéd a zenhez való eljutásról szól. A kiinduló kérdés elhangzása után Gensa megkérdezi tanítványától, hogy hallja-e a patak csörgedezését. A tanítvány igenlően válaszol. Azon keresztül jutsz el a zenhez, mondja erre Gensa. Oravecz változata egy lépéssel közelebb áll a paradoxonhoz, a sűrítettséghez, a töredékességhez, mint az „eredeti”. Ezáltal provokatívabbá, nyitottabbá válik a szöveg, mert még inkább elrejtja a jelentésadás logikáját.

Hasonló „idegenség-tapasztalatot” eredményezhet *A gyógyító növények felfedezése* című vers is, amelyben a Medve-nemzetség legöregebb tagja a gyógyításhoz használandó növényt a következőképpen ismeri fel: „az ismeretlen növény tövénél borzlyuk ásít, / az ismeretlen növény fölötti ágon sasfészek sötétlik, / az ismeretlen növény levelén harmatcsöpp csillog, / az ismeretlen növény virágján lepke ül”. A jelentésadás folyamatát is felfedi a szöveg: „a borzlyuk azt jelenti: ásd ki, / a sasfészek azt jelenti: vidd haza, / a harmatcsöpp azt jelenti: főzd ki, / a lepke azt jelenti: a főzetet itasd meg Hopaqával”. (118.) Annak ellenére, hogy magába a jelentésadási folyamatba belelátunk, a motivációk követezése problematikus. A jelentésadás hitelességét végső soron az eredmény, a jelölvasás funkcionalitása igazolja: Hopaqa meggyógyul a főzettől.

Itt tehát egy zárt értelmezési rendszerre látunk rá olvasóként, amelybe nincs mód belépniünk, viszont a rendszer felépítettsége azt jelzi, hogy ez a mítoszi jelértelmezés szükségyszerű velejárója: ez egy kinyilatkoztató beszédmód, ahol a kinyilatkoztatás indokai nem követhetők racionálisan: maga a követés felel meg ebben a kódban a megértésnek.

⁶ Kulcsár-Szabó Zoltán: *Oravecz Imre*, Kalligram, Pozsony, 1996. 109.

⁷ Kulcsár-Szabó Zoltán: i. m., 110–111. o.

Nyelv, műfaj, leírhatóság

A vizsgált művekben más-más tétjei, más-más árnyalatai tűnnek fel az indián-problematika hasznosításának. Oravecz Imre műfajt, nyelvet teremt, miközben hopikról beszél: nem az autentikusság a célja, hanem a mítoszhoz való hozzáférés, amelynek végső célja egyfajta önmegismerés, a megérkezés a „történelem-előtti-be”. Nyelve az ősköltészet, a rituális versek megoldásaira épül. András Sándort inkább foglalkoztatja regényében a „mitikusan valós” problémája, ami által története a mitikus látásmód aktualizálhatóságára kérdez rá. A populáris irodalom mint műfaj (krimi), a populáris kultúra hősei (Sherlock Holmes, Frankenstein, Drakula, Dr. Dolittle, Nemo kapitány) ennek az aktualizációs kísérletnek az elemeiként foghatók fel a könyvben – a populáris kultúra jegyeit gyakran szokták értelmezni a mítoszi jelleg, a „hősigény” kielégítése felől. Andrásnál ezeknek az elemeknek a játékba hozatala természetesen metaszinten történik, éppen problematizálásuk a cél, nem a ráhagyatkozás ezek szokványos kódjára. A regény egy olyan szemléleti keretet hoz létre, amelyben nem a mítoszjelleg mint ismerősség a lényeges, hanem a mítoszjelleg mint *déjà vu*: ismerősség ez is, de nem pontosítható, nem körülhatárolható. Az Oravecz-kötetben is szemünk láttára jött létre a mítosz, itt az a különbség, hogy sokkal inkább heterogén a mítoszi világ: alkotóelemei a kultúra rendkívül sokféle rétegéből származnak és illesztődnek össze.

Jász Attila *XANTUSianája* az indiánkutató figura reflektált felépítésével hoz be új szint az indián-könyvek kontextusába. Míg számos korábbi könyv mediálatlannak láttatta az indián kultúrához, történetekhez való hozzáférést, Jász arról ad finom jelzéseket, hogy az általa Magyarországra közvetített indián-kép konstrukció: ekként és csakis ekként van létjogosultsága.

BIZÁNCI INTERNET

Honi adalék a rövid névtörténethez

Bizáncról szólván népszerű – és némelykor teljesen jogos – eljárás elősorolni a Nyugat bűneit; de hogy áll a dolog velünk, akik oly szívesen és könnyedén kiáltjuk ki magunkat Bizánc örökösének, vagy legalábbis egyes hagyományai folytatónak? Kezdjük, ahogy a Nyugat esetében is tettük, a nyelvvel és a nevekkal.

Mint mondtuk, a bizánciak Római Birodalomnak tekintették császárságukat – kizárólag annak, még csak nem is Keletrómai Birodalomnak –, magukat pedig gyakran nevezték rómaiaknak. Bizánci szövegek bizonyos szerb fordításaiban azonban egyszer csak elkezdik magukat roméknak, birodalmukat pedig Romé Császárságnak nevezni.

Természetesen a római megnevezés görögös változatáról van szó. Érthető az a törekvés, hogy a szerb nyelvben különbséget tegyünk a Római Császárság – a Krisztus utáni első évszázadokig fennálló hatalmas birodalom – és a bizánci császárság között. A baj csak az, hogy ez a fordítás pontatlan, hiszen azok számára, akik mondták és leírták, az eredeti szöveg szerzői számára ez a megkülönböztetés nem létezett. A ρωμαιοι görögül egyszerűen rómaiakat jelent; és ez a szó ugyanúgy jelöli és magában foglalja az idősebb Catót, mint Alexiosz Komnénoszt, az *Alexiáda* néven ismert mű hőst és szerzője, Anna Komnéné apját; és a császárság utolsó napjaiban ugyanígy használja a szót XI. Konstantin is. Mellesleg szólva, a 'görög' szó is ismeretlen számukra; az a latinból származik, a rómaiak alkotják meg, és valójában, a Bizánc névhez hasonlóan, pejoratív csengésű. Amikor Pléthon a 15. században bejelenti a „görög” nemzeti érzés születését, természetesen hellénekről beszél. De itt sem árt az óvatosság: ez a szó a középkori Bizáncban maga is kétértelmű és ambivalens értéktartalmú.

Nem csak az a probléma, hogy egy görög és egy latin névszót, amelyek tökéletesen ugyanazt jelentik, különbözőképpen fordítanak szerbre. Egyfelől ez a megoldás elejét veszi annak, hogy az olvasó „összszavarodjon”, és pontosabbá teszi a dolgokat. Másfelől azonban ugyanilyen joggal mondhatjuk, hogy ha az olvasó összszavarását igyekszünk elkerülni, attól a dolgok többnyire pontatlanabbak lesznek. Igaz, az össze nem zavart olvasó könnyebben mozog a számára felkínált térben, ez a könnyűség azonban nem lehet cél, ha csak részben is a tudatlanság elnézését jelenti. Az összszavart olvasó töprengeni kezd; figyelmeztető jelzést kapott: a világ nem mindig olyan, amilyennek látjuk, amilyennek tekintjük. Az ilyen fordítói megoldás – amelyik, ha már itt tartunk, nem létezik olyan nyelvekben, mint az angol és a francia, ahol a rómaiak rómaiak maradnak; és a törökök is így nevezték őket – elhomályosítja, sőt a kevésbé jártas olvasó szeme elől teljességgel elrejtí a császárság kontinuitásának eszméjét, ami az egyik legfontosabb politikai eszme volt Bizáncban.

A másik probléma a Város nevével kapcsolatos. Az eredeti név Konstantin városát jelenti, és azok közé a mesterségesen alkotott szavak közé tartozik, amelyekkel a római császárság idején az újonnan alapított városokat jelölték, például a Hadrianus alapította Adrianopoliszt. A szlávok Carigradnak nevezték a várost. Egy bizánci – vagy római – számára ez csak az egyik barbár megnevezés volt arra, amit ők Városnak, a városok császárnőjének neveztek; és szépen kifejezte a barbárok – szlávok vagy szkíták, egyre megy – egyik

lényeges tulajdonságát: hogy nem tudnak görögül, hanem furcsa hangokat adnak ki, éppen ezért is nevezik őket barbároknak, és nem sok érzékük van a történelemhez, mert csak a mostani, múlt pillanatot látják – azt a tényt, hogy a város a Császár (cár) székhelye, de azt nem, hogy azért jött létre. És hogy az is marad, amíg csak létezik, amíg csak fennáll az ekumené (világegyetem), tenné hozzá feltétlenül elképzelt hajdani kommentátorunk.

De félre a tréfát, a helynevek átalakulása nem ismeretlen jelenség, és nem csupán nálunk. A Wien nevű várost a magyarok Bécsnek hívták, és ezt a nevet a déli szlávok is átvették. Anna Komnénéa *nemiceket* emleget, egy barbár törzset, amely régóta katonásodik már a császárság szolgálatában, és az angol fordító hozzáfűzi, hogy máig ezt a nevet használják a szláv országokban. Ezt a törzset egyébként a 10. századi arab útleíró, Masz'údí is említi Namjín néven, és a szlávok közé sorolja őket. Ez egyébként csapás a népszerű etimológiára – mely, mint a népszerű etimológiák oly gyakran, téves –, miszerint a 'nemci' kifejezés a 'barbár' szóhoz hasonlóan keletkezett: 'nemci'-nek azokat nevezték, akik némák voltak, azaz nem beszéltek szlávul. Ellenben máig sok szláv helynevet találunk Görögországban, különösen a Peloponnészoszon, még ha néha szinte felismerhetetlen alakban is.

Nem az a baj, hogy szóban vagy írásban így vagy úgy használnak egy nevet. A probléma akkor kezdődik, amikor ez „tudományos könyvekben” történik, és itt egészen mulatságos megoldások lehetségesek. Így azt olvashatjuk egy könyvben, hogy II. (Hódító) Mehmed „nagy számú görögöt telepített az ország különböző részeiből az elnéptelenedett Carigradba, amelynek nevét akkoriban Isztambulra változtatták”.¹

A nagy Homérosz is elszunyóvál néha – tesszük hozzá a görög és bizánci tradíció szellemében, egy nagy tudós, Dimitrij Obolensky e tévedése láttán –, hiszen, mint láttuk, II. (Hódító) Mehmed, legalábbis hivatalosan, nem változtatta meg a város nevét. De különösen nem változtathatta meg a *Carigrad* nevet, ahogyan a várost a szerb fordító nevezi itt; Hódító Mehmed számára a város neve Konsztantinopolisz volt és maradt. Az arabok a sztereotíp *eisz tén polin* – vagyis „a városban” – fordulat hallatán azt hitték, hogy ez a város neve, és ezért *Istínpolinnak* nevezték, ami a török nyelvben aztán Isztambullá változott: a török uralkodók, mondja Nicolae Iorga, nem tudtak igazi nevet találni ennek a városnak.² A török posta csak 1930-ban kezd el 'Istanbul' feliratú bélyegeket nyomtatni. Ám ezzel nem a Carigrad nevet változtatták meg, hiszen ez a név a törökök, és különösen a görögök számára soha nem létezett. És a szerbek számára? A kérdés talán mehökkentő, de lapozzák csak át Karadžić népköltészeti gyűjteményeit: igaz, hogy ő a lábjegyzetekben használja a Carigrad nevet, de a népi énekesek szinte kizárólag Sztambulról énekelnek. Karadžić, sok más népihez hasonlóan, gyakran jobban tudja a népnél, hogy mi a népi; a *Sztambul* mint turcizmus nyilván nem bizonyult eléggé népinek a népi énekekben.

Másfelől középkori íróink Szent Szávától kezdve a „Konstantin városa” kifejezést használják – *amikor pedig hallá az istenfélő Mánuel császár Konstantin városában*, írja Szent Száva.³ Időnként megjelenik a császár városa („Carev grad”) alak is – de nem volna-e kisse nevetséges a fenti mondat így: a császár a császár városában? Carigrad a későbbi szerzőknél, például Venclovićnál jelenik meg, csak hogy amikor Carigrad alapításáról beszél, neki is eszébe jut a neve – *és saját nevééről nevezé Konstantinápolynak*. De nála van ez is: *a római császárok nagy szilajsággal hintón vitetvén magokat érkezének a római Kapitóleumra*.⁴ Ami rokonszenvesen hangzik, de aligha tekinthetjük példaszerűnek.

¹ Dimitrij Obolensky: *Vizantijski komonvelt*, Ksenija Todorović (ford.), Prosveta, Belgrád, 1996.

² Nicolae Iorga: *Byzantium after Byzantium*, The Center for Romanian Studies, 2000.

³ *Stare srpske biografije*, SKZ, 1924. Milivoje Bašić (ford.).

⁴ Gavril Stefanović Venclović: *Crni bivo u srcu*, Milorad Pavić (vál. és ford.), Prosveta, Belgrád, 1966.

A Karadžić-paradigma abszolút győzelme a 19. század közepén oda vezetett, hogy bizonyos nyelvi megoldások szentté és sérthetetlené váltak, még olyankor is, amikor Bizáncról, s egyúttal Szent Száváról vagy Domentijanról volt szó – az unalmas, zavaros Domentijanról, ahogyan e paradigma hívei teológiailag valószínűleg legmélyebb középkori írónkat jellemezték.⁵ Így aztán a legkiválóbb bizantológusok is a Carigrad nevet használják, és Ostrogorski szerb kiadásaiban is ezzel találkozunk.

Amikor egy XI. Konstantin haláláról szóló görög énekben az így kiált fel: „mindenható Urunk, ki a világot teremtetted, könyörülj népeden, könyörülj Konstantin városán!”, akkor az utolsó Konstantin drámai függőlegest húz, mely saját tragikus korából a Város alapításának nagyszerű idejébe ereszkedik alá, évszázadokat fog át, összeköti őt Nagy Konstantinnal, és szerencsétlen kortársait mindazokkal, akik több mint egy évezreddel korábban részt vettek a Város alapításának rítusaiban, majd évszázadokig éltek benne. De amikor ez a szerb fordításban így hangzik: „Könyörülj Carigradon”,⁶ akkor ez a függőleges hirtelen megszakad, és a halhatatlanságra méltó herceg, ahogyan egyik nyugati kortársa nevezte, teljesen magára marad, még a múltjától is megfosztják.

A nyelvben sok minden van...

...nagyon jól tudták ezt a bizánciak. Apjának a normannokkal vívott háborúiról szólva Anna Komnénéa elmeséli, hogy Gaita, Robert Guiscard normann vezér felesége a menekülőkhöz fordul – és Komnénéa itt Homérosz egy sorát idézi –, majd nyomban hozzáteszi, hogy Gaita természetesen nem pontosan ezekkel a szavakkal fordult megfutamodó honfitársaihoz, hanem valami nagyon hasonlóval a saját nyelvén.

Homéroszi szavakkal, Anna Komnénéa ezt jól tudja, csak görögül lehet szólni valakihez; de valami hasonló mondható más nyelven is. Többé vagy kevésbé – ez itt a probléma.

Érdemes megemlíteni még egy részletet. A különböző nyelvű szövegekben – és ez alól a szerb sem kivétel – az *Haghia Sophiá*nak nevezett templomot Szent Szófiának írják, mint ahogy például Szent Péter templomról beszélnek. Pedig a Sofia itt nem egy szent neve; a Szent Bölcsesség templomáról van szó.

Beszélhetünk-e ebben az esetben több évszázados ideológiai cenzúráról? Néhány kutató úgy véli, Konstantin azért választotta ezt a nevet, hogy minél kevésbé sértse továbbra is nagyszámú pogány kortársa fülét. A későbbi keresztények számára azonban ez a név majdhogynem eretnekségnek hat; Sofia, mint Isteni Bölcsesség, a gnosztikus evangéliumok lényeges motívuma.

A dekadencia mítosza

A „dekadencia” fogalma azok közé az ideologémák közé tartozik, amelyek általában többet árulnak el azokról, akik használják őket, mint azokról, akikre vonatkoznak, és az ilyen, mindenekelőtt ideologikus minősítések teljes megértéséhez mindig fontosabb a kijelentés szerzőjének alapos tanulmányozása, mint a szóban forgó tárgyé. Emiatt a „bizánci dekadenciáról” vagy Bizáncról mint dekadens kultúráról szóló beszéd nem csak Bizáncot, hanem a vele foglalkozókat is érinti.

⁵ E vélemény példaként lásd Vladimir Ćorović előszavát, *Szent Száva és Szent Simeon élete*, SKZ, 1938.

⁶ Donald Nicol, *Besmrtni car*, Ivan Panić és Veljko Rakonjac (ford.), Clio, Belgrád, 1997. E megjegyzések nem a fordítók ellen irányulnak, ők egyszerűen a korparancsnak engedelmességek.

A bizánci kultúra dekadenciájáról szóló tézist egyes modern szerzők Edward Gibbonnak (1737–1794), *A római birodalom hanyatlásának és bukásának története*⁷ című mű szerzőjének tulajdonítják. Függetlenül attól, hogy Gibbont tekinthetjük-e a tézis eredeti szerzőjének, tény, hogy ő volt egyik legbefolyásosabb korai szószólója. És befolyása hosszan tartó és erős volt. Ezt írja egy angol tudós a 20. század hatvanas éveinek közepén:

Ha egy angol iskolás ötven évvel ezelőtt bizánci dolgokért rajong, azonnal megrótták volna. Athén aranykora, a Krisztus előtti ötödik század számított a legkiválóbb tanulmányi területnek, és Róma története Hadrianus uralkodásáig számított tiszteletreméltónak; ez után (vagy nem ezt mondta Gibbon?) következik a hanyatlás és bukás kora. Szegény bizánciak csak a dekadens görögök halvány visszfényei voltak; művészetük sztereotip, ihletelen és mesterkéltséges; az uralkodás formája statikus és passzív, irodalmuk elhanyagolható. A „byzantinus est, non legitur” volt a bevett szabály.⁸

Am ugyanakkora tévedés volna azonosítani Gibbon és Joseph de Maistre viszonyát Bizánchoz. Terjedelmes művének vége felé Gibbon közli az olvasóval, hogy „a barbárság és a vallás diadalát” írta le, és ideológiai álláspontja itt tökéletesen világos; ha valaki legalább egy válogatást elolvasson művéből, látni fogja, hogy ez a megjegyzése korántsem esetleges, hanem programszerű. Nem sok rokonszenvet táplál a kereszténység egésze iránt, és nem véletlen, hogy a mű első kötetének megjelenését a nagy siker mellett meglehetősen botrány kísérte.

Gibbon ifjúkorában egy időre katolikus lett, és csak a család nyomására tért vissza az anglikánizmushoz, később azonban Voltaire tanítványául szegődött; lényegében negatív véleménye a kereszténységről, és az antikvitás – különösen az 5. századi Athén – magasztalása és idealizálása tipikus felvilágosítói álláspont a 18. század végén. A dolgok illetően értékelése mellett Bizánc, mely mindig büszkén hangsúlyozta keresztény-római jellegét az antikvitás pogány-római korszakával szemben, természetesen csak a rövidebbet húzhatta, különösen ha még azt is figyelembe vesszük, hogy Konsztantinopoliszt éppen az a császár alapította, akinek köszönhetően a kereszténység politikai győzelmet aratott, az a császár, akit a kereszténység – mindannak dacára, ami elmondható róla – szentté nyilvánított. Egyébként Bizánc történelmét Voltaire is „próféciák és csodák értéktelen halmazának” nevezte. Gibbonnak mégis a javára kell írunk annyit, hogy a bizánci történelmet a római császárság organikus részének avagy befejezésének tekintette. És ez az egyetlen, amiben ő és a bizánciak egyetértének.

Gibbon enyhén szólva tartózkodó viszonyát Bizánchoz egyesek azzal is magyarázzák, hogy nem ismerte a görög forrásokat, a döntő szerepet azonban minden bizonnyal a fentebb említett felvilágosítói alapállás játszotta – jöllehet a bizánci kultúra természetének jobb ismerete talán enyhítette volna végkövetkeztetése szigorát.

Másfelől az ember hajlamos arra gondolni, hogy Bizánccal Gibbon alighanem nyíltabban és gátlástalanabban írhatott. Negatívan nyilatkozni a kereszténységről általában, vagy negatívan nyilatkozni a kereszténységről Bizánccban – tehát a bizánci kereszténységről – más-más következményekkel járhatott, és aki, mint Gibbon, nem hajlamos a provokáció kedvéért provokálni, visszafogottabb lehetett az egyik, és sokkal nyíltabb a másik esetben. Akárhogy is volt, az az álláspont, hogy Bizánc egész történelme valójában csak a Római Birodalom hanyatlásának része, Gibbon alapvető meggyőződéséből

⁷ *The Decline and Fall of the Roman Empire*, a mű 1776. és 1788. között jelent meg. Szerbül 1996-ban látott napvilágot Gordana Vučičević fordításában egy válogatás, mely a körülményeket – megjelenése idejét és azt, hogy Gibbon első terjedelmesebb fordításáról volt szó – figyelembe véve egészen tisztességes munka.

⁸ E. R. A. Sewter előszava, in: Michael Psellus: *Fourteen Byzantine Rulers. The Chronographia of Michael Psellus*, Penguin Books, 1966.

következett. Bizánc így aztán a dekadencia szinonimájává és szimbólumává vált; Julien Benda 1945-ben a francia történelem egy szakaszát jellemezve a *France byzantine* kifejezést fogja használni.

Gibbon aligha rokonszenvezett volna a hangsúlyozottan katolikus gondolkodó, Joseph de Maistre művével és gondolkodásával, a bizánci történelemtől adott értelmezése mégis teljességgel beleillik abba a már korábban megalkotott történelmi sémába, amelyet annak idején a pápák alakítottak ki a transláció teóriájával, és amelyet De Maistre következetesen képviselt. Minthogy elsősorban a pápa iránti engedetlenségben tértek el az igaz hittől, a katolikus egyház, legalábbis hivatalosan, nem eretnekségnek tekintette a pravoszláviát, ahogy azt a lutheránus egyházzal tette, hanem szakadárságnak, jöllehet szigorúan véve a szkhizmát is lehet eretnekségnek tekinteni – a görögök, mint láttuk, elveszítették jogukat a császárságra. Gibbon és a felvilágosítók számára ez, úgy, ahogy van, merő értelmetlenség, hiszen a császársághoz való jog és annak elvesztése egy másik, a 18. század racionalista politikaelméletével össze nem egyeztethető ideológiai rendszerbe tartozik, különösen ha még azt is hozzáteszük, hogy ezt a jogot Isten vette vissza. Paradox módon náluk mégis Bizánc leértékelésének tradíciója folytatódik, még ha a teológiai értékrend helyére egy új, racionális értékrend kerül is, amely szerint a bizánci kultúrát valóságos babonákon alapuló halott kultúrának látják. Pedig Franciaországban XIII. és XIV. Lajos idején megnőtt az érdeklődés Bizánc iránt, és a Louvre nyomdája meg is kezdte a legfontosabb bizánci történések műveinek kiadását. A felvilágosodás, ez a nagy szellemi áramlat, mely sok mindenben meghatározta a modern gondolkodás megszületését, mindezt keresztülhúzta, paradox módon a római pápák keményvonalas tradíciójának szellemében.

Az egész hozzáállásnak van még egy paradox vonása. Konsztantinopoliszt 324-ben alapították, és II. Mehmed 1453-ban foglalta el. Ha a szimbolikus dátumokhoz tartjuk magunkat, azt mondhatjuk, hogy a bizánci császárság több mint ezer évig fennállt – bizánci millennium, mondaná Hans Georg Beck. Ha ez a bukás és dekadencia korszaka, akkor mindenesetre vitán felül a leghosszabb ilyen korszak az emberiség történelmében.

Igaz, Beck is elfogadja, ha feltételesen is, a dekadencia fogalmát. Vladimir Ćorović pedig azt írja Dušan cárról, hogy „a korhadt Bizánc romjain egy lendületes, alkotóerőben bővelkedő fiatal nemzet erős birodalmát akarta felépíteni”. Egy meghatározott ideológiai képletet kitöltve – kiforadt civilizációk és fiatal nemzetek – Ćorović egyáltalán nem érzi saját mondata ironiáját; hiszen alig negyed századdal Dušan cárrá koronázása után, 1371-ben a Marica melletti ütközet szertefoszlatta a szerb birodalmi álmot, és a középkori szerb állam végének kezdetét jelzi. A korhadt Bizánc és a fiatal Szerbia ugyanakkor, ugyanazal az ellenféllel szemben fog elbukni – csak születésük dátuma különböző. Az ezt megelőző ezredév nagy részében pedig Bizánc – mely minden más államnál inkább rászolgált a „kereszténység védőbástyája” címre – megghiúsított minden betörést Kisásziából Európába. És amikor Bizánc mindenki – köztük részben a bizánciak – közös erőfeszítéseinek eredményeként végül összeomlik, nem lesz, aki átvegye ezt a szerepet; a szerbek, a bolgárok, a magyarok egyaránt elégtelennek bizonyulnak, és a törököket kétszer is csak Bécs falai alatt állítják meg.

A számunkra ismert történelemben ezer év iszonyúan hosszú idő – bár ennek rendszert nem vagyunk tudatában. Amit ma írás alatt értünk, annak kezdetei nagyjából Krisztus előtt 3200-ra mennek vissza, tehát némi jóindulattal azt mondhatjuk, hogy az emberiség írásos kultúrája valamivel több mint 5000 éves. A bizánci dekadencia korszaka ennek történetesen az egy ötödét teszi ki. Hasonló arányok adódnak a római történelemben: Róma mitikus alapításának dátuma Krisztus előtt 753. – ekkor lett király Romulus –, a másik Romulust pedig 476-ban mondatták le; vagyis a nyugati Róma történelme, a kezdeti királysággal, a köztársasággal és a császársággal, az összes felemelkedéssel, hanyat-

lással és dekadenciával együtt a szimbolikus dátumok e játékában 1229 évig tart, alig valamivel tovább, mint az úgynevezett bizánci dekadencia.

Folytassuk a játékot. Nagyjából ezer évvel ezelőtt kezdődött el Bizánc történelmének egyik legsikeresebb korszaka, lényegében az utolsó korszak, amelyben európai, de keleti nagyhatalom volt – hat-hét évszázada állt fenn akkor. 976-ban II. Vaszil került hatalomra – igaz, elődje az egyik letehetségesebb bizánci császár, Tzimiszkész János volt, aki rövid ideig, 969-től 976-ig uralkodott –, akire a történelem „Bolgárölő” (Bulgaroktönosz) néven fog emlékezni. Ő törte le Bizánc évszázadok óta legerősebb ellenfeleit a Balkánon, a bolgárokat, ez az a híres nagy győzelem Samuil bolgár cár felett 1014-ben, amelyben – legalábbis így szól a történet – vagy tizenötezer bolgár harcos esett fogságba, akiket Vaszil megvakított, minden századiknak hagyva meg csupán a fél szemét, hogy legyen, aki hazavezeti a kisérteties menetet. Látván hadseregét ilyen állapotban visszatérni, Samuil cár szívszélhűdést kapott és két napra rá meghalt; a Balkán feletti uralom kérdése, legalábbis egy időre, megoldódott.

Amikor Bolgárölő Vaszil 1025-ben meghal, a bizánci uralmat egyetlen balkáni nemzet sem vonja többé kétségbe, a horvátokat is beleértve; a határ a Duna mentén a Fekete tengerig ér – a határ túloldalán egy olyan nép él, amelyiknek a neve ma már keveset mond számunkra: a besenyők, egy a sok nemzetiség közül, amelyek felbukkantak és eltűntek a történelemben, annak kézzelfogható bizonyítékeként, hogy a nemzetek, akár csak az emberek, halandók – Keleten pedig Bizánc egész Kisázsia a Tigris és az Eufrátesz forrásvidékéig. Az itáliai csizma teteje ugyancsak bizánci tulajdon, Bari és Brindisi birtokában Bizánc ellenőrzi az Otrantói-szorost. Birtoka kiterjed a Krím egy részére, és megkísérli elfoglalni Szicíliát is. Szicília ebben a korban, akár csak Málta, arab sziget, ahol a próféta hitét vallják. Nem sokáig, mert hamarosan megérkeznek északról a vikingek utódai. A normannok, mert most így hívják őket, tengerészekből könnyedén vedlenek át félelmetes lovasokká, és elragadják Dél-Itáliát Bizánctól, Szicíliát és Máltát pedig az araboktól – a máltai nyelv máig őrzi az arab múlt nyomát.

De mindez még a jövő. Úgy ezer esztendővel ezelőtt ezek még iszlám szigetek – szemben az egész mai Törökországgal, amely a bizánciak birtokában erős keresztény térség, ám ugyanakkor számos eretnecség forrása, ami miatt a bizánci császárok egyszer csak áttelepítik a népeket, és a Balkán-félszigetre olyanok kerülnek, akiket a bizánci források „paulikiánusoknak” neveznek. A manicheusokról van szó, egy etnikailag homályos eredetű, nagyon harcias népcsoportról. Bizánc csökkenteni akarja az eretnekek számát a meglehetősen eretnek Kisázsiaiában, és egyidejűleg jó harcosokat biztosítani magának a Balkánon az említett besenyők, bolgárok és szlávok ellen. Utóbb kiderül majd, hogy ez nem volt a legszerencsésebb húzás.

Az időutazót tehát, aki ezer esztendővel ezelőtt kikászálódott az időgépből, a barbakokról, a görög nyelvről és a helynevekről folytatott bevezető eszmecsere után – a többnyire erdővel borított Európában utazgatva – különféle meglepetések fogják érni. Fölfedezi a keresztény Törökországot és az iszlám Szicíliát, sőt a nagyjából iszlám Spanyolországot; a Bizánc és a Szent Római Birodalom között felosztott Itáliát. Ha keresztény, különösebb lelkifurdalás nélkül találkozhat Rómában a pápával – az egyház, legalábbis formálisan, továbbra is egységes, és az istentiszteleteken Konsztantinopolisban és Rómában – még egy ideig – egyaránt megemlíti a római pápát és a római császárt; semmiképpen sem a bizáncit, mert olyan hivatalosan nem létezik. A törökök még néhány évtizedig távol vannak Európától, habár már kezdik fenyegetni Bizánc kisázsiai határait; Mantzikert, ahol majd a betörés útját megnyitó döntő ütközet zajlik 1071-ben, Örményországban van.

Ennyire másféle, idegen világ volt ezer évvel ezelőtt; Bizánc ennyi ideig állt fenn. Mondhatjuk persze, hogy az utolsó két évszázadban „felgyorsult a történelem”, és a világ ezalatt

többet változott, mint a megelőző ezer évben. Ez is igaz. Ám ha eltekintünk a technológiai forradalomtól, még mindig ott van, hogy az ezer évvel ezelőtti világ nem ismeri sem a török hódítást, sem a drámai egyházszakadást, nem is szólva Lutherről és a protestánsokról; Nyugaton épphogy csak hallottak Platónról, Párizs pedig kisváros, ahol még neki sem kezdtek a Notre Dame alapozásának. Ha eltekintünk Rómától – mely továbbra is csupán árnyéka dicső múltjának –, az egyetlen igazi város, ahol templomok harangja szól, a Keleti Róma, Konsztantinopolisz. Igaz, csak újabban; a harangok a 9. század közepén érkeztek Bizánca Velencéből, II. Orso velencei dózse küldte őket, és lassan használni kezdték őket a templomokban. Szólni fognak a harangok Athósz hegyén⁹ is, egészen 1491-ig, amikor a törökök minden harangot elvisznek, bár úgy tűnik, alig néhány évtizeddel később visszaadják őket.

Ezer év tehát nem csupán az egyén számára iszonyúan hosszú idő, hanem az emberi kultúrák, az általunk ismert világ fejlődésében sem kevés; és ennyi ideig állt fenn Bizánc. A világ, amelyben fennállt, a legkevésbé sem volt mozdulatlan és változatlan; és ő maga sem volt az. Yeats víziója Bizánccról,¹⁰ mely a mesterséges fák és madarak képével kezdődik, hogy aztán egy mindennel szembenálló világ képét idézze fel, ahol

*buja zsongásba hullva megvetik
az időtlen szellem remekeit,*

bármennyire vonzó és emlékezetes költői értelemben, nem egészen helytálló. Bizánc fennállása folyamán változott és változékony volt; nem mintha vágyott volna erre, inkább akarata ellenére, de vajon ellenállása a változásokkal szemben nagyobb volt-e annál, amit a Nyugat tanúsított ugyanebben az időben? Néha hajlamosak vagyunk a saját korunk alapján ítélni; a változás és újdonság fogalma sokkal később tesz szert pozitív jelentésre, nagyjából Vicóval és Baconnal, de akkor is sok mentegetőzés kíséretében. A nevezetes mondás, mely szerint óriások vállaira felkapaszkodott törpék vagyunk, annak a rossz lelkiismeretéről árulkodik, akinek meggyőződése, hogy az újabb idők – mégiscsak – jobbak a régiéknél; ez az értékrend majd csak a felvilágosodással válik elfogadottá. A mondatot Chartres-i Bernátnak tulajdonítják, és, bár egyesek szerint szarkasztikus éllel, Isaac Newton fogja megismételni; egy Richard Hooknak írott levélben olvasható, aki állítólag alacsony termetű volt.

A császárság translációs teóriája, mint láttuk, elárulja, mennyi erőfeszítésbe kerül egy változás igazolása. Mondhatjuk persze, hogy egy ilyen teória csak a nyugati típusú gondolkodásban lehetséges; ám ne feledjük, hogy a patriarkátusok – és különösen a konsztantinopoliszi patriarkátus – hierarchikus helyéről folyó vitában felcserélődtek a szerepek: ebben az esetben a pápák képviselik egy megszilárdult rend változhatatlanságának álláspontját, szemben a bizánci pátriárkával, aki újítással áll elő.

Bizánc a római pogány császárság intézményeivel és szokásaival kezdte fennállását – krisztianizációja valójában épp csak elkezdődött. Államszervezetének és Justinianus kódexének alapját az alkotta, amit „római jognak” nevezünk; a római jog fog tovább élni a bizánci császárság néhány új törvénykönyvében – Justinianus kódexe nem csupán azért vált használhatatlanná, mert néhány évszázad alatt minden törvény elavul, hanem mert latinul íródott, és szó szerint érthetlenné vált –, és hat mindazokra a nemzetekre, amelyek Bizánc politikai és kulturális hatókörébe kerülnek; így fogja befolyásolni Bizáncon keresztül a római jog azt a jogi kódexet, amelyre a szerbek joggal büszkék: Dušan cár törvénykönyvét. Az

⁹ Az Athósz-hegy kolostoregyüttese a 9. századtól a pravoszláv világ egyik legfontosabb szellemi központjának számított. (A ford.)

¹⁰ *Hajózás Byzantiumba* (Jékely Zoltán fordítása), amelyhez egy interjúban magyarázatokat is fűzött.

eszme, mely szerint a törvény mindenki felett áll, és bár az uralkodó, a cár hozza a törvényeket, azok őt magát is korlátozzák, mélységesen bizánci – vagyis római.

A történészek túlnyomó többsége elfogadja a bizánci történelem hármass felosztását. Cyril Mango *Byzantium, the Empire of the New Rome* című könyve bevezetőjében azt írja, szokás Bizánc történelmét három – korai, középső és késői – korszakra osztani, majd megemlíti, hogy az efféle meghatározás önkényesnek tűnhet, de jó okai vannak. Természetesen a felosztás minden részletét és jellegzetességét lehet vitatni, tény azonban, hogy a történészek túlnyomó többsége egyetért azzal, hogy Bizánc fejlődésének három korszaka van, még akkor is, ha – mint John Julius Norwich teszi a széles közönség számára írt, de kivételesen hasznos *History of Bizant* című háromkötetes művében – egyszerűen csak „korai évszázadok”-ról, „tetőpont”-ról, „hanyatlás és bukás”-ról beszél.¹¹

Mind Mango, mind e felosztás többi híve akaratlanul egy olyan gondolkodási sémát fedez fel, amelyből mindennek és bárminek a hármass felosztása következik – ha Bizánc történelméről van szó, Ostrogorski nem túlságosan hajlik rá –, és amelyet sok gondolkodónál megtalálhatunk. Hegel csak a legnevezetesebb példa, ám semmiképpen sem az egyetlen vagy a legelső. Elmélkedhetünk az ilyen „triadikus” gondolkodásmód okairól és alapjairól, és semmiképpen sem kielégítő a józan ész azon magyarázata, hogy minden, ami él, születik, fejlődik és meghal. Ám akárhogy tagolták is a bizánci történelmet, a tény az, hogy „statikussága” csupán látszólagos, és nem több, mint első benyomás; nagyon is dinamikus és cseppet sem egyszerű történelem ez.

Dél-Európát és Kisáziát – kezdetben még ennél is nagyobb területet – elfoglalva egy végsőleg békétlen korban, amikor ebben a térségben különféle „barbár” népek vándorolnak, Bizánc útjában van mindenkinek, akár Európából, akár Ázsiából érkeznek: araboknak és perzsáknak, török törzseknek, oroszoknak – akik nem azonosítandók teljesen a mai oroszokkal, mert ekkor még több mint jelentős a viking, „varég” összetevő – szlávoknak, bolgároknak – az utóbbiak alatt is csak egy későbbi korszakban érthetünk szlávokat –, különféle eltűnt népeknek, mint az avarok, az említett besenyők, a kunok; a szármataknak, akikről egyes archeológusok és történészek ma azt tartják, hogy szláv törzsekben uralkodtak, a mai lengyeleken, de a szerbeken és horvátokon is, akiket az elmélet szerint ők neveztek így és telepítettek le a Balkánon. Később pedig a normannoknak és mindazoknak a nyugatiaknak, akik a bizánci történészeknél különféle nevek alatt, mint frankok és kelták, vagy összefoglalóan mint latinok szerepeltek, aztán a magyaroknak.

A mindenség négy sarkából támad birodalmadra, császárság, négy fenevad, akiket Dániel látott. A perzsa hiúz képében, az italus mint oroszlán, a tribalus mint barlangi medve, a szkíta törzsek pedig a sokfejű negyedik fenevadhoz hasonlatosak.

Hozzájárulásunk a császárság bukásához

Tehát: őseink, ez esetben a tribalusok, harcoltak Bizánc ellen, amikor csak tudtak és ahogy csak tudtak. A megbékélésre később került sor, mégpedig ideológiai alapon: közvetlenül a bizánci császárság, és egyúttal a szerb állam bukása után kezdett túlsúlyba jutni a pravoszláv

¹¹ Vagyis a három kötet: *The Early Centuries, The Apogee, The Decline and Fall*. Norwich nem hivatásos bizantológus vagy történész – ezt ő maga is hangsúlyozza –, egy időben a belgrádi brit nagykövetségen dolgozott, a szerzőt ismertető jegyzet különösen hangsúlyozza Lord Norwich részvételét a kulturális emlékek, főként Velence megőrzését szolgáló különféle alapítványokban. Mindenesetre egy nagyszerűen megírt háromkötetes bizánci történelemről van szó, csak sajnálhatjuk, hogy nem jelent még meg szerbül; a bizánci történelem szakértőinek talán felesleges, de a többi olvasó – vagyis az olvasók óriási többsége – nagy haszonnal forgathatná.

hitben megalapozott vallási szolidaritás. A történelem azonban nemigen tud szerb–bizánci együttműködésről, kivéve a szerb vazallus csapatok működését, vagy a szerbek részvételét a bizánci polgárháborúkban, mint Dušan idejében. Igaz, hogy kényszerítették őket, mégis szimbolikus, hogy Đurđe Branković csapatai részt vettek Konsztantinopolisz ostromában és elfoglalásában 1453 májusában; török felügyelettel Novo Brdo bányászai ástak alagutat a Blakhernai¹² alá, hogy lerombolják a városfalat, a Város védői pedig május 11-én vízzel és füsttel fojtották meg őket; a föld alatt kézítása is folyt.

1189 májusában Barbarossa Frigyes elindítja a harmadik keresztes háborút, és a Balkánon Stefan Nemanja törzsfő fogadja. Ez a találkozás később elszabadítja a szerb történetírók és írók fantáziáját; tény azonban, hogy a törzsfő leghőbb vágya a német császárt rávenni arra, hogy útját kissé megváltoztatva és lerövidítve forduljon Bizánc felé. Nemanja szándéka teljesen világos; Barbarossa előbb vagy utóbb hazatér országába, Itáliába vagy Németországba, és messze lesz: így egy erős és közeli hatalom egy másik erős, de távoli hatalomra cserélődik, és kevesebb akadály áll a raškai törzsfő uralkodói ambíciói útjában.

Amilyen kellemetlen volt a bizánciaknak, annyira jól jött Barbarossa érkezése a déli szlávoknak. A Bizánc és a német császár közti elkerülhetetlen feszültség csak használhatott a déli szláv államoknak. A szerbek nem támaszkodhattak többé Magyarországra, mert a magyarok kiegyeztek Bizánccal. Nemanja most a hatalmas német császár támogatását kereste, és ugyanezt tették a bolgárok is. Nemanja, Stracimir bátyja kíséretében, Nisben várta nagy tiszteletadással Barbarossa Frigyest. A német császár tanácskozott a szerb törzsfővel ugyanúgy, mint a bolgár követekkel. A szerbek és a bolgárok vazallusi esküt és szövetséget ajánlottak fel neki Bizánc ellen.¹³

Az események hasonló alakulásától tartott az akkori bizánci császár, Angelosz Izsák is, és ez a félelem – mint majd kiderül, cseppet sem alaptalanul – már az első keresztesháború óta létezik, részletesen és világosan beszél róla Anna Komnénéa *Alexiádjában*. Barbarossa azonban hű marad esküjéhez, mely Jeruzsálem felszabadítására kötelezi, és a bizánciakkal támadt minden nézeteltérés ellenére egy pillanatra sem szándékozik elállni tőle. Átkel Ázsiába, és 1190 májusában Ikoniumnál megveri a szeldzsuk sereget, de hamarosan belefulladásig folyóba.

Barbarossát, minden fogyatékoságával és erényével együtt, a nyugat-európai lovag igazi megtestesülésének tekinthetjük. Komnénéa csodálja bátorságát és harci erényeit, ugyanakkor kétségbe ejti és elborzasztja szenvedélyes vonzalma a harchoz, a vérontáshoz, mely nem csupán mások figyelembe vételét, de a körültekintést is lehetetlenné teszi.

Enrico Dandolo velencei dózse később sikeresebben beszél rá a keresztes hadakat, hogy Jeruzsálem helyett Konsztantinopolisz ellen vonuljanak. Ez a negyedik keresztesháború, és a keresztések 1204-ben elfoglalják a Várost. Dandolo később új vőt is kap: lányát elveszi István, a szerbek első cárja.

A szerencse forgandóságáról, avagy két kép a császári kincstárról

Mikhaél Pszellosz *Khronographia* című műve szerint II. (Bolgárölő) Vaszil (976–1025) uralkodásának idején a császári kincstár úgy tele volt, hogy egy spirális folyosót kellett kiásni alatta, „egyiptomi módra”, mondja Pszellosz, és a császár ott tartotta kincseinek java részét.

Alig néhány évtizeddel később, meséli Anna Komnénéa, apja uralkodásának kezdetén a császári kincstár olyan üres volt, hogy egyáltalán nem is zárták be; akárki bemehetett, mert nem volt mit elvinni belőle.

¹² Blakhernai: városnegyed és domb Bizáncban; az ott lévő palotát is így nevezték, amely az utolsó korszakban a császárok lakhelye volt. (A ford.)

¹³ Georgije Ostrogorski: *Istorija Vizantije*, SKZ, 1959; Prosveta, 1996.

És mégis, az elszegényedett Város is alkalmat adott a történelem egyik legnagyobb fosztogatására. Konsztantinopolisz 1204-es elfoglalása, „az emberiség elleni legnagyobb gonosztett”, ahogy Runciman nevezte, olyan öldökléssel, fosztogatással és erőszakkal járt, amelyet a Város majd 1453 májusában sem tapasztal. Ez utóbbi eseményt leírva Gibbon csípősen megjegyzi, hogy a török hódítók csak „a latin hódítók istenkáromló példáját követték... a fanatikus török a bálványimádó emlékműveket részesítette ugyanolyan elbánásában, mint amelyet Krisztusnak és a Szűznek a bűnös katolikustól kellett elszenvennie”. Gibbon itt hozzátételelesen egy szemtanú, Nikétasz Khóniatész szavait parafrazeálja: „Még a szaracénok is jámborak és irgalmasok ezekhez az emberekhez képest, akik Krisztus keresztjét hordják a vállukon.”

A latinok az első pillanattól az arany szerelmeseinek bizonyultak; ezért a fosztogatás új módját eszelték ki, amely még nem jutott eszébe senkinek, aki addig a császári várost fosztogatta. Felnyitották a Szent Apostolok templom körüli császársírokat, és éjnek idején... ami aranydíszt, ékszert vagy drágakövet találtak, szentségtörő módon elrabolták. Amikor megtalálták Justinianus császár testét, mely oly sok esztendőn át nyugodott háborítatlanul, elcsodálkoztak, ám ez sem tartotta őket vissza attól, hogy elrabolják a temetési ékszereket...

...Ezek a barbárok – akik cseppet sem tisztelik a szépséget – arról sem feledkeztek meg, hogy leöntöttek a Hippodrom szobrai vagy más remekműveket. Inkább beöntötték ezeket pénznek, nagyot kicsire váltva ezáltal, és a drága holmikat hitvány fillérekre cserélve. Lerombolták Hercules Trihesperus hatalmas szobrát, mely oroszlánbőrbe burkolva pompásan állt alapzatán, és még bronzba öntve is félelmet gerjesztett...

Amióta világ a világ, egyetlen városban sem gyűjtöttek ennyi zsákmányt, dicsekszik Konsztantinopolisz bevétele után Villehardouin.

CSORDÁS GÁBOR fordítása

A GONDOSKODÁS ERŐVEL TÖLT FEL

Kőrössi P. József beszélgetése

Kőrössi P. József: – *Hogyan szólítsalak? Meseírónak, történésznek, írónak vagy szerkesztőnek?*

Lakner Judit: – Nehéz kérdés, leginkább semminek.

– *Az lehetetlen.*

– Nem szeretem bezárni magam valamibe. Ez afféle klausztofóbia. Se szűkebb helyiségbe, se szűkebb fogalomba nem szívesen zárkózom be. Ha valami lennék, már húzom is ki magam, kanyarodom másik irányba. Egyszerűbb lenne a helyzet, ha lenne foglalkozásom, de igyekeztem kikerülni, hogy legyen olyan hely, ahova naponta be kell járni. Úgy adódott, hogy soha nem volt munkahelyem. Egyetemista koromban kezdtem együtt élni Konrád Györggyel, férjemmel, eleinte miatta nem tudtam állást találni, később már nem is nagyon kerestem. Miután az egyetemet elvégeztem, egyetlen gimnáziumba se vettem fel tanítani. Amin nem sokat bántódtam. Akárhány gimnáziumból elküldtek, fellegeztem: na ide se kell naponta villamosoznom. Tettem még egy kósza kísérletet munkahely irányába, a Történettudományi Intézetbe. Volt egy tudományos munkatársi állásom vagy másfél éven keresztül, Hanák Péter mellett. De szó sem lehetett arról, hogy ott véglegesítsenek, és az az igazság, hogy oda sem kíváncsoztam. Alkalmi munkákból, fordításból, nyelvtanításból, tolmácsolásból éltem. Így szabadnak éreztem magam.

– *Hol születted és hol telt a gyerekkorod?*

– Budapesten születtem, a Visegrádi utcában nőttem fel. Ebben az időben az Újlipótvárosnak ez a része szorongató, szürke, lepusztult hely volt. '54-ben születtem, a háború utáni állapotok akkor még érezhetőek voltak. Ötvenhat előtt gyakori volt a társbérlet, a kibombázások áldozataival vagy másokkal való kényszer-együttlakás. Ez ötvenhat után kicsit enyhült, miután sokan kivándoroltak, és a kivándorlók helyén tér keletkezett. Amikor én kicsi voltam, a mi lakásunkban, illetve a nagymamám háromszobás lakásában laktunk. A nagymamám élt az egyik szobában, a szüleimmel és a testvéremmel én egy másik szobában, és Horváthék, a társbérlők a harmadikban. Ők a földszinti szoba-konyhából költöztek be a háború alatt a nagyszüleim lakásába. Anyám koncentrációs táborban, nagyanyám a gettóban volt, nagyapám munkaszolgálatos. Ezalatt Horváthék teljes egészében elfoglalták a lakásunkat, majd legnagyobb bánatukra a túlélők visszajöttek, és két szobát sikerült visszaszerezniük.

– *A helyzet nem volt konfliktus nélküli.*

– Az volt normális, ami volt. Egy gyereknek minden magától értetődő adottság. Normális volt, hogy az embernek azt mondják, csukja be az ajtót kívülről. De azért sokat gondolkoztam azon, hogy ezt hogyan lehetne megoldani.

– *Kiraktak benneteket a saját lakásotokból?*

– Nem. Hanem amikor én kisgyerekként betotyogtam az ő szobájukba, vagy a fürdőszobába, amit ők is használtak, vagy netán tán a konyhába, ami szintén közös volt, akkor ők így fejezték ki azt az óhajukat, hogy talán menjek ki. Ezt egy kisgyerek nem okvetlenül tudja még felfogni.

– *Horváthék ott laknak még?*

– Igen. Nem is olyan régen elsétáltam a házunk előtt, és felmentem az emeletre. Azt

tapasztaltam, hogy minden változatlan. Miközben a környéken azt látom, hogy minden virul, változik és újraéled, a mi házunk pontosan ugyanolyan nyomasztó, mint gyerekkoromban volt. Pontosán ugyanaz a sötét, kopott, rücskös vakolat van a falakon, ami rémálmaimban ma is kísért. És ma is, ugyanott, ugyanabban a lakásban – megnéztem – ott laknak Horváthék.

– *Milyen érzelmeket táplálsz Horváthékkal szemben?*

– Nem tudom, hogy Horváthékkal szemben vannak-e érzelmeim. Beépültek a személyiségembe. Talán miattuk vagyok bizalmatlan és gyanakvó.

– *Milyen volt ez a gyerekkor? Hogy zajlottak a napjaid.*

– Félelemmel teli. Sok félelem volt bennem, mert kimondatlan szorongás vett körül. Hiányok, hallgatások, nem-beszélések. Egyfajta semmi, úr vett körül. Egy polgárcsaládban, amelyik megpróbálkozott a lehetetlennel, polgári módon élni, feledve mindazt, ami megtörtént, az ötvenes évek elvárásait figyelmen kívül hagyva. Mintha nem lenne múlt és nem lenne jelen, csak egy fikció. Teljesen abszurd módon megtartották a polgári formákat, az életmódban, életstílusban, a főzésben, a háztartásban meg a gyerekevelésben. Fehér cérnakesztyűt viseltem és batisztlóval valami terilén rakottszoknyával, a különleges ruhadarabokat a nagynéném segélycsomagból szerezte be, cserélte, seftelt, ahogy ezt akkoriban mondták... Így nem öltözött akkortájt senki. Tréningruha volt az elvárás. Nagyon szegényen éltünk, de azt az egy perzsaszőnyeget, ami megmaradt, minden ősszel feltekerték és feltették a szekrény tetejére, ahogy azt kell, a maradék ezüstöt minden héten kiszidoloztuk, és a befőzés, a meggykompót és a barackkompót eltevése ugyanolyan ceremoniálisan történt, mint hajdanában. És ugyanúgy kellett németül tanulni a tantétól. Zongorázni csak azért nem kellett, mert a zongora eltűnt. A zongoratanulást teljes mértékben megúsztam.

– *Te megúszta, de a gyermekeid nem úszták meg. Vidék, falu volt a gyerekkorodban? Vagy az volt a Margitsziget?*

– Nagyon kevés vidék volt. A természet maga volt a boldogság. Egyáltalán kimenni ebből a kerületből bárhova. Ott volt a Margitsziget meg a budai kirándulások, de falu nem volt. Sokat kirándultunk, diót szedtünk, gesztenyét szedtünk. A legszebb képem magamról, amikor százsorszépek és pityangok között guggolok a réten.

– *Miért a történelem-francia szakot választottad? Van ennek valamilyen különleges oka?*

– Először nem azt választottam. Kémia-biológia szakra jártam a Madách Gimnáziumban, ami arra volt nagyon jó, hogy megtudjam, mennyire irtózom a boncolástól meg mindattól, ami a biológia meg a kémia.

– *Netán orvos akartál lenni?*

– Akkoriban azt hiszem, úgy gondolták, a kutatóorvos mindennek a teteje. Volt egy nagy erejű nagynéném, aki a családnak mindent elintézet. Citromot szerzett, ha valaki beteg volt, és valódi pörkölt kávé, sőt néha még téliszalámit is. Ez a nagynéném egyetlen határozott kézmozdulattal hozta ki a testvérét, a nagymamámat a gettóból. Impozáns és parancsoló jelenség volt. Teller Edével levelezett, és minden operaelőadás ott ült az első sorban. Ő mondta, hogy nekem kutatóorvosnak kellennem. Azt is mondta, hogy amit megtanulsz, azt nem lehet elvenni tőled. Így kerültem biológia-kémia szakra. Aztán inkább az igazság bajnoka akartam lenni. Jogi egyetemre mentem, de jobban szerettem olvasni, mint a paragrafusokat magolni, és két év után átmentem a bölcsészkarra. Francia szakra azért jelentkeztem, mert érdekelt az irodalom, és jól tudtam franciául. Irodalom szakra nem mertem menni, mert azt gondoltam, hogy ott csak az írók meg a költők vannak. Történelmet azért választottam mellé, mert okultam a jogi egyetemen szerzett tapasztalatokból, ahol csak a római jog és jogtörténet érdekelt.

– *A család elvárása nagyon szigorú volt? Fiútestvéred van, ha jól tudom.*

– Egyáltalán nem. Öcsém van, matematikus és New Yorkban él. Nagyon liberális család voltunk, mindig jóváhagyták, amit csináltam.

- *Gimnazistaként is felnőtt gondolkodású lehettél.*
- Azt nem állítanám. Nem voltam felnőttes, inkább gyerekes, talán mindmáig nem nőttem fel.
- *Viszonylag korán, 1986-ban jelent meg az első könyved, a Balettcipőben Tokióig.*
- Ez az első gyerekkönyv, barátommal, Kozma Györggyel írtunk. Ennek a könyvnek a megírása folytatása volt annak a nagyon érdekes és kreatív fiatal szubkultúrának, amely tizenötötől huszonnégy éves koromig betöltött és körülvelt.
- *Bandában éltetek?*
- Igen. Szoros baráti társaság voltunk. Önérzetes és kreatív társaság, teli zsenitudattal és nagyszabású tervekkel. Szoros és heves szerelmek és barátságok kötöttek össze bennünket. A politikailag deprimált hetvenes évek vége, nyolcvanas évek eleje nekünk hallatlanul érdekes világ volt. Politikailag nem volt szabad, de a magánéletben nem voltak kötöttségeink. Az ember fontosnak érezhette magát, mert olyan dolgokat csinált, amelyet senki más. Az életmódjával és az öltözködésével, a létezésével megtestesíthetett valami nagyon izgalmasat. Akkor minden dolog hatalmas akció volt, nemcsak a hosszú haj és a miniszoknya. A politikai tabuk mellett a pornográf szerzőket is tiltották, és mellesleg a határon a politikai irodalmat is pornográfiaként kobozták el. Minél több volt tilos, annál több kaland adódott. Nem kellett fölmászni a Himalájára ahhoz, hogy különleges legyél, elég volt, ha George Bataille-t vagy Sade márkit fordítottál magyarra.
- *A magatok számára, gondolom...*
- Teljes mértékben a magunk számára. Esély nem volt arra, hogy ez meg is jelenjen, de nem is érdekelt bennünket. Mindent saját magunknak csináltunk. Ez volt a sava-borsa. Egyszer meghívtuk Heller Ágnest, akivel az alternatív életmódokról beszélgettünk és a kommunákról.
- *Ehhez már bátorság kellett.*
- Mi magunk is kommunában éltünk egy évig öten.
- *Pesten vagy vidéken?*
- Pesten. Sarkadi Bori barátnóméknél, nagy lakásuk volt, és a mamáját nem zavarta, hogy ott vagyunk. Pszichodrárára jártunk Mérei Ferenchez, és Halász Péterék nyomán háziszínházat csináltunk. Halász Péter akkor már fogalom volt számunkra.
- *Emlékszel még nevekre? Olyanokra, akiket ma is ismerünk?*
- A baráti társaságunkhoz tartozott Xantus János, Sándor Gábor, Sarkadi Bori, Bartholy Eszter, Kozma György, Ascher Tamás, Janesch Péter, de érintkeztünk más hasonló társaságokkal, voltak, akik inkább a művészeti kísérletezők voltak, mint Vető János vagy Biki, Hajas Tibor, mások inkább a politikai avantgárdhoz tartoztak, mint Haraszti Miklós, vagy tudósabb társaságok, mint Klaniczay Gáborék, voltak ismerős zenekarok, ugyanazokkal lehetett találkozni a filmklubokban, a koncerteken vagy a házibulikon.
- *Mondtad, hogy színház, pszichoszínház. Hogy zajlottak a próbák? A szövegeket ti írtátok?*
- Igen. Például dramatizáltuk *A Mester és Margaritát*. Amikor Bulgakov regénye megjelent, az esemény volt.
- *Hányban történt ez?*
- Hetven... hetvenkilencben.
- *Magatoknak csináltátok...*
- Mi sem adtunk elő, mert nem volt rá terünk. Abban a lakásban, ahol most is lakunk, a Torockó utcában volt a színház. A nagymamám élt az egyik szobában, albérlők a másik szobában. Nem is akármilyenek, egy rendőr házaspár, és mindazon tiltott dolgok, amiket mi műveltünk, az orruk előtt zajlottak. Grotowski színházi módszere alapján gyakorlatokat végeztünk, lejegyeztük köznapi beszélgetéseinket, és előadtuk. Házibulizós hangulatban jöttek oda az emberek, például Halászék is.
- *A rendőrökkel társbérletben hogyan lehetett ezt az állapotot megtartani? Annyira közel voltak, hogy semmit sem vettek észre?*

– A rendőrökkel nem törődünk. Fiatalkorban minden elég tágas. Ma már elképzelni se tudom, hogyan fértünk el abban a szobában annyian. Az én első saját szobámban, ami már nincs meg, a konyha mögötti cselédszobában, ami kétszer háromméteres volt, sokszor tízen-húszan együtt voltunk. Az, hogy az a szoba kicsi lett volna, soha sem merült fel.

– Balettcipőben Tokióig. Szeretném, ha beszélnél róla.

– Akkor készült ez a könyv, akkor írtuk, amikor még fontos volt együtt írni, együtt csinálni valamit. Félig még gyerekek voltunk, félig már felnőttek. Természetesen még nem voltak gyerekeink. Az a forma, hogy lányregény, nagyon viccesnek tűnt. Írni egy lányregényt a saját gyerekkorunkból merítve. Ez tetszett meg nekünk.

– *Elmesélnéd a történetet?*

– Egyszerű a kerettörténet. Az eredeti címe *Mimóza* lett volna, ugyanis egy kislányról szól, aki mindentől fél. A kislány egy halvacsora során lenyel egy szálkát, legalábbis úgy érzi, hogy lenyelte, és ettől borzalmasan megijed. A nagymamája elviszi őt az ügyeletre. Mikor a sötét Lipótvárosban bandukolnak, s aztán a villamoson utaznak, hallja, hogy mindenki hozzászól ehhez a szálka-témához. Mindenki hozzáfűzi a szálkáról a maga rémtörténetét. Hát igen nálunk is volt... bizony, amikor a szálkát... hát igen... A legjobb rémtörténetet utoljára hallja: „Hát persze nálunk is volt a faluban kedveském, hogy valaki lenyelt egy szálkát, aztán nem is érezte, a torkát sem érezte, meg a szálkát sem érezte. Az orvos is azt mondta, hogy nincs semmi, és hét nap múlva meghalt.” *Mimóza* sem érez semmit, az is stimmel, hogy az orvos is azt mondja, hogy nincs ott semmi, ebből következően felkészül arra, hogy hét nap múlva meg fog halni. Ennek a hét napnak a története ez a könyv.

– *Természetesen nem hal meg a kislány.*

– Nem hal meg.

– *Rajzolt is hozzá Kozma Gyuri?*

– Nagyon vicces rajzokat készített, de sajnos azokat nem fogadta el a Móra Kiadó. Szokványos rajzokkal adták ki.

– *Nézzük a történést. Te is mondtad, hogy leginkább talán annak neveznéd magad. Érdekel, például a Halál a századfordulón című viszonylag korai tanulmányod. Sok helyen emlegetik, és van egy másik tanulmányod, a Temetkezési vállalkozók Budapesten. Korábban, amikor még nem ismertem ezeket az írásokat, már sejtettem rólad, hogy nagyon izgatnak téged a halál-közeli témák.*

– Nehéz kérdés, hogy miért izgatott pont ez. Izgatnak a peremhelyzetek, és ezek a témák, akkoriban a történelemtudomány peremén voltak. Ma már nicsen ebben semmi különös. A francia Annales-iskola nyomán elterjedt a mentalitástörténet, hogy ne csak a kiemelkedő személyekkel és a fontos eseményekkel foglalkozzunk, hanem a mindennapokkal, a mindennapi élet változásaival. A korabeli sajtón és törvényi rendeleteken, temetőszabályzatokon kívül szépirodalmat olvastam és jegyzeteltem, a fotótárban képeket nézegettem, bizarr tizenkilencedik századi tudományos értekezéseket olvastam a tetszhalálról vagy a halottal való higénikus bánásmódról. Furcsa látvány lehettem a könyvtárban nagy hassal a halálirodalommal, pont az egymást követő két terhességem idején foglalkoztam ezzel.

– *Megértettelek, hiszen téged a határok érdekelnek.*

– Sokat olvastam arról, hogy milyenek voltak az óriási temetések és milyenek voltak a polgári rituálék. Az újratemetések gyakran politikaformálók voltak. Volt egy tanulmányom az újratemetések politikai jelentőségéről...

– *Összehasonlítasz nagy temetéseket...*

– Például Batthyány temetését, Rajk újratemetésével. Nagy politikai elnyomást nagy újratemetés lazít fel. Annak a rítusa az első megkönnyebbülés. Nagy Imre temetése '89-ben, nem lehetett tudni, hogy békés újratemetés lesz, vagy olyan politikai demonstráció, ahol esetleg még löni is fognak.

– Van két másik téma, ami téged történészként érdekelt. A Múlt és Jövőben közöltél tanulmányt, amelynek a diaszpórában élő zsidók története a témája. Írtál a nőkről, talán a feministanőről is tanulmányt. Azért hozom ide ezeket a témákat, mert távol állnak egymástól. Az érdekelne, hogy téged mi vonzott ezekhez?

– Amikor én gyerek voltam, a zsidó téma tabunak számított. Az én generációmban nagyon sokan úgy nevelkedtek, hogy a szülők nem beszéltek erről. Túl közel volt a szenvedés és megaláztatás ahhoz, hogy el tudják mesélni, mi történt velük, meg akarták kímélni magukat és a gyerekeket. Sokan kommunisták lettek, és úgy gondolták, a múltat el kell felejteni. Több olyan barátom van, aki nem is tudta, hogy zsidó, nem tartották az ünnepeket, de a nagymama kóser konyhát vezetett.

– Te tudtad gyerekkorodban, hogy zsidó vagy?

– Az én szüleim nem voltak kommunisták, de nem voltak vallásosak sem. Kerülték a témát, mint valami sötét, szégyenletes dolgot, amiről jobb hallgatni. Nem mondom, hogy titkolták, biztos, hogy beszélgettek erről, de egy gyerek a sokféle dologból, amit hall, nem biztos, hogy azt hámozza ki, ami fontos. Ha beszéltek is róla, nem tudatosították, hogy mi zsidók vagyunk.

Nem tartották a nagy ünnepeket sem, nem gyújtottunk gyertyát péntek este, de nem tartottunk a karácsonyt sem. Ha eleve mindentudó gyerekként születek, akkor azt gondolhattam volna, hogy ez tipikus zsidó család az ötvenes-hatvanas években Budapesten. Ha az iskolában megkérdezték, hogy mi volt a karácsonyfa alatt, akkor ki kellett találnom ajándékokat, de nem tudtam magyarázatot adni arra, különösen nem önérzetes magyarázatot, hogy nálunk miért nincs karácsonyfa.

– Bántott ez téged?

– Bántott és aggasztott. Éreztem, hogy csomó minden nincs velem rendben. Volt bennem egyfajta nyomozási vágy. Szerettem volna a dolgok mögé látni, és ahogy nőttem, okosodtam, úgy szélesítettem ki a nyomozásomat e tárgyban. Az, hogy a furcsaság mi fán terem, azt kisgyerekként nagyon nehéz megtudni, de éreztem, hogy valami van velem, ami nem stimmel. Ha az elvont fogalmak nem állnak rendelkezésre, akkor nehéz ennek utánajárni, hogy ki vagyok. Annyi minden módon furcsa az ember, hogy ki tudja, miért tartja magát furcsának, miért tartják mások furcsának. Az én gyerekkoromban volt egy kötelező proletár életmód, általános iskolai olvasmányaimban megbélyegezték azt, ahogyan éltünk, megszólták az olyasféle viselkedést, amit tőlem otthon elvártak. Azok az ifjúsági regények, pöttyös könyvek, amiket olvastam, más ideálokat állítottak eléem.

A Hegedűs Gyula utcai általános iskolában, ahova jártam, az osztályban találkoztam az Angyalföld az Újlipótvárossal. Az osztályunk fele angyalföldi vagány gyerek volt, akik a grundokon löszerekkel játszottak, és verekedtek óra alatt. Az első padokban ültek a jól fészült polgárgyerekek, akik figyelték az órán, és el tudták szavalni a József Attila-verseket. Én mindig igyekeztem elrontani, színleltem, mintha nem menne nekem se, hogy megfeleljek, hogy vagány legyek. Nevetséges volt, mint az is, hogy megpróbáltam káromkodni, de az sem ment. Nehéz keveredés volt, különösen azért, mert a szereplők nem voltak tisztában azzal, hogy kik ők valójában. Én sem tudtam, más sem tudta.

– A szüleid a múlt rendszerhez, tehát a kommunizmushoz, hogyan viszonyultak? Hogyan viselték? Volt-e bennük ellenállás?

– Egyfajta passzív rezisztencia volt bennük. Semmi más. Egyfajta visszavonulással, belső emigrációval jellemezhetném őket. Befelé forduló, bezárkózó életet éltek. Nicht vor dem Kind, tehát gyerek előtt ne beszéljünk. Nem volt harcias antikommunizmus nálunk, de lehetett tudni, hogy mit tartanak jónak és rossznak. Legyen a gyerek kisdobos meg úttörő, mert az az étellel jár, de semmi buzgalom, semmi lelkesedés nem övezte az ügyet. Inkább csak legyintés és humor. Csak, amit muszáj, egy lépéssel sem többet. Úttörő-nyakendőt igen, de egyéb kacagányt, övet és sípot, zsinórt, inget nem vettek.

– *Nem hagyták, hogy asszimilálódj...*

– Itt jön be a zsidó téma. Miért is foglalkoztam ezzel? Mivel nem lettem igazi történész, nem kényszerültem arra, hogy egy témát ne hagyjak el. Ha igazi történész belekezd egy témába, nem teheti meg, hogy kilép belőle. Ott kell maradnia, mert csak így tud a szakmában érvényesülni, újabb és újabb publikációk révén, állást szerezni, konferenciákra meghívást kapni. Én ehhez nem voltam elég kitartó, megtehettem, hogy arról olvasak, ami a legjobban érdekelt. Magamat akartam jobban megismerni, azt a részemet, amellyel kapcsolatban tudatlan és bizonytalan voltam. Jártam könyvtárakba, Budapesten és Berlinben, tanultam egy évig héberül. Némileg tájékozódtam, művelődtem.

– *Kézenfekvő kérdéseket vetsz fel. Azt például, hogy a diaszpórában élő zsidóság faj-e, nép-e, kisebbség-e, vagy netán vallási közösség. Az ember azt gondolná, hogy mindegyik vagy egyik sem.*

– Hogy mikor melyik, azt mindig a történelmi helyzet határozza meg. Legegyszerűbben mégis azt mondanám, hogy egy nép.

– *Mese. Hogy kezdődött? Gondolom, jött a gyerekekkel. Nagyon sokan vannak, vagyunk így.*

– Ez is magyarázható a klausztrófóbiáimmal. Leginkább ahhoz hasonlatos, amit a kisfiam művelt, amikor toltam a babakocsiban. Mindig felállt, nyújtotta a kezét, és folyamatosan azt mondta: ki, ki, mert ki akart szállni. A gyerekekkel való édes bezártságból is, mint minden szoros együttléteből, kikíváncsoztam. Amikor este nyugalom van, és mesére kerül a sor, a gondolatok óhatatlanul elkalandoznak abba az irányba, amerre szeretnének kalandozni. Ebből a feszültségből és megnyugvásból, ami este a gyerek mellett adódik, keletkeztek a mesék. Inspiratív a hallgatás, az ő puha és lélegző jelenlétük, ami egyfajta ritmus is. Megvan bennük a naiv érdeklődés, és még közvetlen érintkezésben állnak a legfontosabb dolgokkal. Még nincsenek védőburokban, ki vannak kitéve a sötétnek és a félelmeknek. A gyerek háromévesen megtudja, hogy halandó. Ott van ezzel a dologgal anélkül, hogy fel lenne vértézve, ott van a félelmével. Hiába mondja Weöres Sándor, hogy „ne félj, ne félj, harmattal jó az éj, a Tigris és az Egyszem nem él”. Mert hátha az a Tigris meg az az Egyszem mégis él. Mégiscsak az a valószínű, hogy él, mert különben nem lenne a sötétség olyan félelmetes. És hátha az a pókháló mégiscsak kigyó.

– *Milyen formában vettek ebben részt a gyerekek.*

– Nagyon intenzíven. Nagy szerencsém, hogy nagyon érdekes és tekervényes agyú gyermekeim lettek. Velük együtt mesélni mindig rettenetesen kihívó volt. Az, hogy ők mit adtak hozzá, mit rendeltek egy meséhez, az mindig meghatározó volt. Közös alkotás. Ha közel fekszik az ember a gyerekekhez, és ha jól ismeri őt, akkor teljesen az agyára lehet szabni a történetet, akkor meg lehet találni a réseket, és meg lehet tudni, hogy mi az, ami most rettenetesen izgalomba hozza, mi az, amitől kacagni fog, és mi az, amitől búsulni fog. Az, hogy olyan hangszereken játszhat az ember, mint a gyermekének az agya, az nagyon jó ötleteket ad.

– *Egy-egy történet, gondolom, nem egyetlenegyszer hangzott el.*

– Ezek végtelenül elágazó történetek voltak, ide-oda indáztak, kacskaringóztak az élethelyzettől függően aszerint, hogy mi történt éppen. Sok konkrétum, ami csak aznapra szóló érdekesség volt, kikerült a könyvből.

– *Ha este befejeztetek egy történetet, és másnap visszatértetek rá, akkor fontos volt az előzmény, hogy az úgy maradjon, vagy visszamenőleg is alakították? Elfogadták-e ha változtatni akartál.*

– Mindennap más mese volt, minden este hozta a maga hangulatát, a maga feszültségeit, és a nap történései kanyarították a meséket. Voltak olyan mesék, amelyek teljesen dévaj hangulatban születtek, egy hancúrozásnak feleltek meg, ezeknek nem is volt történetük, inkább szóviccek, szójátékok voltak. Ha egy ízes szó megtetszett, arra rá lehetett kapni.

– *Háromjuk közül ki volt aktívabb?*

– Mind a három egyformán aktív volt. Áron már akkor írt verseket, és rengeteg verset tudott kívülről.

– Mondjuk el, hogy a Makk Makk Zsiga című könyvedet ő illusztrálta, merthogy rajzol és fest is Áron. Napközben is volt mese?

– Napközben játék volt. Áron csak fantáziajátékot szeretett játszani. Sokat bolondoztunk, úgy mondtuk, durvándoizunk. Tízéves kora körül írt Áron egy verset, ami úgy kezdődik, hogy „Annyi minden voltam én már, például törülköző.” Áron hol ez volt, hol az. Mindig megkérdeztük tőle, hogy „Áronkám, ma ki vagy?” Minden napra kitalált magának egy alakot, mert az unalmas, hogy az ember mindig ugyanaz.

– Zsuzsi. Róla még nem beszéltünk. Őt is ismerni kell. Rendkívül aktív, bőbeszédű, az agya úllandóan kattog. Provokatív jelenség, aki mellett felnőtt sem tud úgy megmaradni, hogy ne aktivizálódjon, ne késztesse folyamatosan az embert arra, hogy vele foglalkozzon és vele gondolkodjon. Gondolom, hogy amikor legutóbbi mesekönyved, a Zsuzsi és a Varázsróka készült, abban, hogy milyen lett a könyv, neki is nagy szerepe volt. Kíváncsi lennék, mennyire engedted őt, hogy alakítsa a történeteket. Nem csak mesékben, de a könyv címében is név szerint szerepel, megjelenik. Ennek volt-e rá valamilyen hatása? Hogy fogadta ezt?

– Ez a bizonyos Zsuzsi nagy primadonna, nem zavarja, hogy egy könyvben szerepel. Nagyon szereti és olvasgatja. Ehhez olyan alkat kell, mint Zsuzsi, aki szeret kipenderülni a porond közepére. Nem szégyenlős.

– Pletykáljak egy kicsit. Idejővet, a liftben kérdeztem, hogy hol van Zsuzsi? Biztos voltam benne, hogy itt lesz. Azt mondtad, félt az ilyen szereplésektől, és általában félt téged a vadkalandoktól. Azt hiszem, így fogalmaztál. Én őt olyan kislánynak ismerem, akiben rengeteg empátia van, amit éreztetni is tud a testvéreivel, gondolom a szüleivel is és az egész környezettel.

– Zsuzsiban, igen, egyrészt rendkívül sok empátia van, másrészt színésznő alkat, akiben ki tudja, mi van. Én mindig jobban tudtam barátkozni férfiakkal, mint nőkkel, mert a nők mindig kiszámíthatatlanok. Azt, hogy Áron és Józsi mit gondolnak, mindig tudom, de hogy Zsuzsi mit gondol, azt nem egészen. Tény, hogy félt engem, és megtiltja, hogy veszélyes kalandokba keveredjek. Nem szabad vitorláznom és korcsolyáznom például.

– Mondod, hogy a férfiaknál mindig tudod, mire számíthatsz, és Zsuzsi ilyen értelemben kiszámíthatatlan. Mi férfiak a nőkről ugyanezt gondoljuk, azt hiszem, legalábbis, szinte valamennyien. Hegymagas. Hegymagas balatonfelvidéki falu, ahol főleg nyáron sokat éltek. Meghatározó az életekben. Tuánál nekem mesélni róla?

– Mindenki igyekszik magának megteremtteni valamiféle földi paradicsomot. Nekünk ez Hegymagas. Attól jó, hogy azt gondoljuk, hogy ha Hegymagasra megyünk, az nekünk jó. Mindannyiunk fejében van ezzel kapcsolatosan valamilyen mitológia, Gyuri meg is írta többször az ő Hegymagasát. Jó, hogy van egy hely, ahová vágyakozhatunk, és ahova el is juthatunk viszonylag hamar, csak három órát utazunk. Amikor bekanyarodtunk az útról, míg a gyerekek kicsik voltak, és meglátták a Hegymagas táblát, akkor kórusban üvöltöttek, hogy „Hegymagas!”

– Gyuri valamelyik könyvéből tudom, hogy mind a ketten kosok vagytok, és jó néhány közeli barátotok szintén a kos jegyében született. Konrád György azt is írja erről, hogy mind csupa önfejű alak. Ebbe beleérti saját magát, téged, Szelényi Ivánt, Jovánovics Györgyöt és másokat. Ezt te is így éled meg?

– Hogy önfejű vagyok-e? Talán. Igen.

– Író vagy, történész vagy, családanya vagy, amit inkább úgy mondanék, hogy egy családnak és egy nagy magyar írónak, Konrád Györgynek – utálok a szót, de nem jut eszembe jobb – a menedzsere is. A hétköznapjait is menedzseled a veled együtt, egy közösségben élő embereknek. Olyan állapot, ami teljes embert, teljes asszonyt igényel. Hogy érzed magad ebben a szerepben? Mennyire köti le az energiádat? Szabad-e, tudsz-e másra, saját munkára gondolni, amikor együtt a család? Hogy kinek milyen napja lesz, jó vagy rossz, sikeres vagy sikertelen, az nagy mértékben tőled függ.

– Az időmnek egy részét leköti, de amennyit én foglalkozom velük, amennyi energiát ez elvisz, ugyanannyit ad is. A másokról való gondoskodás olyan erővel tölti el az em-

bert, olyan evidenciáját adja annak, hogy ő hasznos lény, ami egyébként nem magától értetődő, amire támaszkodva aztán azt csinálja, amit akar. Ha nincs gyerek, ha nincs család, elvesznek az emberek a hiúságban vagy valamilyen parttalan önmarcangolásban. Azért, hogy nekem erre az önmarcangolásra nincs időm, nagyon hálás vagyok azoknak, akikre oda tudok figyelni. Amíg nem voltak gyerekeim, magam is éreztem, hogy mindennap meg kell küzdenem azért, hogy az életet értelmesnek lássam, a cselekedeteimnek értelmet tulajdonítsak, hogy úgy tudjak reggel felkelni, hogy azt a napot értelmesnek érzem. Nem kell ezen gondolkodnom, és ez óriási.

– *A gyerekkori család mennyire tudott minta lenni?*

– Azt hinné az ember, hogy messze tud menni a családi mintától, és én igyekeztem is messze menni. A mai gyerekek, úgy látom, kevésbé igyekeznek eltávolodni a szülőtől. Én mindig valami más akartam lenni, és nagyon megörültem, amikor tizenkilenc éves koromban elköltözhettem otthonról. Minél idősebb leszek, annál inkább rájövök, hogy milyen erősek a családi meghatározottságok. Felismerem az eredetét a gesztusoknak, a hanghordozásnak. És megjelennek az életminta lenyomatok. Ha az apámat le akarnám írni, akkor nem tudnám leírni a szakmájával, a foglalkozásával. Nagyon fiatalon érte a háború, a munkaszolgálat. Nem akart továbbtanulni, és nem keresett vagy nem talált olyan foglalkozást, ami neki való lett volna. Ugyanakkor a humorával és az iróniájával mindenki fölé helyezte magát. Volt teherautósofőr, kalauz, statisztikus egy üzemben, átvevő a MÉH-ben. Ehhez képest otthon kifinomult uraság volt. A fényképét látva azt gondolnánk, hogy ő doktor Freud. Egy elmélyült értelmiségi arcot látunk, aki az otthonában gyönyörűen felöltözve, makulátlan öltönyben, fehér ingben operákat hallgat. Hatalmas könyvtára volt, sokat olvasott. Ez is egy életminta...

– *A gyerekek felnőttek, vége a mesevilágnak, mit írsz most?*

– Volt a gyerekkoromnak egy olyan szakasza, ami talán ma is érdekes. Foglalkoztat egy könyv Lakner bácsiról is, akinek híres gyerekszínháza volt a háború előtt, de ehhez több idő kellene. De van egy gyerekkönyv-tervem is.

– *A gyerekeidnek a tájékozódását, művelődését, zenei, irodalmi, színházi érdeklődését figyelemmel tudod-e követni? Érdekel-e téged, hogy milyen zenét hallgatnak, mit olvasnak, mit néznek?*

– A nagyfiaim, akik húsz év körüliek, igazából már társak, az, hogy figyelemmel kísérem, talán nem jó kifejezés, inkább csak beszélgetünk. Néha megyünk együtt színházba, operába vagy kiállításokra. Zsuzsi nagyon szereti a színházat, négyéves korában kirohant és megcsókolta a függönyt. Vele szerencsére még lehet játszani.

A fehér macska

A rózsaszín bazsarózsa már tágra nyitotta szirmait, teljes pompájában virít a sárga, porzós hervadás biztos előjeleivel. Beledugom az orromat, mennyei illat, de nyomban jön a büntetés-tüsszentés, a balzsamos ellágyulásba belehasít a felismerés, évszakváltozás már megint, ki kell cserélnem a téli gumikat. Már rég ki kellett volna cserélni. És még mi mindent kellene. Semmi sincsen rendben, minden romlik, koszolódik, amerre fordulok, csupa mentőakciót igénylő káreset. A fogam, a hátam, a bőröm, a hajam, az egyik és másik gyerek leckéje, láza, angolja, zongorája, kifogyott a tinta a tuner a faxpapír, a postát és az önkormányzatot nem intéztem el. Ez a normális ügymenet. De mi van, ha valaki elesik a buszon, lábát töri, és ez, mondjuk, a mamám, vagy valaki nem kel ki az ágyból, vagy becsukja az ajtót és többet nem nyitja ki? Értékeljük a ma reggeli kivételes állapotot, hogy nincs nagyobb baj, és nem halljuk a bugyborgó szemrehányást, hogy miért nincs itthon fogkrém és gémkapocs. Vonszolnak a kötelességek a gyorsuló időben. Bele kell törődni, hogy nagyon kevés feladatot vagyok képes naponta kipipálni, pedig korán kelek, és igyekszem. De minek lihegni, mikor az elvégzetlen dolgok száma végtelen, az elvégzetteké pedig véges. Igaz, hogy nincs fogkrém és gémkapocs, mert megint elfelejtettem venni, de kár ezen lovagolni, amikor annyi minden nincs még. Se szeri, se száma. Nyugodtan aludhatnak tízig, az elvégzett per elvégzetlen hányados csak matematikailag értelmezhetetlen mértékben csökkenne. Akár tiblálhatnak itt a kertben néhány percceskét. Csak nem ibolya bújik meg ott, vagy valami szép szemét kéklik csupán? Résen kell lenni, fel kell fogni, most vagy soha: ibolya. Lehasalni hozzá, jól megnézni, megérinteni, megenni nem lehet. Adja az ibolyaszagot. Ha egy kicsit arrébb kotrom az avart, mellesleg össze kéne gereblyézni, kiderül, hogy telis-tele van a kert ibolyával, te jó ég, szerencse, hogy egyáltalán észrevettem, mindjárt elvirágzik, nyüzsögnek a bodobácsok és a hangyák. A katica rám mászhat, tán a pötty teszi, hogy szeretem. Előbukkan a ház mögül a fehér macska, azzal az okos, mindentudó fejével kíváncsian nézi, mi folyik itt, keccesen lépdél, pedig igen dagadt, önelégült, széles mosollyal nyaldossa a bajuszát, mint aki jót evett, és egy cseppet sem bánja, hogy kövér, ringó farozdulatokkal közeledik, végigcirógatva bundájával a friss hajtásokat. Megrökönyödik, amikor észrevesz, ez meg mit hasal itt. A kétlábúak nem szoktak ilyen viselkedést tanúsítani. Nem mindennapos eset. Tanulmányozni fogja. Tisztes távoból figyel, mert érzékeli a földön hasaló lény ambivalens érzéseit irányában. A növények igen, de az állatok, az valami túlzás, valami kiszámíthatatlan túlpörgése a szerves anyagnak, a hatodik napon bekövetkezett alkotói túlhabzás. Kíváncsisága legyőzi tapintatát. Eleinte csak lila a akác fedezékéből obszervál, majd úgy csinál, mintha legyeket hessentene, ellazultan, mintegy mellesleg felkel, egyik lábát a másik elé helyezi, miért is ne, minek következtében egyre csökken köztünk a távolság. Egyáltalán nincsen neki színe, fúj, de fehér, de rossz volna, ha hozzám érne a szőre. Zöld ragadozó szemével ironikusan nézi, hogy mi a fenét keresek a virágágyasban. Csak nem akar rám rontani? Gyorsan fölállok, megdermedek, be-

lerúgni sem volna jó, fúj a puha húsába, meg miért is, ebbe s a szép lénybe, menekülnék, de s-alakba görbülten kereng a lábaim körül, sündörög, hátha mégiscsak lesz simogatás, aztán illedelmesen arrébb vonul, és várakozóan leül a kőpárkányra, oda, ahol legjobban süti a nap.

A téli gumi a pincében van. Oda bizony nem kellemes lemenni. A pince még most is elég szörnyű, bár a ház nemrégén felújította, le lett betonozva, és bevezették a villanyt. Így a macskák által odahordott döglött egerekbe és ételmaradékokba nem vaktában botlik bele az ember, hanem szépen látja, és kikerüli. A pincerekeszben sem kell tapogatózni, a villanykörte sandán megvilágítja azt a ménkű sok mihaszna dolgot, ami oda lekerült, hátha jól fog még jönni. Kidobni nem esett volna jól, gyerekkönyv, társasjáték, kávédaráló, monitor várjon a sorára ebben a limbóban. Nahát arra ugyan várhat. Törött és nem törött szánkók, rollerek, biciklik, sílécek, fenyőfatalpak gúlába halmozva, ha egyet kihúzzunk, ugyan minek, omlik az egész a fejünkre, a sarokban kőlapmaradékok, hogy ha majd egyszer csőrepedés lesz, teszem azt, akkor milyen jó lesz. A bambuszbölcső, mennyit követelték vissza, de itt nem kerestük, és a babakocsi, amit már nem lehetett továbbadni, a két gyerek agyonnyúzta, megjárta a fényes Coloradót, s most itt rostokol a sötétben, a Cadillac! Münchenben vettük még terhesen, akkor még Nyugatra kellett menni jobb cuccokért, kész röhejnek tűnt, szégyenlősen kiválasztottam egy piroskék csíkos huzatú, csillogó fémvázast, aztán belekerült egy valóságos baba, és attól fogva nem volt benne semmi röhejes, egy tekintélyes Zsiga feküdt benne, mint egy püspök. A járókelők megcsodálták. Hol vettem azt a csuda babakocsit? Na és ami benne van? Az én termésem, az én elsőszülöttem, ez a tökéletesen pufók emberfia, aki benne szunnyadoz? Igen, ő fogja felhozni a téli gumikat, nem én. Dög nehezek és ormótlanak, csak nem fogom magamhoz szorítani ezeket a pókhálós zsákokat? Megnőtt, nem pufók, hanem hosszú, nagy étvágyú és erős, bár nem igazán kerékfelhozó alkat, de úgy döntöttem, rábízom a dolgot.

Felcsöngetek, kérem, és jön, jámbor fajta. Köszönti a fehér cicát, nem bánja, hogy az üdvözlésképpen a lábához dörgölőzik.

Odaadom neki a pincekulcsot. Jó dolog a megelégedés, lám, milyen szép szál legény lett, egy fejfel magasabb nálam. Mennyit cipeltem én őt, most rajta a sor, cipeljen ő, mi meg csak itt üldögélünk, nemde bár cicus? A macska egy kókuszháncs lábtörlőn helyezte kényelembe magát, közvetlenül a földszinti szomszéd gipszkutyájának orra előtt. Udvariisan bólogatott az én nemdebáromra, de ahogy félre nyaklott fejét ingatta, úgy tűnt, mintha szkeptikusan, majdhogynem csúfolkodva nézte volna a langaléta fiatalember hosszú lábain való imbolygását. Hisz csoda, hogy jár. Mi tagadás, én sem voltam biztos benne, hogy felfogta-e, amit mondok. Téli gumi, érti-e? Tudja melyik a mi rekeszünk, és hogy hol van a villanykapcsoló, hiszen nem is figyel? De milyen kedvesen mosolyog, és mondja mindenre, hogy jó. Mire gondolhat? Ez a kulcs nyitja a vasajtót, ez meg itt a lakatkulcs. Hú, túlságosan mosolyog, nem? A macska bólint. Ő nem adná oda neki a kulcsokat, inkább lekísérné, mert ennek nem lesz jó vége, ez a hosszú ember mindent elereszt a füle mellett, biztos, hogy semmi nem jut el az agyközpontjáig. Mi lesz, ha eltéved a pincében, vagy talán csápokkal közlekedik? Tőlem tájékozódhat magnetikusan vagy ahogy akar, nem kísérem le. Én megszojtattam, tisztába raktam, Weöres-versekre megtanítottam, pokrócba csavarva hentergettem, tigris voltam, cápa voltam, ke-

restem, de nem találtam, számtanpéldáját megoldottam, de most eljött az én időm, hiába nézel ilyen kételkedően, te vesébe látó fehér cica, hiába húzod el a szádat, mint egy kételkedő öreg filozopter, én most addig állok itt karba tett kézzel, mint aki jól végezte dolgát, míg ki nem hozza. Meglátod, hogy kihozza. Nekem csak a csomagtartót kell kinyitnom, és ő berakja ügyesen mind a négy kereket. Követjük te-kintetünkkel a pincelejáróig. Vagy hat-nyolc bicikli van nekitámasztva. Zsiga gólyalábain lépdél az összegabalyodott küllők és pedálok között, és az akadály iránt érzéketlenül, azazhogy akadálytalanul mozog. Mit neki gravitáció! De hogy fogja kinyitni az ajtót, ha el van rekesztve a biciklivel? A macska csodálkozva bámulja szökdelését, ilyen még nem pipált. Ő nem így csinálná, az hétszentség. Annak rendje és módja szerint fogná a bicikliket, egyesével áttámasztaná a lépcsőházkorlátnak, hogy felszabadítsa a lejáratot. Bizony én sem próbálnék meg száraz lábbal átkelni ezen a biciklitengeren. De nekem mindegy. Nem szólok bele. Nem írhatom elő egy kétméteres embernek minden mozdulatát. Nem kell nekem mindent jobban tudnom. A cica egyetértően bólogatott. Bizony nem. A lustaság csodákra tesz képessé. Még hogy egyesével! Fel se vetődik benne. Nekimegy, semmi az egész. Az egyik lábát vakon átveti egy vázon, és lelép egy pedál és egy kerék közötti lyukba, ott lábujjhegyen egyensúlyoz, majd újra lép, mint egy távvezérelt földönkívüli, megint bele a résbe, semmi nem borul föl, nem szorul be a lába, már húzza is ki, és emeli könnyedén újra, másik lába is földet ért vagy a föld fölött lebeg, és követi lengén a teste, lapockája verdes a trikója alatt, nadrágja bő, jó, hogy le nem csúszik, karját széttárja, hogy bele ne gabalyodjon a kormányokba, most meg olyan mint egy madármutáns, egy oldalági fejlődés soha nem látott, idevetődött példánya. Ott repked, és időnként leereszt egy-egy lábat, nahát.

Az ajtót kinyitja, a bicikli engedelmesen hátrálnak, majd új kompozícióba dőlve kiegyensúlyozódnak. Nincs baj.

Amíg lent jár, kedvesen beszélgetünk a macsekkal. Meggyőződése, hogy okosabb nálam, de ez most nem zavar. Elnyújtóztatta testét, majd kéjesen összegömbölyödött, és rátette a fejét a mancsára. Hogyhogy te mindig ráérsz? Én reggeltől estig rohanok, hogy minden meglegyen. Ha sokat vacakol odalenn, nem jut időm elvinni, és jövet bevásárolni, aztán rendet rakni, megfőzni, elolvasni, megválaszolni, kupakokat visszacsavarni. Te csak nyalakszol a rózsaszín nyelveddel? Fogkrém, méz, mustár, festék száradjon be nyugodtan?

Én csak szunyókálok szépen, észre se veszem.

És a morzsák, maszatok, a hulló festék, omló vakolat, zubogó csap?

Jön már a madár a pincéből vissza, egy-egy hatalmas sárga plasztik csomaggal a hóna alatt, libben, szökken túlméretezett terhével, bicikli rései közé lábat eresztve, vakon lép, de mindig jó helyre, és nagyon vigyorog. Ilyet még nem pipáltunk, se te, se én.

Na ugye. A fehér macska elismerően biccentett, majd felkászálódott, és egész hátával hüledezve megindult kifelé a kertbe. A kapuból hátrasandított, hogy na, mi lesz már, előzékenyen kinyitottam neki. A nagy feltárukozásban elkábított a tavaszi nap, és az a balzsamos mindenható rózsairat már megint.

Mondd, előled nem illannak el az ibolyák? De már nem figyelt rám, messze járt, elnyelték tenyérnyi, homályos, rózsaszín foltok.

Búzik a pénztől

Miközben 1974 egy nyári estjén a gép a kapuhoz gördült, Karin lehajolt, és elővett néhány dolgot a hátizsákjából. Egy fekete svájcisapkát, amelyet ferdén az egyik szemébe húzott, egy vörös rúzt, amellyel úgy festette ki a száját, hogy az ablakot használta tükörnek – Torontóban már sötét volt –, és egy hosszú, fekete cigarettaszipkát, amelyet készenlétben tartott, hogy a megfelelő pillanatban a foga közé szorítsa. A sapkát és a szipkát az Irma la Douce-jelmezből csente el, amelyben a nevelőnője ment az álarcosbálra, a rúzt meg maga vásárolta.

Tudta, hogy nem nagyon fog úgy festeni, mint egy felnőtt kurva. De nem is úgy, mint az a tízéves lány, aki tavaly nyár végén szállt fel a repülőre.

A tömegből senki nem nézte meg alaposabban, még amikor a szipkát a szájába dugta, és zordul fixírozni kezdte őket, akkor sem. Ahhoz túlzottan izgatottak, zaklatottak, boldogok vagy rémültek voltak. Sokan szintén úgy néztek ki, mint-ha jelmezből lennének. Fekete férfiak suhogtak el élénk színű köpenyekben és kicsi hímmzett kalapban, öregasszonyok ültek a bőrdandjeikre görnyedve, a fejükre borított sálban. Híppik csupa gyöngyben meg szakadásban, aztán Karin pár pillanatra egy csoport eléggé komor férfiú közé ékelődött, akik fekete kalapot viseltek, és az arcukon kétoldalt tincsek lógtak.

Az utasokra váróknak nem lett volna szabad ide bejönniük, de azért bejöttek, átbújtak az automata ajtókon. Karin a csomagkiadó futószalag túloldalán a tömegben észrevette az anyját, Rosemaryt, aki még nem látta meg őt. Rosemary hosszú, sötétkék ruhát vett föl, arany és narancssárga holdakkal, a haja frissen volt festve, nagyon feketére, és a feje tetején kis madárfészekbe fésülte. Idősebbnek látszott, mint Karin emlékeiben, és egy kicsit árvának. Karin tekintete lesiklott róla – Dereket kereste. Dereket könnyen meg lehet találni a tömegben, a magassága, a fénylő homloka meg a halvány, hullámos, vállig érő haja miatt. Meg az élénk, kitartó tekintete, a gunyoros szája miatt, és hogy egy helyben tud maradni. Nem úgy, mint Rosemary, aki most is erre-arra tekereg, nyújtózik és kémlel, kábán, elbizonytalanodva.

Derek nem állt ott Rosemary mellett, nem volt a közelben sem. Hacsak nem ment ki a mosdóba, nem jött el.

Karin kivette a szipkát, és a helyére tolt a sapkát a fején. Ha Derek nincs itt, semmi értelme a viccnek. Rosemaryben egy ilyen vicc csak zavart keltene – mikor már így is épp elég zavart, elég kifosztott.

A novella a Park Könyvkiadó gondozásában hamarosan megjelenik Alice Munro *Egy jóra való nő szerelme* című kötetében. (A ford.)

– Ki vagy rúzsozva – kiáltotta Rosemary nedves, káprázó szemmel. Magához ölelte Karint a szárnyhoz hasonlító ruhaujjaiába és a kakaóvaj illatába. – Ne mondd nekem, hogy apád megengedi, hogy rúzsozd magad.

– Viccnek szántam – mondta Karin. – Derek hol van?

– Nincs itt – felelte Rosemary.

Karin észrevette a futószalagon a bőröndjét, lebukott, bekígyózott a testek közé, és lekapta. Rosemary megpróbált segíteni a cipekedésben, de Karin azt felelte: – Jó. Jó. – Átfurakodtak a kijáraton, a várakozó emberek tömegén, akiknek nem volt bátorságuk vagy türelmük befurakodni. Csak akkor szólaltak meg, amikor kiértek a forró, esti levegőbe, és elindultak a parkoló felé. Akkor Karin megkérdezte: – Mi baj van: megint rátok jött a szélvihar?

„Szélviharnak” Rosemary és Derek nevezte a veszekedéseiket, amelyeket a Derek könyvében való közös munka nehézségeinek tudtak be.

Rosemary gyászos komolysággal jelentette ki: – Nem találkozunk többet. Nem dolgozunk már együtt.

– Tényleg? – kérdezte Karin. – Úgy érted, szakítottatok?

– Ha a hozzánk hasonló emberek szakíthatnak – felelte Rosemary.

Az autók fénye még most is csak úgy ömlött befelé a városba vezető utakon, és ugyanakkor ömlött kifelé is, végig a hatalmas, kanyargó felüljárókon és az alattuk hömpölyögő utakon is. Rosemary kocsjában nem volt légkondicionáló – nem mintha nem engedhette volna meg, csak nem hitt benne –, ezért az ablakot kellett leengedni, amitől a forgalom hangja mint valami folyó zúdult be a benzinszagú levegőben. Rosemary utált Torontóban vezetni. Mikor hetente egyszer bejött a városba, hogy találkozzon a kiadójával, ahol dolgozott, busszal jött be, máskor meg Derekkal hozatta el magát. Karin csöndben várt, amíg a reptéri autópályáról kelet felé le nem fordultak a 401-esen, aztán az anyja ugráló figyelmével megtett százharminc kilométer után rá nem kanyarodtak a másodrendű útra, amely majdnem odáig elvezetett, ahol Rosemary lakik.

– Derek elment? – kérdezte Karin, aztán: – Túrázni ment?

– Nem tudok róla – felelte Rosemary. – De hát nem is tudnám meg.

– Na és Ann? Ő még mindig ott van?

– Valószínűleg – mondta Rosemary. – Soha nem megy sehova.

– És minden cuccát elvitte?

Derek jóval több mindent hozott oda Rosemary lakókocsijába, mint amennyi szorosan véve a kézírathalmain végzett munkához kellett. Természetesen könyveket – nemcsak azokat a könyveket, amelyekre hivatkozni kellett, hanem olyan könyveket és folyóiratokat is, amelyeket a munka szüneteire szánt, amikor ledőlt Rosemary ágyára olvasni. Lemezeket is. Ruhát, bakancsot, ha esetleg úgy döntene, hogy újra nekivág az erdőnek, gyógyszert gyomorpanaszokra és fejfájásra, sőt szerzőszámokat és fát, hogy verandát építsen. A borotvakészlete kint volt a fürdőszobában, a fogkeféjével meg az érzékeny ínyéhez való speciális fogkrémmel együtt. A kávédarálója a konyhapulton. (Újabb és elegánsabb társa viszont, amit Ann vett, egy másik konyha pultján állt, abban a házban, amely – egyelőre még – Derek háza.)

– Mindent kiürített – mondta Rosemary. Ahogy az első város peremét elérte ezen az új úton, megállt egy nyitva tartó fánkárus parkolójában.

– Veszek kávé, hogy életben maradjak – mondta.

Karin máskor, mikor ezen a helyen megálltak, bent maradt a kocsiban Derekkel. Derek nem inna ilyen kávé. – Az anyád a rémes gyerekkora miatt lett rabja ezeknek a helyeknek – mondta. Nem úgy értette, hogy Rosemaryt állandóan ilyen helyekre vitték, hanem hogy nem volt szabad ide járnia, ahogy nem volt szabad olajban sült meg cukros ételeket ennie, és zöldségből meg nyúlós kásából álló étrenden tartották. Nem mintha a szülei szegények lettek volna – gazdagok voltak –, hanem mert táplálkozás-fanatikusok voltak, megelőzve a korukat. Derek nem olyan rég ismerte Rosemaryt – például azokhoz az évekhez képest, amióta Ted, Karin apja ismerte –, de hamarabb beszélt Rosemary gyerekkoráról, mint Ted valaha, és más részleteket is kifecsegett róla, mint például a rituális heti beöntéseket, amelyek Rosemary saját történeteiből kimaradtak.

Karinnek az iskolai évei alatt, a Teddel és Grace-szel töltött évek alatt soha, de soha nem kellett betennie a lábát ilyen helyre, amely bűzlik az égetett cukor, a zsír, a cigarettafüst és az állott kávé borzalmas szagától. De Rosemarynek felragyogott a szeme a tejszínes krémmel (crème-mel) és lekvárral töltött, karamellel és csokoládéval leöntött fánkok, a csörögék és a képviselőfánkok, a mazsolás fánkok, a töltött croissant-ok és az óriás zabkekszek látványától. Nem látta be, miért kellene bármelyikről lemondania, hacsak az elhízás veszélye miatt nem, és egyáltalán nem tudta elhinni, hogy ne erre a fajta ételre sóvárogna mindenki.

A pultnál – ahol az ember nem tartózkodhatott húsz percnél tovább, legalábbis a felirat szerint – két nagyon kövér, komoly hajbodorításon átesett nő ült, közöttük meg egy sovány, fiús külsejű, de ráncos férfi, aki erősen hadart, és látványosan viccekkal szórakoztatta őket. Miközben a nők a fejüket rázták és nevettek, Rosemary meg a mandulás croissant-ját választotta ki, a férfi Karinre kacsintott kéjesen, cinkosan. Karin rájött, hogy még mindig ki van rúzsozva. – Nem tud ellenállni, igaz? – kérdezte a férfi Rosemarytól, aki nevetett, vidéki kedélyes-kedésnek vette.

– Sose tudtam – felelte. – Biztos nem kérsz? – fordult Karinhez. – Semmit?

– A kislány vigyáz az alakjára? – kérdezte a ráncos férfi.

A várostól északra alig volt forgalom. A levegő lehűlt, mocsárszaga lett. A békák helyenként olyan hangosan kuruttyoltak, hogy még a kocsik hangját is elnyomták. A kétsávos út örökzöldek fekete csoportjai és borókákkal tarkított, kisebb földek puhább sötétje, az erdőig hátráló tanyák körül kanyargott. Aztán egy kanyarban a fényező megvilágította az első sziklahalmokat, némelyik rózsaszínből és szürkén csillogott, némelyik alvadtvér-pirosban. Ez egyre gyakrabban fordult elő, helyenként a sziklák már nem halmokba préselődtek, hanem mintha kézzel terítették volna le vastag vagy vékony rétegekben – ezek szürkék vagy zöldes fehérek voltak. Mészki, emlékezett Karin. Mészki fekükőzet, és helyenként a kanadai pajzs szikláival váltakozik. Erre Derek tanította meg. Derek azt mondta, szeretett volna geológus lenni, mert rajong a kőzetekért. De azért nem rajongott volna, hogy bányászvállalatokat gazdagítson meg. És a történelem is vonzotta – furcsa párosítás. A történelem a szobatudósnak, a geológia a szabadban dolgozóknak, mondta olyan ünnepélyesen, hogy elárulta, magát nevezi ki.

Karin szeretett volna megszabadulni valamitől – azt kívánta, bár vinné ki a

kocsi ablakán az éjszakai levegő áramlása –, a finnyáságától és a felsőbbrendűségétől. Amit a mandulás croissant miatt érzett, a rossz kávé miatt, amelyet Rosemary szinte lopva kortyolgatott, meg a pultnál ülő férfi miatt, sőt még Rosemary fiatalos, hippis ruhája és a szénaboglyás haja miatt is. És szeretett volna megszabadulni attól is, hogy hiányzik neki Derek, attól az érzéstől, hogy betöltetlen űr maradt, fogyó lehetőségek. Hangosan annyit mondott: – Én örülök: örülök, hogy elment.

Rosemary megkérdezte: – Komolyan?

– Jobb lesz neked – felelte Karin.

– Igen – mondta Rosemary. – Kezd visszatérni az önbizalmam. Tudod, az ember fel sem fogja, mennyire elvesztette az önbizalmát, és mennyire hiányzik, amíg vissza nem kezd térni. Azt akarom, hogy mi ketten nagyon jól töltsük a nyarat. Még kirándulni is elmehetünk. Szívesen vezetek is, ahol nem nagyon halálos. Meg elmehetnénk túrázni az erdőbe, ahova Derek vitt ki téged. Kedvem volna hozzá.

Karin azt felelte: – Ja – bár nem volt benne teljesen biztos, hogy Derek nélkül nem tévednének-e el. Nem a túrázason jártak a gondolatai, hanem egy tavaly nyári jeleneten. Rosemary az ágyon, egy takaró alatt kuporgott, sírt, a marokra fogott takarót meg a párnát a szájába tömte, harapta dühödő fájdalomában, Derek meg csak ült az asztalnál, ahol dolgoztak, és a kézirat egyik lapját olvasta. – Nem tudnál valamit csinálni, hogy lecsillapítsd anyádat? – kérdezte.

Karin azt felelte: – Rád van szüksége.

– Nem tudok vele mit kezdeni, amikor ilyen – mondta Derek. Mikor elolvasta, letette a lapot, és egy másikat vett föl. Két lap között Karinre nézett, szenvedő arckifejezéssel. Kimerült volt, öreg, elkínzott. Azt mondta: – Ki nem állhatom. Sajnálom.

Úgyhogy Karin bement a hálószobába, megsimította Rosemary hátát, és Rosemary is azt mondta, hogy sajnálja.

– Mit csinál Derek? – kérdezte.

– A konyhában ül – mondta Karin. Nem volt kedve azt mondani, „és olvas”.

– És mit mondott?

– Azt mondta, jöjjen be hozzád és beszéljünk veled.

– Jaj, Karin. Úgy szégyellem magam.

Mi történt, hogy ilyen veszekedés tört ki? Mikor Rosemary megnyugodott, és megmosta az arcát, mindig azt mondta, a munka, a munka körüli nézeteltérések. – Akkor miért nem hagyod ott a könyvét? – kérdezte Karin. – Ott van az összes többi munkád. – Rosemary kéziratokat szerkeszt, így ismerkedett meg Derekkel is. Nem úgy, hogy Derek benyújtotta a kéziratát ahhoz a kiadóhoz, ahol Rosemary dolgozik – erre még nem szánta el magát –, hanem mert Rosemary ismerte Derek egyik barátját, és ez a barát azt mondta: – Ismerek egy nőt, aki tudna segíteni. – És Rosemary hamarosan kiköltözött vidékre, ebbe a lakókocsiba, amely nem messze állt Derek házától, hogy közelebb legyen hozzá a munka alatt. Eleinte megtartotta a torontói lakást, de aztán hagyta, mert egyre több időt töltött a lakókocsiban. Még mindig vállalt más munkát is, de nem olyan sokat: egy munkanap alatt végzett vele Torontóban, hogy reggel hatkor elindult, és este tizenegy után ért haza.

– Miről szól az a könyv? – kérdezte Karintól Ted.

Karin azt felelte: – Valahogy La Salle-ról, a felfedezőről meg az indiánokról.

– Történész ez a pasas? Egyetemen tanít?

Karin nem tudta. Derek mindenfélét csinált: volt fényképész, dolgozott kutatóként egy bányában, de ami a tanítást illeti, Karin szerint középiskolában tanított. Ann úgy mondta, a munkája „kívül esik a rendszeren”.

Ted viszont egyetemen tanított. Közgazdász volt.

Karin persze nem számolt be Tednek meg Grace-nek a fájdalomról, amit ezek szerint a könyv körüli nézeteltérések jelentettek. Rosemary önmagát vádolta. A feszültség, mondta. Néha meg azt mondta, a menopauza. Karin hallotta, ahogy azt mondja Dereknek: – Bocsáss meg –, mire Derek, hűvös önelégültséggel: – Nincs mit megbocsátani.

Erre Rosemary kiment a szobából. Nem hallották, hogy újra sírni kezd, de folyton számítottak rá. Derek keményen nézett Karin szemébe – gyötrődő és rémült grimaszt vágott.

Hát mit csináltam már megint?

– Nagyon érzékeny – mondta Karin. Tele volt a hangja szégyennel. Vajon Rosemary viselkedése miatt? Vagy mert Derek valahogy őt – Karint – is bevonta valami önelégültségbe, valami megvetésbe, amely messze túlmutatott a jelen pillanaton. És mert nem tehetett róla, meg volt tisztelve.

Néha egyszerűen eltűnt onnan. Elment az utca túlsó végére Annhez, és úgy tűnt, Ann mindig örült, amikor megjött. Soha nem kérdezte meg, miért, de ha Karin azt mondta: – Rájuk jött ez a hülye veszekedés – vagy, később, amikor már kitalálták maguknak ezt a külön szót: – Rájuk jött ez a szélvihar –, Ann sosem látszott meglepettnek vagy bosszúsnak. – Derek magától is sokat követel – mondta például, vagy: – Hát, gondolom, majd túljutnak rajta. – De ha Karin folytatta, és elmondta: – Rosemary sír –, Ann csak azt felelte: – Vannak dolgok, amiről szerintem jobb nem beszélni, nem gondold?

De más dolgokat szívesen meghallgatott, bár néha tartózkodóan mosolygott hozzá. Ann kedves arcú, kerek nő volt, őszes haját csikófrizurára vágva hordta, lazán hullott a vállára. Beszéd közben gyakran pislogott, és nem nézett az ember szemébe (Rosemary azt mondta, az idegei miatt). És az ajka – Ann ajka – olyan keskeny volt, hogy ha mosolygott – mindig zárt szájjal, mint aki valamit magában tart –, szinte el is tűnt.

– Tudod, hogy ismerte meg Rosemary Tedet? – kérdezte Karin. – A buszmegállóban történt, esett az eső, és Rosemary épp a száját rúzsozta. – Aztán messzebről kellett kezdenie, hogy Rosemary azért volt kénytelen a buszmegállóban rúzsozni a száját, mert a szülei nem tudtak róla – a rúzst tiltotta a vallásuk, akárcsak a filmet, a magas sarkú cipőt, a táncot, a cukrot, a kávé, az alkoholt meg a cigarettát, természetesen. Rosemary elsőéves volt a főiskolán, és nem akart úgy kinézni, mint egy vallási örült. Ted meg tanársegéd volt.

– De látásból már ismerték egymást – mondta Karin, és elmagyarázta, hogy egy utcában laktak. Ted a gazdag házak közül a legnagyobbik kapusházában, mivel az apja volt a sofőr és a kertész, az anyja a házvezetőnő, Rosemary meg a szemközti oldal egyik átlagosabban-gazdag házában (bár az az élet, amelyet a szülei éltek odabent, egyáltalán nem volt átlagos-gazdag élet, mivel nem játszottak

semmilyen játékot, sosem jártak partikra, se kirándulni, és valamilyen okból jég-sekreényt tartottak hűtőszekrény helyett, amíg a jégvállalat tönkre nem ment).

Tednek volt egy kocsija, amit száz dollárért vett, megsajnálta Rosemaryt, és felvette az esőben.

Mikor Karin elmondta ezt a történetet, eszébe jutott, ahogy a szülei mesélték, nevetve, egymás szavába vágva, a maguk szokott módján. Ted mindig megemlí-tette a kocsii árát, a márkáját és a gyártási évét (Studebaker, 1947), Rosemary meg hozzátette, hogy az utasülés felőli ajtó nem akart kinyílni, és Tednek ki kellett szállnia, és megvárni, amíg ő a sofőrülésen keresztül bemászik. Ted meg el-mondta, milyen hamar vitte el Rosemaryt élete első filmjére – aznap délután –, és hogy a film címe *Van, aki forrón szereti* volt, és amikor fényes nappal kilépett a moziból, az arca csupa rúzs volt, mert akármit is csinált a többi lány a rúzzsal, le-itatták vagy bepúdereztek, Rosemary nem tanulta el tőlük. – Nagyon lelkes volt – mondta Ted mindig.

Aztán összeházasodtak. Elmentek egy lelkész lakására: a lelkész fia Ted ba-rátja volt. A szülei nem is tudták, mire készülnek. És a szertartás után Rosemarynek megjött a vérzése, és Tednek mint ifjú férjnek az volt az első fel-adata, hogy el kellett mennie egy csomag betétért.

– Tudja anyád, hogy ezt mind elmeséled nekem, Karin?

– Nem zavarná. Aztán mikor az ő anyja megtudta, ágyba kellett feküdni, annyira rosszul érezte magát attól, hogy összeházasodtak. Ha a szülei tudták volna, hogy egy hitetlenhez készül hozzámenni, bezáratták volna abba a toron-tói egyházi iskolába.

– Hitetlen? – kérdezte Ann. – Tényleg? Milyen kár.

Talán arra gondolt, milyen kár, hogy ezután a hercehurca után mégsem tar-tott ki a házasság.

Karin összehúzódkodott az ülésen. A feje Rosemary vállára bukott.

– Nem zavar? – kérdezte.

– Nem – felelte Rosemary.

Karin azt mondta: – Nem fogok igazán elaludni. Ébren akarok lenni, amikor bekanyarodunk a völgybe.

Rosemary énekelni kezdett.

– *Kelj föl, kelj föl, drága Cory...*

Lassú, mély hangon énekelt, Pete Seegert utánozta a lemezről, és Karin leg-közelebb azt vette észre, hogy a kocsii megállt: felkapaszkodtak a rövid, kátyús útszakaszon a lakókocsiihoz, és ott ülnek előtte a fák alatt. Az ajtó fölött égett a lámpa. Bár Derek nincs odabent. Sem Derek holmija. Karin nem akart megmoz-dulni. Kéjesen zsörtölődve fészkelődött és tiltakozott, ahogy senki más jelenlé-tében nem tehette volna, csak Rosemaryében.

– Kifelé, kifelé – mondta Rosemary. – Egy perc múlva az ágyadban leszel, gyere már – mondta, rángatta és nevetett. – Gondolod, hogy fel tudlak cipelni? – Mikor kirángatta Karint, és tántorogva az ajtó felé irányozta, azt mondta neki: – Nézd meg a csillagokat. Nézd meg a csillagokat. Csodálatosak. – Karin lehor-gasztotta a fejét, morgott.

– Ágyba, ágyba – mondta Rosemary. Bent voltak. Derek enyhe illata: mari-

huána, babkávé, faanyag. Meg a bezárt lakókocsi szaga, a szőnyegeké meg a főzése. Karin tetőtől talpig felöltözve végigzuhant a keskeny ágyon, Rosemary meg utána hajította a tavalyi pizsamáját. – Vetközz le, különben borzasztóan fogod érezni magad, ha felébredsz – mondta neki. – A bőröndödet majd holnap elintézzük.

Karin úgy érezte, élete legnagyobb erőfeszítése, mire ülő pózba rántja magát, lerángatja a ruháit, és fölhúzza a pizsamáját. Rosemary körbejárt, nyitogatta az ablakokat. Karin utoljára azt hallotta, hogy megkérdi: – És ez a rúzs: mi volt a pláne ezzel a rúzzsal? – és utoljára még azt érezte, hogy egy törlőruha anyai, durva támadásba veszi az arcát. Kiköpte az ízét, tobzódott a gyerekességben, az ágya hideg mezején, az alvás iránti mohó vágyában.

Ez szombat este volt. Szombat este és vasárnap reggel. Hétfő reggel Karin megkérdezte: – Elmegyek, meglátogatom Annt, jó? – mire Rosemary azt felelte: – Persze, menj csak.

Vasárnap sokáig aludtak, és egész nap ki se léptek a lakókocsiból. Rosemary elcsüggedt, hogy esik. – Tegnap este látszottak a csillagok, mikor hazajöttünk, látszottak a csillagok – mondta. – Ez az első nyári napod, és esik. – Karinnek meg kellett nyugtatnia, hogy nem baj, úgyis olyan lustának érzi magát, hogy nem akar sehova se menni. Rosemary megcsinálta a tejeskávét, felvágott egy dinnyét, bár nem volt teljesen érett (Ann észrevette volna, de Rosemary nem). Aztán négykor hatalmas, szalonnás lakomát csaptak, palacsintával, eperrel és műtejszínhabbal. Hatra a nap is előbújt, de ők még mindig pizsamában voltak, ennek a napnak már annyi. – De legalább nem néztünk tévét – mondta Rosemary. – Legalább ehhez gratulálhatunk magunknak.

– Eddig – mondta Karin, és bekapcsolta.

Régi magazinok kupacai között ültek, Rosemary rámolta ki őket a szekrényből. Amikor ideköltözött, már a lakókocsiban voltak, azt mondta, végül úgyis kidobja őket, csak előbb átnézi, nincs-e valami bennük, amit érdemes megtartani. De nem vitték túlzásba az átnézést, mert mindenfélét talált, amit felolvasott. Karin eleinte unta, de aztán hagyta, hogy magával húzza ez a régi kor, a mulatságos hirdetéseivel és előnytelen hajviseleteivel.

Észrevette az összehajtogatott takarót a telefon tetején. – Mi az, nem tudod, hogy kell kikapcsolni a telefont? – kérdezte.

Rosemary azt felelte: – Nem akarom igazán kikapcsolni. Hallani akarom, ha csöng, és hagyni. Nem venni róla tudomást. Csak nem akarom, hogy túl hangos legyen, ennyi az egész.

De nem csöngött, egész nap.

Hétfő reggel a takaró még mindig a telefonon volt, a magazinok visszakerültek a szekrénybe, mert Rosemary végül nem tudta rászárni magát, hogy kidobja őket. Az ég felhős volt, de nem esett. Megint nagyon későn keltek föl, mert éjjel kettőig filmet néztek.

Rosemary kitergetett néhány gépelt lapot a konyhaasztalon. Nem Derek kéziratát: az a nagy halom már eltűnt. – Egyébként Derek könyve tényleg érdekes volt? – kérdezte Karin.

Korábban nem jutott volna eszébe, hogy beszéljen róla Rosemaryvel. A kéz-

irat egy nagy tekercs szögesdrót volt, egész idő alatt az asztalon várta, hogy Derek és Rosemary megpróbálja kigabalyítani.

– Hát, állandóan változtatott rajta – mondta Rosemary. – Érdekes volt, de zavaros. Először La Salle érdekelte egyedül, aztán áttért Pontiacra, aztán túl sokat akart átfogni, és semmivel nem volt megelégedve.

– Szóval örülsz, hogy megszabadultál belőle – mondta Karin.

– Rettenetesen. Végtelen bonyodalom volt.

– És Derek nem hiányzik?

– Ez a barátság véget ért – mondta Rosemary gondterhelten, miközben egy kéziratlap fölé hajolt, és valamit javított rajta.

– Na és Ann?

– Azt hiszem, az a barátság is véget ért. Sőt, gondolkozom is valamin. – Letette a tollát. – Arra gondoltam, el kéne innen költözni. De gondoltam, megvárlak veled. Nem akartam, hogy arra gyere vissza, hogy semmi sincs a helyén. De végül is Derek könyve miatt voltunk itt. Illetve Derek miatt. Ezt tudod.

Karin azt mondta: – Derek meg Ann miatt.

– Derek meg Ann miatt. Igen. És emiatt most már nem kell.

És erre mondta Karin: – Elmegyek, meglátogatom Annt, jó? – mire Rosemary azt felelte: – Persze, menj csak. Nem kell azonnal döntenünk. Csak úgy eszembe jutott.

Karin elindult a köves úton, és azon tűnődött, mi lett más. A felhőkön kívül, amelyek egyáltalán nem szerepeltek a völgyről való emlékeiben. Aztán rájött. A mezőkön nem legeltek tehének, ezért a fű magasra nőtt, a borókák eltérbélyesedtek, nem látszott a patak vize.

A völgy hosszú volt és keskeny, a túlsó végén állt Ann és Derek fehér háza. A talaja legelő, tavaly lapos volt és átlátható, tisztán látszott a patak tekergése. (Ann kiadta a földet valakinek, aki fekete Angus marhákat legeltetett rajta.) Az erdős hegyoldal mindkétfelől meredeken emelkedett, és hátul, a ház mögött körbezárult. A lakókocsit, amelyet most Rosemary bérel, eredetileg Ann szülei számára hozták, akik oda költöztek le, amikor télen a völgy megtelt hóval. Közlebb akartak kerülni az üzlethez, amely akkoriban a bekötőút sarkán állt. Mára csak a betonalapzat maradt, rajta két luk a benzintartály helyén, meg egy öreg busz, az ablakain zászlókkal, ahol hippik laktak. Néha kiültek a betonra, és ünnepelesen és fennköltén integettek Rosemarynek, ha arra vezetett.

Derek azt mondta, marihuánát természetnek az erdőben. De nem vesz tőlük, nem tartja őket megbízhatónak.

Rosemary nem volt hajlandó Derekkel füvezni.

– Amúgy is nyugtalan vagyok melletted – mondta. – Nem hiszem, hogy jó volna.

– Te tudod – felelte Derek. – Jót is tehetne.

Ann sem füvezett. Azt mondta, hülyén érezné magát. Nem is dohányzott soha, azt sem tudja, hogy kell leszívni.

Nem tudták, hogy Derek egyszer Karinnek is megengedte. Ő sem tudta, hogyan kell leszívni, Dereknek kellett megtanítania. Nagyon erősen próbálta, olyan mélyre szívta, hogy a hányással küszködött. Kint voltak a pajtában, ahol Derek a közzetani mintáit tartotta, amiket a hegyoldalban gyűjtött. Azzal próbálta nyugtatni Karint, hogy nézzen a kövekre.

– Csak nézd őket – mondta. – Nézz beléjük. Figyeld a színüket. Ne akard erősen nézni. Csak nézd és várj.

De végül nem ez hozta rendbe, hanem egy kartondoboz felirata. Volt ott egy halom kartondoboz, amibe Ann pakolt mindenfélét, mikor néhány éve leköltöztek ide Torontóból Derekkel. Az egyiknek az oldalán egy játékhajó körvonala látszott, és alatta a felirat: HALÁLMEGVETŐ. A szó első felét – HALÁL – piros betűkkel írták. A betűk vibráltak, mintha neoncsövekből állnának, és olyan parancsot adtak Karinnak, amely túlmutatott a szó jelentésén. Szét kellett tagolnia, és szavakat kellett találnia benne.

– Mit nevensz? – kérdezte Derek, és erre elmondta neki, hogy mit csinál. A szavak csodálatosan buktak elő.

Al. Alá. Hal. Hál. Hall. Hála. Álla. Hallá. A „hallá” volt a legjobb. Minden betűt magába foglalt.

– Elképesztő – mondta Derek. – Elképesztő, Karin. Hála, hallá a hal.

Nem is kellett szólania, hogy ne meséljen erről az anyjának, se Ann-nek. Mikor aznap este Rosemary megcsókolta Karint, beleszippantott a hajába, és nevetve mondta: – Istenem, mindenütt érződik a szaga, ez a Derek micsoda elhivatott egy füves.

Aznap este Rosemary épp boldog volt. Átmentek Derekhez és Annhez, és az üveges verandán vacsoráztak. Ann azt mondta: – Gyere velem, Karin, segíts leszedni a habot a felfújtról. – Karin ment vele, de visszajött – mintha csak a mentaöntetért jöjjön.

Rosemary meg Derek áthajolt az asztal fölött, marhászkodtak, csókos arcot vágtak. Nem látták meg.

Talán ugyanaznap este volt, hogy kifelé jövet Rosemary elnevette magát a hátsó ajtó melletti két szék láttán. Két régi, sötétvörös fémszék volt, párnás ülőkével. Nyugat felé néztek, a napnyugta maradványai felé.

– Ez a két régi szék – mondta Ann. – Tudom, hogy van mit nézni rajtuk. Még a szüleim vették.

– Még csak nem is kényelmesek – mondta Derek.

– Dehogynem – mondta Rosemary. – Gyönyörűek, ők vagytok ti. Imádom őket. Azt üzenik: Derek meg Ann. Derek meg Ann. Derek meg Ann nézi a naplementét a dolgos nap végén.

– Ha egyáltalán látják a borsóindák mögül – mondta Derek.

Mikor Karin legközelebb zöldséget szedett Ann-nek, észrevette, hogy a székek eltűntek. Nem kérdezte meg Anntól, mi lett velük.

Ann konyhája a ház alagsorában volt, de csak félig a föld alatt. Négy lépcsőt kellett lefelé lépni. Karin lement, és az arcát a szúnyoghálóhoz nyomta. A konyha sötét helyiség volt, magas ablakát benőtték a bokrok – Karin egyszer sem látta, hogy ne égett volna bent a villany. De most nem égett, és Karin először azt is hitte, nincs bent senki. Aztán meglátta, hogy valaki ül az asztalnál – Ann volt, de a feje más formájú. Háttal ült az ajtónak.

Levágta a haját. Rövidre vágta, úgy lebegett, mint bármilyen ősz hajú matróna frizurája. És csinált valamit – mozgott a könyöke. A félhomályban dolgozott, de Karin nem látta, hogy mit.

Azzal a trükkel próbálkozott, hogy addig nézi Ann tarkóját, amíg meg nem

fordul. Nem sikerült. Megpróbálta könnyedén végighúzni az ujját a hálón. Aztán hangot is adott.

– Hu-hú-hu-hú.

Ann fölkelt, megfordult, de olyan kelletlenül, hogy Karinnak az az abszurd gondolata támadt, hogy talán végig tudta, ki van itt, talán látta őt jönni, és azért helyezkedett ebbe a védett pózba.

– Én vagyok, én vagyok. Az elveszett gyermeked – mondta Karin.

– Nahát, csakugyan – mondta Ann, és kiakasztotta a kampót. Nem ölelte át Karint – de hát ő meg Derek sosem szokta.

Meghízott – vagy a rövid haj miatt látszott úgy –, és az arcán piros foltok égtek, mintha valami rovar csípte volna meg. A szeme is piros volt.

– Fáj a szemed? – kérdezte Karin. – Azért dolgozol a sötétben?

– Jaj, észre se vettem – felelte Ann. – Nem vettem észre, hogy nem ég a vilány, csak ezt az ezüstöt tisztítottam, és gondoltam, elég jól látok. – Aztán láthatóan igyekezett felvidulni, úgy beszélt, mintha Karin sokkal kisebb gyerek volna. – Olyan unalmas dolog ezt az ezüstöt pucolni, valószínűleg révületbe estem. Micsoda szerencse, hogy eljöttél segíteni.

Karin taktikából átmenetileg ez a sokkal kisebb gyerek lett. Felkuperodott az asztal melletti székbe, és lelkesen kiáltotta: – Na és hol van a jó öreg Derek? – Tűnődött, hogy Ann nem azért viselkedik-e ilyen furcsán, mert Derek megint felfedezőútra indult a hegyekbe, és nem tért vissza, elhagyta Annt is meg Rosemaryt is. Vagy beteg. Depressziós. Ann egyszer azt mondta: – Derek fele annyiszor sem volt depressziós, amióta eljöttünk a városból. – Karin azon tűnődött, jó szó-e az, hogy „depressziós”. Úgy látta, Derek kritikus, és néha elege van. Ez volna a depresszió?

– Valahol itt kell lennie – mondta Ann.

– Örök haragban vannak Rosemaryvel, tudtad?

– Igen, Karin. Tudtam.

– És nem sajnálod?

Ann azt felelte: – Ez egy egészen új ezüstitisztító módszer. Mindjárt megmutatom. Fogsz egy villát vagy kanalat, vagy akármit, belemártod ebbe az oldatba, itt a mosogatóban, egy pillanatra benne hagyod, aztán kiveszed, beteszed az öblítővízbe, és szárazra törled. Látod? Pont ugyanúgy csillog, mint régen, amikor annyit dörzsöltem meg fényesítettem. Komolyan. Szerintem pont olyan szépen csillog. Várj, éreztek friss öblítővizet.

Karin belemártott egy villát. Azt mondta: – Tegnap Rosemaryvel egész nap azt csináltunk, amit akartunk. Még csak föl sem öltöztünk. Csináltunk palacsintát, és ilyen régi magazinokat olvasgattunk. Régi *Hölgyek Lapját*.

– Azok még az anyám lapjai voltak – mondta Ann egy kicsit mereven.

– Elragadó – mondta Karin. – Eljegyezték. Pond's krémet használ.

Ann elmosolyodott (micsoda megkönnyebbülés), és azt mondta: – Igen, erre emlékszem.

– Meg lehet menteni ezt a házasságot? – kántálta Karin mély, baljós hangon. Aztán kényeskedő-nyafogó hangra váltott.

– Az a baj, hogy az uram olyan gonosz, és nem tudom, mit kezdjek vele. Egyrészt fogta magát és megette az összes gyerekünket. Nem azért, mintha nem adnék neki tápláló ételeket, mert igenis adok. Egész nap robotolok a forró tűzhely

előtt, finom ebédet készíték neki, aztán hazajön, és első dolga, hogy kitépi a baba lábát...

– Na, elég – mondta Ann, és már nem mosolygott. – Hagyd abba, Karin.

– De tényleg szeretném tudni – mondja Karin fojtottabb, de makacs hangon. – Meg lehet menteni ezt a házasságot?

Ha arra gondolt, hol szeretne legjobban lenni, egész évben erre a konyhára gondolt. A tágas helyiségre, amelynek a sarkai még akkor is homályosak, ha ég a lámpa. Az ablaknak feszülő zöld levelek mintájára. Arra a mindenféle holmira, aminek szigorúan véve nem kellene egy konyhában lennie. A lábbal hajtós varrógépre meg a hatalmas, túltömött fotelra, a karfáján fura szürkés-zöldre kopott gesztenyebarna karosszékre. A vízésről készült roppant képre, amelyet Ann anyja festett, még menyasszony korában, amikor volt ideje, mint aztán később soha.

(„Micsoda szerencse ránk nézve” – mondta Derek.)

Az udvarban egy autó fékezett, Karin arra gondolt: lehet, hogy Rosemary? Esetleg most Rosemary esett depresszióba, ott egyedül, és eljött Karin után?

Mikor meghallotta a csizmát a konyha lépcsőjén, tudta, hogy Derek az.

Kiáltott neki. – Nicsak, nicsak. Ki van itt!

Derek bejött, és azt mondta: – Szia, Karin –, de minden öröm nélkül. Letett az asztalra néhány zacskót. Ann udvariasan megkérdezte: – Kaptál filmet, amit akartál?

– Igen – mondta Derek. – Mi ez a moslék?

– Az ezüsttisztításhoz kell – felelte Ann. Karinnak, mintegy mentegőzve azt mondta: – Elment filmet venni. Hogy lefényképezze a kőzeteit.

Karin a kés fölé hajolt, amit épp törölgetett. Az lenne a legrosszabb, ha most elsírná magát (tavaly nyáron szó se lehetett volna ilyesmiről). Ann valami másra is rákérdezett – a zöldségekre –, hogy Derek vett-e, Karin meg elszántan fölnezt, a szemét a tűzhelyre szögezte. Ezt a típusú tűzhelyet már nem gyártják, mondta egyszer Ann. A fa- és villanytűzhely keresztezése, a melegedő sütő ajtajára vitorlást nyomtattak. A hajó fölött az állt: CLIPPER TŰZHELYEK.

Igen, erre is emlékezett.

– Azt hiszem, Karin szívesen segítene neked – mondta Ann. – Segítene beállítani a kőzeteket.

Kis szünet következett, közben valószínűleg egymásra néztek. Aztán Derek azt mondta: – Na jó, Karin. Gyere, segíts fényképezni.

A kövek többsége csak úgy a földön hevert a pajtában – nem voltak szétválogatva, felcímkézve. A többi a polcokon, külön kiállítva, előttük nyomtatott kártyán a nevük. Derek egy darabig hallgatott, körbe járkált, a géppel babrált, próbálta beállítani a legjobb szöveget és a megfelelő fényt. Mikor elkezdett fényképezni, rövid utasításokat adott Karinnak, tolja arrébb a köveket vagy billentse meg egy kicsit, vegyen föl a földről egy másikat, amit akár címke nélkül is lefényképezett. Karin nem érezte, hogy Dereknek igazán szüksége volna a segítségére – vagy hiányozna neki. Derek többször is úgy vette a levegőt, mint aki mindjárt közli is ezt – vagy valami fontos, de kellemetlen hírt –, de végül mindig csak annyit mondott: „Told egy kicsit jobbra” vagy „Hadd lássam a másik oldalról is”.

Karin tavaly egész nyáron nyaggatta a maga kölyök módjára és kérte komolyan

is, hogy elkísérhesse a zsákmányszerző útjaira, és Derek végül meg is engedte. Amennyire tudta, megnehezítette, mint egy vizsgán. Befújták magukat szűnyogriasztóval, de az sem akadályozta meg teljesen, hogy a rovarok rájuk támadjanak, bemásztak a hajukba, befurakodtak a gallérjuk meg a mandzsettáik alá is. Mocsaras helyeken kellett végigcuppogniuk, ahol a csizmájuk nyoma azonnal megtelt vízzel, aztán szederrel meg vadrózsával és makacs, felbuktató indákkal benőtt, meredek partokon kellett felkapaszkodniuk. Meg felmászni a csupasz sziklák sima, ferde kiszögellésein. A nyakukba csengőt kötöttek, hogy ha elválnak is, be tudják egymást tájolni, és hogy a medvék hallják, hogy jönnek, és maradjanak távol.

Egy nagy halom medveürülékre bukkantak, még fényesen csillogott, benne egy félig megemésztett almacsutka.

Derek elmondta, hogy az egész vidék tele van bányákkal. Szinte minden ismert ásvány előfordul itt, de ahhoz általában nincs elég, hogy hasznot hozzon. Ő már minden elhagyatott, félig-meddig elfelejtett bányát bejárt, kiütögette a mintáit vagy egyszerűen felszedegette őket a földről. – Ahogy hazajöttünk, rögtön eltűnt a hegyekben, és talált egy bányát – mondta Ann. – Akkor tudtam, hogy valószínűleg feleségül vesz.

Karinnek csalódást okoztak a bányák, bár nem vallotta volna be. Valami Ali Baba-féle barlangra számított, a sötétben megcsillanó sziklával. Ehelyett Derek egy szűk bejáratra, szinte természetes repedésre mutatott a sziklán, amelyet most egy nyárfa állt el: ezen a valószínűtlen helyen eresztett gyökeret, innen nőtt ki görbén. A másik bejárat, amely mindenütt jobban megközelíthető, magyarázta Derek, egy luk a hegyoldalban, mellette a földön elkorhadt gerendák hevertek, vagy még tartották is a tető egy részét, és téglák fogták vissza a földet meg a sziklatörmelékét. Derek megmutatta a halvány ösvényeket, ahol az ércel teli csillék síne futott. A földön csillámkődarabkák hevertek, Karin fölszedett néhányat. Ezek legalább gyönyörűek, igazi kincsnek tűntek. Mintha sima, fekete üveg lett volna, ami a fény felé fordítva ezüstté válik.

Derek azt mondta, csak egyet vigyen el, azt is titkos talizmánnak, de ne mutogassa senkinek. – Tartsd titokban – mondta. – Nem akarom, hogy beszélni kezdjenek erről a helyről.

Karin megkérdezte: – Akarod, hogy megesküdjek Istenre?

– Csak ne felejtsd el – felelte Derek. Aztán megkérdezte, hogy szeretné-e látni a várat.

Újabb csalódás, ezúttal viccből. Derek odavitte egy cementfalú romhoz, és elmondta, hogy valószínűleg az érc raktározására használták. Megmutatta a magas fák között a rést, amelyet csemeték nőttek be, ott húzódott a sín. Az volt a vicc, hogy pár éve eltévedt itt néhány hippi, és azzal jöttek elő, hogy várat találtak. Derek utálta, amikor valaki ilyesmiben téved, nem látja, ami az orra előtt van, vagy amire megfelelő tudás birtokában rájöhetne.

Karin kimászott az omladozó fal tetejére – Derek nem szólt rá, hogy vigyázzon, hova lép, és ki ne törje a nyakát.

Hazafelé kitört a vihar, egy sűrű cédrusbozótban kellett meghúzódniuk. Karin nem bírt nyugton maradni – nem tudta eldönteni, hogy fél, vagy mámoros. Mámoros, döntött végül, aztán fel-alá ugrált, köröket futott, és feltartott karal kiáltozott az éles fényben, amely még erre a menedékhelyre is behatolt. De-

rek rászólt, hogy nyugodjon meg, üljön le, minden villanás után számoljon tizenötig, és figyelje, hogy jön-e a mennydörgés.

De Karin úgy érezte, meg van vele elégedve. Nem gondolhatta, hogy fél.

Az a helyzet, hogy van olyan ember, akinek határozottan muszáj tetszeni. Derek is ilyen. Ha az ember kudarcot vall előttük, akkor beskatulyázzák az agyukban, örökre bezárják, és megvetik. Ha Karin fél a villámlástól, fél a medveürülék láttán, vagy azt akarja hinni a romról, hogy várrom – sőt ha nem ismeri fel a különbséget a csillámkő, a pirit, a kvarc, az ezüst és a földpát között –, bármelyik elég, hogy Derek úgy döntsön, hogy lemond róla. Ahogy különféleképpen, de lemondott Rosemaryról és Annról is. Idekint, Karin társaságában komolyabban azonos önmagával, mindent megbecsül a komoly figyelmével. Ha ővele van, és nem a másik kettővel.

– Érzed, hogy ma itt gyász és borongás honol? – kérdezte Derek.

Karin végigsimított egy kvarcdarabot, amely olyan volt, mint egy jégkocka, a közepén gyertyával. Megkérdezte: – Rosemary miatt?

– Nem – felelte Derek. – Ez komoly. Ann ajánlatot kapott erre a helyre. Stocóból jött egy cápa, és azt mondta neki, hogy valami japán társaság fel akarná vásárolni. A csillámpalát akarják. Hogy kerámia féktárcsát gyártsanak belőle. Gondolkodik rajta. El tudja adni, ha akarja. Az övé.

Karin megkérdezte: – Miért akarná? Eladni?

– Pénzért – mondta Derek. – Esetleg.

– Rosemary nem fizet elég bért?

– És az meddig fog tartani? A legelőt sem vették bérbe idén, a talaj túlzottan szotyog. A házba bele kell fektetni, különben összedől. Én négy éve dolgozom egy könyvön, és még be se fejeztem. Nem állunk jól. Tudod, mit mondott neki az ingatlanos fickó? Azt mondja: „Ebből itt egy új Sudbury lehetne.” És nem viccelt.

Karin nem értette, miért viccelt volna. Fogalma nem volt Sudburyről. – Ha gazdag lennék, megvehetném – mondta. – És akkor úgy élhetnétek, mint eddig.

– Egyszer majd gazdag leszel – mondta Derek tárgyilagosan. – De nem elég hamar. – Elcsomagolta a fényképezőgépet. – Maradj az anyád mellett – mondta. – Ő bűzlik a pénztől.

Karin érezte, hogy az arca kitüzesedik, érezte a szavak megdöbentő hatását. Ilyet még életében nem hallott. *Bűzlik a pénztől*. Gyűlöletesen hangzott.

Derek azt mondta: – Jó, akkor most gyerünk a városba, nézzük meg, mikorra hívják ezeket elő. – Nem kérdezte meg, hogy Karin akar-e jönni, ő meg amúgy sem tudott volna válaszolni: a szeme kétségbeesetten megtelt. Lesújtotta és megvakította, amit Derek mondott.

Ki kellett mennie a fürdőszobába, úgyhogy elindult a ház felé.

A konyhából kellemes illat áradt: valami lassan fővő hús illata.

Egyetlen fürdőszoba volt, az emeleten. Karin hallotta, hogy Ann odafönt van, a szobában járkal. Nem szólt, nem nézett be hozzá. De mikor lefelé indult, Ann utána kiáltott.

Kifestette magát, hogy az arca ne legyen olyan foltos.

Az ágyon és a földön ruhák halmai heverték szanaszét.

– Próbálok valami rendet teremteni – monda Ann. – Van itt néhány ruha, amire már nem is emlékeztem. Némelyiktől végleg meg kell szabadulnom.

Ez annyit jelent, hogy komolyan el akar költözni. Amikor Rosemary elszánta magát, hogy kiköltözik valahonnan, mindent felpakolt egy teherautóra, amíg Karin iskolában volt. Karin nem is látta, miket válogat ki. Csak később találkozott velük, amikor a torontói lakásban, meg most a lakókocsiban felbukkantak. Egy kispárna, egy pár talpas gyertyatartó, egy széles fatál – csupa ismerős holmi, de most már örökre útban voltak. Karin a maga részéről úgy érezte, jobb lett volna egyáltalán semmit sem elhozni.

– Látod azt a bőröndöt? – kérdezte Ann. – Fent a szekrény tetején. Fel tudnál mászni egy székre, és ki tudnád tolni a szélére, hogy elkaphassam? Én már próbáltam, de elszédültem. Csak told ki, én majd elkapom.

Karin fölmászott, és megtolta a bőröndöt, hogy a szekrény peremén billegett, aztán Ann elkapta. Kifulladásra köszönte meg, és az ágyra huppantotta.

– Van hozzá kulcs is, van kulcs is – mondta.

A zár merev volt, a csappantók nehezen nyíltak. Karin is segített. Mikor a bőrönd fedele hátrabillent, a dohos ruhákból áradt a molyirtószag. Karin jól ismerte ezt a használtruha-boltokból, ahol Rosemary szeretett vásárolni.

– Ez a mamád régi holmija? – kérdezte.

– Karin! Ez az én esküvői ruhám – mondta Ann félig-meddig nevetve. – Csak a lepedő régi, amibe csomagoltam. – Felcsippentette a szürkés anyagot, és kiemelt egy csipke és tafota göngyöleget. Karin helyet csinált neki az ágyon. Aztán Ann nagyon óvatosan elkezdte kifordítani. A tafota zizegett, mint a levelek.

– Ez meg a fátylam – mondta Ann, és kiemelt egy vékony réteget, amely a tafotához simul. – Jaj, jobban kellett volna rá vigyáznom.

A szoknyán hosszú, finom szakadás volt, mintha borotvapengével vágták volna ki.

– Vállfán kellett volna tartanom – mondta Ann. – Egy olyan zsákban kellett volna vállfán tartanom, amelyet a tisztítóban adnak. A tafota annyira könnyen szakad. Ez a szakadás onnan van, ahol összehajtottam. És tudtam is. Soha, soha ne hajtsd össze a tafotát.

Lassan leválasztotta az egyik anyagot a másiktól, apránként emelte le, közben halkán biztatta magát, amíg ruha formájában ki nem tudta rázni az egészet. A fátyol szabadon hullott a földre. Karin fölszedte.

– Tüll – mondta. Beszélt, csak hogy Derek hangjának emlékét kiűzze a fejéből.

– Kristálytüll – mondta Ann. – Kris-tály-tüll. Csipke és tüll. Szégyellhetem magam, hogy nem vigyáztam rá jobban. Csoda, hogy ilyen jó állapotban maradt. Csoda, hogy egyáltalán megmaradt.

– Kristálytüll – mondta Karin. – Még sose hallottam róla. Szerintem a tafotáról sem hallottam.

– Pedig gyakran használták – mondta Ann. – Valaha.

– Van olyan fénykép, ahol rajtad van? Van fénykép az esküvőtökről?

– Anyának és Apának volt, de fogalmam sincs, mi lett vele. Derek nincs oda az esküvői képekért. Az esküvőkért sem volt oda. Nem is tudom, hogy hoztam össze. Ráadásul a stocói templomban tartottam, most mondd meg. Elhívtam a három barátnőmet, Dorothy Smitht, Muriel Liftont meg Dawn Challeray-t. Dorothy orgonált, Dawn volt a koszorúslány, Muriel meg énekelt.

– És a koszorúslány ruhája milyen színű volt? – kérdezte Karin.

– Almazöld. Csipkeruha, sifon díszítéssel. Nem, fordítva, sifon, csipkével.

Ann az egészet enyhén szkeptikusan említette, közben a ruha szegését vizsgálta.

– És mit énekelt, aki énekelt?

– Muriel. Az „Ó, Égi Vágy” kezdetűt. *Ó, Égi Vágy, mindent megédesítesz* – bár igazából ez egy himnusz. Igazából az isteni szeretetről szól. Nem tudom, ki választotta.

Karin megérintette a tafotát. Száraz volt és hideg.

– Próbáld föl – mondta.

– Én? – kérdezte Ann. – De hát ez hatvanas derékbőségre készült. Elment végül Derek a városba? A filmjével?

Oda se figyelt Karin válaszára. Persze nyilván hallotta az elhajtó kocsit.

– Úgy érzi, mindent meg kell örökítenie – mondta. – Nem tudom, minek ez a sietség. Aztán majd az egészet dobozba zárja és felcímkézi. Mintha attól tartana, hogy nem látja többet. Úgy vetted ki a szavaiból, hogy már el van adva a ház?

– Nem egészen – felelte Karin.

– Nem, nincs is. És nem is tenném meg, csak ha muszáj. Nem is teszem meg, csak ha muszáj lesz. Bár azt hiszem, muszáj lesz. Néha bizonyos dolgok szükségessé válnak. Azt még nem kell tragédiának vagy személyes büntetésnek felfogni.

– Felpróbálhatom? – kérdezte Karin.

Ann végignézett rajta. Aztán azt felelte: – De nagyon vigyázzunk.

Karin kilépett a cipőjéből, a sortjából, és lehúzta az ingét. Ann a fején keresztül engedte le a ruhát, és Karint egy pillanatra fehér felhőbe borította. A csipkeujjakat finom mozdulatokkal kellett leügyeskedni, hogy az illesztése épp Karin karjának a hátára kerüljön. A csipkétől a kézfeje barna lett, pedig még nem is napozott. A dereka mentén egyenként kellett beakasztani a kapcsokat, aztán további kapcsok következtek a nyakszirtje táján. Karin torka előtt egy csipkeszalagot kötöttek szorosra. Mivel a ruha alatt a bugyiján kívül más nem volt rajta, érezte, hogy a bőre libabőrös lesz a csipke tapintásától. A csipke a hiányos felületével sokkal határozottabb volt, mint bármilyen más megszokott anyag. Karin megborzadt, hogy a mellbimbóin is érezze az anyagot, de a ruha szerencsére amúgy is bő volt, előreállt Ann melle helyén. Karin majdnem teljesen lapos volt még, de a mellbimbója néha megduzzadt, érzékeny volt, mintha ki akarna pattanni.

A tafotát ki kellett húzkodni a lába közül, és harangszoknya formára rendezni. Aztán a csipke ráhullott a szoknyára.

– Magasabb vagy, mint hittem – mondta Ann. – Még járni is tudnál benne, csak épp egy kicsit kellene felcsippenteni.

Elővett a komódból egy hajkefét, és Karin haját a csipkével borított vállára fésülte.

– Dióbarna haj – mondta. – Emlékszem, a régi könyvekben a lányok mindig dióbarna hajúak voltak. És különben tényleg dióval színezték a hajukat. Anyám emlékezett olyan lányokra, akik diót forraltak, úgy kaptak festéket, aztán rá is kenték a hajukra. Persze ha az embernek a keze is foltos lett, azzal elárulta magát. Annyira nehezen jött le.

– Maradj nyugton – mondta, és a fátylat is ráengedte Karin sima hajára, aztán megállt előtte, és odatűzte. – A hozzávaló diadém valahol elveszett – mondta. – Biztos valami másra használtam, vagy odaadtam valakinek az esküvőjére. Nem emlékszem. Mindegy, ma már úgyis mulatságos volna. Egy Stuart Mária.

Körülnézett, és felvett valami selyemvirágokat – egy almabimbós ágacskát – a komódon álló vázából. Az új ötlet miatt ki kellett húzkodnia a tűket, és az egészet újrakezdeni, az ágacskát fejdísz formára hajlítani. Az ág merev volt, de végül sikerült meghajlítani, és kedvére föltűzhette. Ann félreállt az útból, Karint gyengéden a tükör elég toltta.

– Jaj – mondta Karin. – Megkaphatom az esküvőmre?

Nem gondolta komolyan. Eszébe nem jutott az esküvőjén gondolkodni. Azért mondta, hogy ennyi munka után örömet szerezzen Ann-nek, és hogy elfedje a zavarát a tükörképe láttán.

– Akkorra teljesen más lesz a divat – felelte Ann. – Ez már most sem divatos.

Karin elfordult a tükörtől, aztán újra belenézett, de már jobban fölkészült rá. Egy szentet látott. A csillogó haj meg a halvány bimbók, a lehulló csipke finom árnyéka az arcán, a mesébe illő odaadás – az a fajta szépség, amely annyira őszinte, hogy abban már van valami baljós, valami bolond. Elfintorodott, hogy feltörje ezt az arcot, de nem sikerült: mintha a menyasszony, a tükörben született lány irányítaná a dolgokat.

– Kíváncsi volnék, mit szólna Derek, ha most látna – mondta Ann. – Kíváncsi vagyok, egyáltalán ráismerne-e, hogy ez az én menyasszonyi ruhám. – A szemhéja félszegen, gondterhelten rebbent meg. Ott állt Karin előtt, hogy leszedje az almabimbókat meg kihúzza a tűket. A hóna alól szappanszag érződött, az ujjáról fokhagyma.

– Azt kérdeznéd: ez meg miféle hülye öltözet? – mondta Karin felsőbbrendű Derek-hangon, miközben Ann lekapta a fátylat.

Hallották, hogy a kocsi befordul a völgybe. – Ha az ördögöt emlegetik – mondta Ann. Most már kapkodott, hogy gyorsan kiakassza a kapcsokat, de az ujsa ügyetlenül reszketett. Mikor megpróbálta Karin fején keresztül lehúzni a ruhát, valami beakadt.

– Fenébe – mondta.

– Hagyd csak – mondta Karin beburkolva. – Hagyd csak, majd én. Már meg is van.

Mikor kibújt, úgy látta, hogy Ann arca – valószínűleg a bánattól – eltorzult.

– Csak hülyéskedtem Derekkal kapcsolatban – mondta.

De talán csak az ijedség és a ruha miatti aggodalom ült ki Ann arcára.

– Hogy érted? – kérdezte. – Ja? Ugyan. Felejtsd el.

Karin némán állt a lépcsőn, hogy hallja a konyhából jövő hangokat. Ann már korábban leszaladt.

Derek azt kérdezte: – És finom lesz? Már ez, amit csinálsz?

– Remélem – felelte Ann. – Rostélyos.

Derek hangja megváltozott. Már nem dühös. Sőt csupa barátságosság. Ann hangja is megkönnyebbült, elfulladt, mint aki próbál lépést tartani Derek új hangulatával.

– És elég lesz, ha vendég jön? – kérdezte Derek.
– Milyen vendég?
– Csak Rosemary. Remélem, elég lesz, mert szoltam neki.
– Rosemary meg Karin – mondta Ann nyugodtan. – Ez bőven elég lesz, viszont nincs bor.
– De van – mondta Derek. – Vettem.

Aztán valami suttogás hallatszott, Derek, Ann-nek. Biztos nagyon közel áll hozzá, a hajába vagy a fülébe sugdos. Mint aki marhaskodik, kérincsel, vigasztal, jutalmat ígér, egyetlen mozdulattal. Karin annyira félt, nehogy szavakat kapjon el belőle – amit megérthet, aztán sosem felejt el –, hogy hangosan dobogva ment le a lépcsőn, és bekiabált a konyhába: – Ki ez a Rosemary? Jól hallottam, hogy „Rosemary”?

– Ne törj így ránk, te gyerek – mondta Derek. – Kicsit zajongjál, hogy halljuk, ha jössz.

– Jól hallottam, hogy „Rosemary”?

– Az anyád neve – mondta Derek. – Esküszöm, hogy az anyád neve.

A feszült, kínos helyzet elszállt. Derek csupa kihívás volt és jókedv, mint néha tavaly nyáron.

Ann megnézte a bort. – Remek bor, Derek, ez nagyon jól fog menni hozzá. Lássuk csak. Karin, gyere segíteni. A hosszú asztalt kivisszük a verandára. A két tálakat és a jó öreg ezüstöt fogjuk használni, tiszta szerencse, hogy most pucoltuk meg. És kétféle gyertyát. Középre, Karin, a magas sárgákat, és köréjük körben a kicsi fehéreket.

– Olyan lesz, mint egy százszorszép – mondta Karin.

– Bizony – felelte Ann. – Ünnepi vacsora. Mivel hazajöttél a nyárra.

– Én mit csinálhatok? – kérdezte Derek.

– Várj, hadd gondolkozzam. Igen: kimehetsz szedni valamit a salátába. Egy kis káposztát vagy sóskát, meg... szerinted van még szársa a patakban?

– Van – felelte Derek. – Láttam egy kicsit.

– Akkor abból is hozzál.

Derek végigfuttatta a kezét Ann vállán. – Minden jól lesz – mondta.

Mikor már majdnem készen voltak, Derek lemezt tett föl. Ez is azok közé a lemezek közé tartozott, amelyeket átvitt Rosemaryhez, és aztán nyilván visszahozta. *Régi dallamok és táncok lantkíséréssel*, ez volt a címe, a borítóján meg egy csoport régimódi, borzasztóan sovány hölgy táncolt körben, hosszú derekú ruhában, a fülük előtt egy-egy apró fürt göndörödött. A zene hatására Derek gyakran méltóságteljes és mulatságos táncba kezdett, és Karin meg Rosemary is beállt. Karin elkapta az ütemet, de Rosemary nem tudta. Nagyon igyekezett, mindig kicsit késve lépett, utánózni próbálta, amit csak ösztönösen csinálhatott volna jól.

Most Karin kezdett táncolni, a konyhaasztal körül, ahol Ann a salátát tépkedte, Derek meg a bort nyitotta ki. – *Régi dallamok és táncok lantkíséréssel* – énekelte elragadtatva. – A mamám jön vacsorára, jön a mamám vacsorára.

– Azt hiszem, Karin mamája jön vacsorára – mondta Derek. Fölemelte a karját. – Várj, várj. Nem az ő kocsija?

– Jaj. Legalább az arcomat meg kellene mosnom – monda Ann. Ledobta a zöldségeket, és kisietett a hallba, aztán fel a lépcsőn.

Derek megállította a lemezt. A tüt az elejéhez illesztette. Mikor újra szólt a zene, elindult Rosemary elé – ami általában nem volt szokása. Karin először maga is ki akart szaladni. De aztán Derek láttán úgy döntött, mégsem. Inkább elindult Ann után a lépcsőn. Bár nem végig. A lépcsőfordulóban volt egy apró ablak, de soha senki nem állt meg, nem nézett ki rajta. Tülfüggöny borította, nem valószínű, hogy kintről meglátnák az embert.

Karin gyorsan odaért, látta, ahogy Derek átvág a fűvön, átbújik a sövény részén. Hosszú, mohó, lopakodó léptekkel. Időben oda fog érni, hogy kinyissa a kocsiját, széles lendülettel kinyissa, és kíségetse Rosemaryt. Karin sosem látta ezt a mozdulatot, de tudta, hogy Derek erre készül.

Ann még a fürdőszobában volt: Karin hallotta a zuhanyt. Marad egy kis ideje zavartalanul figyelni.

És már hallotta is, hogy csukódik a kocsiját. De a hangokat nem. Nem is hallhatta, mivel az egész házban áradt a zene. És még nem jöttek elő a sövény részén. Még nem. És még mindig nem. És még mindig nem.

Miután Rosemary elhagyta Tedet, egyszer visszajött. Nem a házba – a házba nem jöhetett. Ted elvitte Karint egy étterembe, ott várta Rosemary. Az étteremben ebédeltek kettesben. Karin egy Shirley Temple gyerekkoktélt rendelt sült krumplival. Rosemary elmondta, hogy Torontóba készül, állást kapott egy kiadónál. Karin nem tudta, mi az a kiadó.

Jönnek. Együtt préselődnek át a sövény részén, pedig egymás után kellene jönniük. Rosemary a buggyos nadrágját vette föl, amelyik vékony, puha málnaszínű pamutból készült. Homályosan átlátszik a lába. Felül vastagabb, hímzett pamutblúz van rajta, kicsi tükrökkel. Úgy látszik, aggódik a feltűzött haja miatt – a keze bájos izgalommal lendül föl, és még néhány kis tincset kiszabadít, hogy az arca körül lebegjenek. (Ahogy azoknak a hölgyeknek a tincsei lebegnek a fülük előtt, a *Régi dallamok és táncok lantkísérettel* borítóján.) A körmeit ugyanolyanra festette, mint amilyen a nadrágja.

Derek sehol nem érinti meg Rosemaryt, de mintha folyton erre készülne.

– Jó, de ott is fogsz élni? – kérdezte Karin az étteremben.

A magas Derek szorosan odahajol Rosemary kócos, szép hajába, mintha márdárfészek volna, és ő mindjárt beleesne. Nagyon odaadó. Akár megérinti, akár nem, akár beszél hozzá, akár nem. Magához húzza, gondosan odafigyel. De őt is húzzák, csalogatják az öröme. Karin jól fölismeri azt az édes, flörtölő érzést, mikor az ember azt mondja: „Nem, nem is vagyok álmos, nem, még ébren vagyok...”

Rosemary pillanatnyilag nem tudja, mit csináljon, de arra gondol, egyelőre nem is kell semmit csinálnia. Nicsak, hogy pörög a rózsás kalitkájában. A vattacukor-kalitkájában. Nicsak, hogy csicsereg és csábít Rosemary.

Bűzlik a pénztől, mondta róla.

Ann kilép a fürdőszobából, szürke haja sötét és nedves, lenyomódik a fejére, az arca tüzel a zuhanyozástól.

– Karin. Mit csinálsz te itt?

– Figyelek.

– Mit figyelsz?

– Egy sűgő-bűgő gerlepárt.

– Jaj, Karin, tényleg – mondta Ann, és ment tovább a lépcsőn.

Hamarosan vidám kiáltások hallatszanak az utcai ajtó felől (különleges alkalom), aztán a hallból: „Mi ez a csodás illat? (Rosemary). „Csak Ann főz valami régi csontokat” (Derek).

– Nahát, ez gyönyörű – kiáltja Rosemary, ahogy a társas izgalom betér a nappaliba. A zöld levelek, perjék és korai liliumok csokra láttán mondja, amelyeket Ann a krémszínű padlóvázába állított a nappali ajtaja mellé.

– Csak egy kis gaz, amit Ann behurcolt ide – mondja Derek, Ann meg: – Hát, csak gondoltam, jól mutatnak –, és újra Rosemary: – Gyönyörűek.

Ebéd után Rosemary azt mondta, venni akar Karinnek valami ajándékot. Nem születésnapit és nem is karácsonyit, csak egy csodálatos ajándékot.

Elmentek egy áruházba. Ha Karin lassított, hogy valamit megnézzen, Rosemary lelkesen és buzgón azonnal megvette volna neki. Megvette volna a szőr-megalléros és mandzsettás bársonykabátot, az antik hatású, festett hintalovat, és a negyed-életnagyságú rózsaszín plüss elefántot. Karin véget akart vetni ennek a nyomasztó vándorútnak, és kiválasztott egy olcsó dísz tárgyat: egy tükör előtt pózoló balerinát. A balerina nem pördült körbe, nem játszottak hozzá zenét, semmi nem igazolta ezt a választást. Az ember azt hitte volna, hogy Rosemary ért ebből. Megérthette volna, mit üzen egy ilyen választás: hogy Karint nem lehet boldoggá tenni, jóvátételre nincs mód, megbocsátásról nem lehet szó. De nem látta be. Vagy nem volt kedve. Azt felelte: – Igen. Nekem is tetszik. Olyan kecses. Jól fog mutatni a toaletasztalodon. Bizony.

Karin a fiókba dugta a balerinát. Mikor Grace megtalálta, elmagyarázta, hogy egy barátnőjétől kapta az iskolában, és nem bánthatta meg azzal, hogy megmondja, neki nem is tetszik.

Grace akkor még nem ismerte eléggé a gyerekeket, különben gyanakodott volna egy ilyen történetre.

– Megértem – mondta. – Majd odaadom a kórházi adakozásra – ott nem valószínű, hogy meglátná. Különben is nyilván százával gyártották.

Odalent megkoccantak a jégkockák, ahogy Derek az italokba ejtette őket. Ann azt mondta: – Karin is itt van valahol, biztos mindjárt jön.

Karin nagyon, nagyon halkán felment az utolsó néhány lépcsőfokon Ann szobájába. Az ágyon ott heverték az összegöngyölt ruhák, és a tetejükön, újra a lepedőbe csomagolva a menyasszonyi ruha. Karin levette a sortját, az ingét és a cipőjét, és hozzálátott a ruhába bújás kétségbeesett, bonyolult folyamatához. Nem a fején keresztül próbálta felhúzni, hanem alulról tekergett bele, a zizegő szoknyán és a csipke ingvállon keresztül. A karját sikeresen beledugta a ruha uj-jába, és vigyázott, nehogy a körme beleakadjon a csipkébe. A körme amúgy is

rövid lett volna, hogy gondot okozzon, de attól azért még vigyázott. Megigazította a kezén a csipke illesztékét. Aztán a derekán az összes kampót beakasztotta. A legnehezebb feladatot a tarkó körüli rész kampói jelentették. Karin lehajtotta a fejét, behúzta a vállát, próbált könnyebben hozzáférni a kampókhoz. És még így is kisebb katasztrófát okozott: az egyik hóna alatt megpattant a csipke. Ettől megriadt, egy pillanatra abba is hagyta. De túlzottan előrehaladt már, hogy feladja, és végül a megmaradt kampókat baj nélkül beakasztotta. Azt a kis repedést meg tudja varrni, ha levette a ruhát. Vagy azt hazudhatja, hogy már akkor észrevette, amikor elkezdett belebújni. Amúgy sem biztos, hogy Ann észreveszi.

És a fátyol. A fátyollal nagyon óvatosan kell bánnia. A legkisebb szakadás is meglátszik. Kirázta, megpróbálta az almabimbós ággal odaerősíteni, ahogy Anntól látta. De nem tudta jól behajlítani, sem a csúszós tűkkel rögzíteni. Arra gondolt, a legegyszerűbb lenne egy szalaggal vagy övvel felkötözni az egésztest. Ann szekrényéhez lépett, és keresgélt. És talált egy nyakkendőakasztót, egy férfi nyakkendőivel. Dereké volt, bár Karin sosem látta őt nyakkendőben.

Lehúzott az akasztóról egy csíkos nyakkendőt, és átkötötte a homlokán, hátul csomózta meg a tarkóján, hogy szorosan tartsa a fátylat. Ezt a tükör előtt végezte, de mikor elkészült, meglátta, hogy cigányosra sikerült: rikító és komikus. Eszébe jutott valami, ami miatt kénytelen volt kitarató munkával az összes kampót kiakasztani, és a ruha elejét szorosan kitömní az Ann ágyán talált ruhadarabokkal. Csak tömte és tömte a csipkét, amely eddig üresen lógott, hiszen Ann mellére szabták. Jobb így, jobb, ha nevetnek. Akkor már nem tudta az összes kampót beakasztani, de ahhoz eleget, hogy a megtartsák elől a bohócos mellkast. A nyakpántot is meg tudta kötni. Mire befejezte, jócskán kiizzadt.

Ann nem használt rúzszt, sem szemfestéket, de Karin az öltözőasztalon meglepő módon talált egy tégely beszáradt pirosítót. Beleköpött, aztán kerek foltokat mázolt az arcára.

Az utcai ajtó a lépcső alján a hallba nyílt, és innen egy oldalsó ajtó vezetett az üveges verandára, és (ugyanazon az oldalon) egy másik ajtó a nappaliba. A verandáról egyenesen is be lehetett menni a nappaliba, a végén nyíló ajtón át. Furcsán tervezték ezt a házat, vagy egyáltalán nem is tervezték, mondta Ann. Egy-egy részt úgy változtattak meg vagy toldottak hozzá, ahogy eszükbe jutott. A hosszú, keskeny üveges veranda egyáltalán nem kapott napot, mivel keleti fekvésű volt, és amúgy is beárnyékolta egy nyárfacsoport, amelyek elvadultak, és hirtelen magasra nőttek, mint általában a nyárfák. Ann gyerekkorában a verandát leginkább az alma tárolására használták, bár a nővéreivel szerették a körülményes útvonalat a három ajtón keresztül. Most meg azért szerette ezt a helyiséget, mert nyáron itt tálalt vacsorára. Mikor kihúzták az asztalt, alig lehetett elférni a székek és a fal között. De ha mindenkit egy oldalra ültetett, az ablakkal szemben meg a két végén – és ma este is így helyezték el az asztalt –, akkor egy vékony ember át tudott bújni – Karin biztosan.

Karin mezítláb jött le az emeletről. A nappaliból senki nem láthatta meg. És úgy döntött, nem a szokásos ajtón megy be, hanem inkább a verandán keresztül, az asztal mellett, és úgy jelenik meg, vagy tör rájuk, a verandáról, ahonnan sosem számítanának rá.

A verandán már félhomály volt. Ann meggyújtotta a két magas, sárga gyertyát, bár a kis fehéreket, amelyek körülvették, még nem. A sárgáknak citromillatuk volt, amit biztosan számításba is vett, hogy a helyiség dohos szagát elűzzék. És az asztal egyik végén az ablakot is kinyitotta. Még a legcsendesebb estén is jött a nyárfák felől egy kis szellő.

Karin mindkét kezével a szoknyát emelte, ahogy elment az asztal mellett. Kicsit fel kellett kapnia, hogy járni tudjon benne. És nem akarta, hogy a tafota suhogjon. Az ajtóba lépve az „Itt a menyecske” kezdetű dalt akarta elénekelni.

*Itt a menyecske,
Jó öregecske,
Figyeld, hogy billeg
A rozszant kecske...*

Friss szélfuvallat szállt felé, és meglibbentette a fátylát. De olyan erősen köztözte a fejéhez, hogy nem félt, hogy elveszíti.

Mikor befordult, hogy a nappaliba lépjen, az egész fátyol felemelkedett, és a gyertyák lángja fölé szállt. A szobában ülők alig hogy meglátták, már a lángokat is látták, amelyek üldözik. Ő épp csak megérezte a pödrődő csipke szagát – fura, méreggel teli árnyalatot adott a vacsorára főtt velős csont illatának. Aztán valami lehetetlen hőség és sikoltások, és brutális zuhanás a sötétbe.

Rosemary ért oda először, egy párnával csapkodta a fejét. Ann rohant a hallban álló korsóért, és a vizet, a liliomot, a perjét és mindent ráöntött a lángoló fátyolra és hajra. Derek feltépte a padlóról a szőnyeget, fellökött széket, asztalt és poharat, szorosan körbe tudta tekerni Karint, és sikerült elfojtania a maradék lángokat. Néhány csipkedarab még Karin hajában parázslott – Rosemary összeégette az ujjait, de kitepte őket.

A vállán meg a háta tetején és a nyaka egyik oldalán megégett a bőr. Derek nyakendője egy kicsit visszatartotta a fátylat az arcától, és megmentette a legárukodóbb nyomoktól. De még amikor újra megnőtt a haja, és előrefésülte, akkor sem tudta teljesen elrejtetni a nyakát ért sebesülést.

Többször is átültették a bőrét, utána jobban mutatott. Mire főiskolára ment, már fürdőruhát is fel tudott venni.

Mikor a Belleville Kórházban először nyitotta ki a szemét, mindenféle százsorszépet látott. Fehéret, sárgát, rózsaszínt és lilát, még a párkányon is.

– Nem bájosak? – kérdezte Ann. – Folyton küldenek belőle. Folyton küldenek belőle, de még az elsők is frissek, legalábbis nem kell még kidobni őket. Ahol csak megállnak az útjukon, mindig küldenek párat. Most már a Breton-fok tájéka járhatnak.

– Eladtad a tanyát? – kérdezte Karin.

– Karin – mondta Rosemary.

Karin behunyta a szemét, és újra megpróbálta.

– Azt hitted, Ann vagyok? – kérdezte Rosemary. – Ann és Derek elutazott. Most mondtam épp. Ann valóban eladta a tanyát, vagy legalábbis el fogja. Fura, hogy erre gondoltál.

– Most vannak a nászútjukon – mondta Karin. Ez persze trükk volt: hogy visszahozza Annt, ha mégis ő az, és szigorúan rászóljon: „Jaj, Karin.”

– A menyasszonyi ruha miatt gondolod – mondta Rosemary. – Azért utaztak el, hogy megnézzék, hol akarnak élni.

Szóval tényleg Rosemary az. És Ann elutazott. Ann elutazott Derekkel.

– Akkor az már a második nászút lenne – mondta Rosemary. – Ugye sosem hallottad még, hogy valaki harmadszor is nászútra indul? Vagy tizenhatszorra?

Minden rendben, mindenki a megfelelő helyen. Karin úgy érezte, mintha ő intézte volna el az egészet, igaz, kimerítő munka árán. Tudta, hogy elégedettnek kell lennie. Elégedett is volt. De bizonyos szempontból mindez lényegtelennek tűnt. Mintha Ann meg Derek és talán Rosemary is egy sövény mögött lenne, amely olyan sűrű, hogy nagyon nehéz átmászni rajta.

– De én itt vagyok – mondta Rosemary. – És végig itt is voltam. Csak nem hagyják, hogy megérintselek.

Ezt az utolsót úgy mondta, mintha ilyesmitől az ember szíve szakadna meg.

Még most is elmondja néha.

– Arra emlékszem legélénkebben, hogy nem volt szabad megérintselek, és nem tudtam, hogy megérted-e.

Karin azt mondja, igen. Megértette. De nem veszi a fáradságot, hogy azt is hozzátegye, akkor arra gondolt, Rosemary szomorúsága képtelenség. Mintha arról panaszkodna, hogy nem tud elérni egy másik kontinensre. Mert Karin így érezte, ez lett belőle: egy hatalmas, vibráló és érvényes valami, amit helyenként a fájdalom vonulatai szegélyeznek, amúgy meg hosszú, unalmas messzeségbe nyúlik ki. Valahol ennek az egésznek a szélén ott volt Rosemary, és Karin bármikor kedvére összesűrítette néhány hangos, fekete ponttá. Ő maga meg – Karin – kinyúlhatott, és ugyanakkor összehúzódhatott a területe közepére, szép rendben, mint egy gyöngy vagy egy katica.

Persze aztán kijött ebből, újra valamilyen Karin lett belőle. Mindenki azt hitte, hogy ugyanaz, leszámítva a bőrét. Senki nem tudta, mennyire megváltozott, és milyen természetesnek találja, hogy magányos, előzékeny és ügyesen gondoskodik magáról. Senki nem ismerete a józan, győzelmes érzést, amely néha elfogta, amikor tudatosította, hogy mennyire megvan egyedül.

MESTERHÁZI MÓNICA fordítása

SZEDETT ÉS VETETT BETŰK

Kilencven éve alapította Virginia és Leonard Woolf a Hogarth Presst

Aligha gondolhatta Virginia és Leonard Woolf, amikor 1917-ben megvásárolta és richmondi otthonuk, a Hogarth House ebédlőasztalára állította azt az egyszerű kis kézisajtót, amelyen 150 példányban együtt húzták le első kiadványukat, a mindössze 32 oldalas *Two Stories* – amely Leonard *Three Jews* és Virginia Woolf *The Mark on the Wall* című írását tartalmazta, négy, Dora Carrington által készített fametszettel illusztrálva –, hogy ezzel a szerény kezdettel egy mérsékelt sikeres, ám vitathatatlanul jelentős kiadót hoznak létre, amely hetven éven át meghatározó szereplője lesz az angol könyvkiadásnak.

Amikor 1915-ben, Virginia Woolf 33. születésnapján egy teaházban üldögéltek, és tervek szöttek a Hogarth House megszerzéséről, felvetődött egy nyomdagép vásárlásának ötlete is: egy kisebb házi nyomdát akartak létrehozni, amelynek révén megjelentethetik írásaikat – elfoglaltságot, szórakozást¹ és némi bevételt remélve, amivel átvészeltetik a háborús éveket. Mivel műveivel Virginia elsősorban Leonard Woolf tetszését szerette volna elnyerni, a saját kiadás megszüntetése volna azt a megfelelési kényszert is, amellyel azokban a napokban a Duckworth-nél első regénye, a *Voyage Out* megjelentetése kapcsán kellett szembesülnie.

A teaasztal mellett szövögetett álmok közül az első igen hamar valóra vált: pontosan két hónap múlva, 1915. március 25-én beköltöztek a Hogarth House-ba. A richmondi házról elnevezett nyomda szintén létrejött, de nem minden nehézség nélkül. Leonard és Virginia Woolf is élénken érdeklődött a könyvészet iránt – újra és újra felmerült bennük, hogy ki kellene tanulniuk a mesterséget. Csakhogy Londonban egyetlen iskola képzett nyomdászokat: a St. Bride, ahová igen korlátozott számban és kizárólag a szakszervezethez csatlakozó fiatalokat vették fel, így hiú ábrándnak tűnt a saját nyomda alapításának gondolata.

A fordulatot egy sétájuk hozta 1917 márciusának végén, amelynek alkalmával észrevették, hogy az Excelsior Printing Supply kirakatában nyomdagépek és azok alkatrészei kínálják magukat. A boltban kiderült, hogy ott nemcsak kézisajtót,² betűkészletet és más egyéb kelléket vásárolhatnak, hanem egy tizenhat oldalas oktató füzetecskét is, amelynek segítségével elsajátíthatják a nyomdagép használatát. Egy hónap leforgása alatt megtanulták, hogyan lehet szöveget szedni és nyomtatokat készíteni, majd közrebocsátottak

¹ Virginia Woolf, különösen, amikor egy regényen dolgozott, mérhetetlen összpontosítással szentelte magát a készülő műnek – délelőttönként kézzel írva, délután legépelve az aznap elkészült sorokat. Az a felfokozott lelkiállapot, amelybe Virginia Woolf ilyenkor került, könnyen veszélyessé válhatott amúgy is labilis idegrendszere miatt, ráadásul szellemileg olyannyira kifáradt, hogy néhány regényírással eltöltött hét után pihenésképp rendszeresen kritika, életrajz és más efféle, nem fikción alapuló mű írásával foglalkozott. Leonard Woolf szeretett volna olyan aktív és hasznos időtöltést találni felesége számára, amely délutánonként kivonja a folyamatos, megfeszített szellemi munka alól, és amelyben örömet leli.

² Később egy pedállal működtethető mechanikus sajtót is beszereztek, amelyen főként a borítókat és a védőborítókat nyomtatták. A két géppel egészen 1932-ig dolgoztak – a másfél évtized alatt 34 könyvet ezeken adtak ki, egyenként körülbelül 150, 250, 300 vagy 500 példányban.

egy reklámoldalt, amellyel baráti és ismerősi körükben beharangozták első kötetük kiadását, és megrendelőket toboroztak. A kampány sikeres volt: a *Two Stories* 150 kinyomtatott példányából ily módon összesen 134 elkelt.

A következő évben elvállalták Katherine Mansfield *Előjáték* című regényének kiadását,³ 1919-ben pedig két újabb kötetük jelent meg: közeli barátjuk, T. S. Eliot *Versei* és Virginia Woolf *Kew Gardens* című novellája. Mindháromból küldtek recenziós példányt a *Times* irodalmi mellékletének – a *Kew Gardens*-ról még a megjelenés hónapjában méltató kritikát közölt a lap. A váratlan és átütő siker⁴ kényszerítette őket arra, hogy a kedvtelésből létrehozott házi nyomdájukat üzleti alapon működő kiadóvá alakítsák.

Egyre több megbízás érkezett számukra, ezért a nyomtatást a földszintről leköltöztették az alagsorba, meghagyva a nappalit a szerzőkkel való tárgyalásra. 1920-ban két olyan könyvet választottak kiadásra – Gorkij Tolsztoj-émlékiratait és Logan Pearsall Smith *Stories from the Old Testament Retoldját* –, amelyeket lehetetlen lett volna saját nyomdagépükkel lehúzni: ezeket a Pinguin Press nyomtatta ki számukra; később hasonló megfontolások alapján adták ki a nyomdai munkát például a richmondi Prompt Pressnek, a weimari Cranachnak, az edinburgh-i R. & R. Clarknak és a Garden City Pressnek. 1924-ben a Woolf-házaspár, így velük együtt a kiadó is visszaköltözött Londonba, a Tavistock Square 52-es szám alá, 1939-ben tovább a Mecklenburgh Square 37-be. Végül 1940-ben, a Londont érő egyre hevesebb bombázások miatt kénytelenek voltak a Hogarth Presset Letchworthbe, a Garden City Press épületeibe telepíteni.

Első könyvük sikerén felbuzdulva megkérték barátaikat, hogy készítsenek listát azokról a szerzőkről, akiket szívesen olvasnának a Hogarth Press kiadásában, de a javaslatok mellett hamar megfogalmazták saját kiadói elveiket is, amelyek alapján jó érzékkel válogattak szerzők és művek között. A Hogarth Press három fő erénye, hogy felkarolta a kortárs angol lírát és prózát, számos orosz, olasz, francia és német művet adott ki elsőként angolul, valamint Freud és körének műveit tette széles körben ismertté Angliában. Alapvetően azonban nem valamiféle irodalmi missziós tevékenységet akartak folytatni: kezdetben, házi nyomdászokként, saját műveiket és baráti körük írásait adták ki, később pedig pusztán kihasználták azt az előnyt, amely a kisebb kereskedelmi kiadók luxusa: a legkülönfélébb alkotásokat és szerzőket jelentethették meg – azokat, amelyek tetszettek nekik.

A kiadásra szánt művek között főként Virginia Woolf válogatott, és noha a Hogarth Pressből kikerülő könyvek listája széles látókörrel és a fontosság iránti nagyfokú érzékenységről tesz tanúbizonyságot, mégis akadtak olyanok, akiket visszautasítottak, pedig

³ Leonard Woolf a *Two Stories* nyomtatásakor apró festékhianyokat fedezett fel az elkészült oldalakon. Mivel nyomtatási segédlete semmiféle megoldást nem kínált erre a problémára, Woolf egy hibás oldallal kezében bement a helyi nyomdába, a Prompt Pressbe, amelynek tulajdonosa, F. T. McDermott rögvest megmondta, mi okozza a foltosodást (McDermott korábban egy londoni nyomdában volt szedő, többek között ő készítette a *Spectator* oldalait is). McDermott élénk érdeklődésére Woolf megmutatta neki házi nyomdájukat; s látván körülményeiket, McDermott azonnal rendelkezésükre bocsátotta saját pedálos sajtóját, amelyen egyszerre négy oldalt tudtak kinyomtatni a 68 oldalas *Előjáték* 300 példányából.

⁴ A regény megjelenéséről így írt Virginia Woolf naplójába 1919. június 10-én: „Ashehamből visszatérve az asztalt a *Kew Gardens*-re szóló megrendelésekkel elhalmozva, betérítve találtuk.” A naplójéjegyzés kissé fáradt hangon folytatódik: „A siker öröme jelentős mértékben elrontja (...) a szükség, hogy mintegy 90 példányt elkészítsünk, borfűtőkat vágva, címkéket nyomtatva, könyvtáblát ragasztva és végül elszállítva, amely felemészti majd minden szabadidőnket, és azt is, amely nem még szabad.” Az első kiadás alkalmával mintegy 170 példányt maguk nyomtattak a könyvből. A második kiadás 500 példányát már nyomtattatták, s ugyan 1920 végig eladták az összes raktáron lévő kötetet, nem vállalkoztak harmadik kiadásra.

utóbb elismert szerzőkké váltak. Ilyen például James Joyce (*Ulysses*),⁵ André Gide (*A mennyország kapuja*)⁶ vagy Gertrude Stein (*The Making of Americans: The Hersland family*). Ellenben a Hogarth Press jelentetett meg egy sor olyan művet, amelyeket a nagyobb kiadók nem találtak volna üzletileg kecsegtetőnek. Katherine Mansfieldnek még csak egy novellagyűjteménye jelent meg (*In a German Pension*, 1918), amikor az *Előszó* kiadását elvállalta a Hogarth Press (1918);⁷ T. S. Eliotnak szintén egyetlen műve jelent meg, a *Prufrock and Other Observations* (1917), mielőtt verseiből 1920-ban *Poems* címmel a Woolfok közölték egy vékonyabb kötetre valót.⁸ A Hogarth Press adta ki E. M. Forster *The Story of the Sirenjét* (1920), egy Roger Fry fametszeteiből összeállított könyvecskét (*Twelve Original Woodcuts*, 1921), Clive Bell *The Legend of Monte Della Sibilla* (1923) és John Maynard Keynes *The End of Laissez-Faire* (1926) című munkáját is – csak hogy néhányat említsünk a Bloomsbury szűkebb köréből.⁹

Maga Virginia Woolf is a Hogarth Press révén vált ismertté, sőt szinte minden művét ezen keresztül adta ki. Itt jelent meg a már említett *Kew Gardens* (1919), majd a *Monday or Tuesday* (1921), *Mrs. Dalloway* (1925), *A világítótorony* (1927), *Orlando* (1928), *Saját szoba* (1929), *On Being Ill* (1930), *Hullámok* (1931), *Flush* (1933), *Az évek* (1937), *Három adomány* (1938) és *Roger Fry: A Biography* (1940) című művei. Halála után jelent meg a *Felvonások között* (1941), *A pille halála* (1942) és *A Haunted House and Other Short Stories* (1943/1944) című kötete, valamint Leonard Woolf sajtó alá rendezte egyéb írásait is *The Moment and Other Essays* (1947), *The Captain's Death Bed and Other Essays* (1950), *A Writer's Diary* (1953), *Granite and Rainbow* (1958) címmel. A négykötetes *Collected Essays*ben (1966–1967)

⁵ 1918 áprilisában T. S. Eliot mutatta be a Woolf-házaspárnak Harriet Shaw Weavert, James Joyce, valamint az *Egoist* partókusát (az *Egoiston* keresztül jelent meg Eliot *Prufrock* című verseskönete is az előző évben). Weaver kiadót keresett az akkor még mindig készülő *Ulysses* számára, ezért a már elkészült fejezetek kéziratát Woolféknál hagyta, hogy megfontolhassák, elvállalják-e a kiadást. Leonard Woolf két rangos nyomdát is megkérdezett ez ügyben – az elutasítás indokaként mindkét esetben azt kapta, hogy egy ilyen trágár szöveg kinyomtatása nemcsak a szakma erkölcsseivel, de Anglia törvényeivel is ellenkezik, így könnyen beperelhetik majd a kiadót és a nyomdát egyaránt. Az *Ulysses* azután részletekben adta ki az amerikai *Little Review*, végül 1922-ben Párizsban jelentette meg a befejezett, teljes kötetet Sylvia Beach saját könyvkereskedése és kölcsönkönyvtára, a Shakespeare and Company gondozásában.

⁶ A *Porte étroite*-ot *Straight is the Gate* címmel csak 1924-ben fordította le Dorothy Strachey, Lytton és James Strachey nővére. André Gide-et 1918-ban ismerte meg – halálukig, több mint harminc évén át szoros barátság fűzte őket egymáshoz, ezalatt Dorothy Bussy Gide minden művét lefordította angolra. A Hogarth Press jelentette meg 1949-ben Bussy név nélkül kiadott, leszbikus témát feldolgozó, 1933-ban írt regényét, az *Olivíát* is, amelynek francia fordításához John Lehmann nővére, Rosamond írt előszót.

⁷ Leonard Woolf szeretett volna lehetőséget biztosítani baráti körük munkáinak megjelentetésére is, ezért arra gondolt, hogy a Hogarth Press második kiadványa egy csupán illusztrációkból álló kötet legyen. Ennek elkészítésére 1918 elején fel is kérte Vanessa Bellt, aki a munkába bevonta Duncan Grantet és Roger Fryt is. A fametszetekből összeállított gyűjteményt mégsem bízta Leonard Woolfra – az végül 1919-ben jelent meg alkotói körük és vállalkozásuk, az Omega Workshop kiadásában.

⁸ Eliot harmadik kötetét, a *Kopár földet* szintén a Hogarth Press adta ki 1923-ban, *Homage to John Dryden* című írását pedig a következő évben a *Hogarth Essays* sorozatban (I/4.) közölték.

⁹ A Bloomsbury Csoport informális intellektuális társaság volt, baráti kör, amelynek tagjai között volt Vanessa és Clive Bell, Virginia és Leonard Woolf, Thoby és Adrian Stephen, Duncan Grant, Roger Fry, Lytton Strachey, Dora Carrington és John Maynard Keynes. Ide szokás sorolni E. M. Forstert, Saxon Sydney-Turnert, James és Marjorie Stracheyt, valamint Molly és Desmond MacCarthyt is, de a tágabb baráti körbe még rengetegen tartoztak. A Bloomsburyhez szoros barátság fűzte például R. C. Trevelyan is, akinek *Poems and Fables* című kötetét 1925-ben adta ki a Hogarth Press, *Beelzebub and Other Poems*ét pedig egy évtizeddel később.

gyűjtötte egybe Leonard Woolf Virginia életében és posztumusz megjelent esszéit (a két sorozatban, 1925-ben és 1932-ben megjelent *Common Reader* egészítve ki a később keletkezett elbeszélésekkel). Leonard Woolf írásait is a Hogarth Press adta ki: *Stories of the East* (1921),¹⁰ *Fear and Politics* (1927), *Quack, Quack!* (1935), *The Hotel* (1939) címmel.

Katherine Mansfield révén ismerte meg a Woolf házaspár Samuel Koteliánskyt,¹¹ akinek Gorkij személyesen küldte el a Tolsztojról írt emlékiratának egy példányát, annak angolra fordítási jogával együtt – ezt Koteliánsky Leonard Woolffal közösen fordította le. A Gorkij, Kuprin és Bunyin által írt Csehov-könyvet (*Reminiscences of Tchekhov*) és Csehov jegyzeteit *Note-Books of Anton Tchekhov* címmel fordították le szintén együtt, amelyek egy kötetben, 1921-ben jelentek meg a Hogarthnál. Ivan Bunyin *San Franciscó-i úr* című kötetét Koteliánsky és Leonard Woolf már D.H. Lawrence-szel együtt ültette át angolra (1922). Koteliánsky és Virginia Woolf néhány fejezetet Dosztojevszkij egy meg nem jelent regényéből fordított, amelyeket *Stavrogin's Confession and the Plan of the Life of a Great Sinner* címmel jelentettek meg (1922), és ők fordították Tolsztoj szerelmi levelezését is, amelyet Birijukov, a szerkesztő egy életrajzi tanulmánnyal egészített ki (*Tolstoi's Love Letters with a Study of the Autobiographical elements in Tolstoi's Work*, 1923). Lacy Collison-Morley ültette angolra Italo Svevo novellagyűjteményét *The Nice Old Man and the Pretty Girl and Other Stories* címmel (1930), valamint Vita és Edward Sackville-West¹² fordítottak részleteket Rilke *Duinói elégiáiból* (1931).

Egészen új és nagyszabású vállalkozásba fogtak, amikor 1924-től James Strachey javaslatára Freud és körének munkáit kezdték el kiadni; Leonard Woolf állítása szerint ezzel nagy kockázatot is viseltek, ugyanis akkoriban a pszichoanalízisről keveset tudtak a szigetországban, és a szerzők annyira járatlanok voltak az üzleti életben, hogy már-már veszélybe sodorták a kiadást. Woolf azonban remekül intézte a kiadó pénzügyeit, és gyakran személyesen simította el a könyvkereskedőkkel támadt vitákat.

A British Psycho-Analytical Societyben külön csoport működött együtt Freuddal és körével, hogy pontos angol fordításokat és magyarázatokat készíthessenek – ennek volt tagja Joan Riviere, Ernest Jones, valamint James Strachey és felesége, Alix. Noha Freud kiválóan tudott angolul, szívesen fogadta James Strachey fordítási ötleteit, sőt az is előfordult, hogy a Strachey által kitalált terminust használta a későbbiekben írt szövegeiben. De a Hogarth Pressen keresztül kiadott *International Psycho-Analytical Library*¹³ nemcsak Freud korábbi írásait (*Collected Papers 1924-25*) tartalmazta, hanem *The Ego and the IDét* (1927), *The Future of an Illusionjét* (1928), *Civilization and its Discontentsét* (1930), *New Introductory Lectures on Psycho-Analysisét* (1933) és *Inhibitions, Symptoms, and Anxietyjét* (1936) is, valamint például Ernest Jones *On the Nightmare-jét* (1931), Theodore Reik *The Unknown Murdererjét* (1936) és Anna Freud *The Ego and the Mechanisms of Defence* (1937) című könyvét.

A regények, verseskötetek és fordítások mellett számos nem kevésbé fontos, tematikus sorozatot is megjelentettek. Az ezekben közölt vitairatok, kritikák szerzője minden esetben valamilyen jól ismert személyiség volt, tárgya pedig éppúgy lehetett az irodalom, az esztétika, a művészet és az életrajzírás, mint a szociológia, a politika vagy a közgazdaságtan – mindaz tehát, ami a Woolfok érdeklődési körébe tartozott. A sorozatok számait

¹⁰ A *Stories of the East* egyik írását, a „Pearls and Swine”-t megjelenésekor a *Daily Mail* a valaha írt legjobbakká sorolta, rengeteg megrendelést szerezve ezzel a kötetre a Hogarth Pressnek.

¹¹ Samuel Solomonovich Koteliánsky Ukrajnában született, 1911-ben költözött Londonba, ahol közeli barátságba került Virginia és Leonard Woolffal, D. H. Lawrence-szel, Katherine Mansfielddel és Mark Gertlerrel. Számos orosz író műve az ő fordításában jelent meg először angolul.

¹² Vita Sackville-West szintén a Woolf-házaspár baráti köréhez tartozott. *Sissinghurst* című versesgyűjteménye 1931-ben jelent meg a Hogarthnál.

¹³ A British Psycho-Analytical Society 1986-ban újraindította könyvsorozatuk kiadását *The New Library of Psychoanalysis* címmel a Tavistock, majd a Routledge kiadónál.

ennek ellenére nem kizárólag ők állították össze, hanem egyes esetekben a szerkesztést részben vagy teljesen átengedték másoknak.

Első sorozatuk, a *Hogarth Essays* főként irodalommal és irodalomkritikával foglalkozott; három folyamban, 1924–1926 és 1926–1928 között, valamint 1947-ben jelent meg, tizenkilenc, tizenhat, illetve egyetlen számmal. A *Hogarth Essays* legelső darabja Virginia Woolf *Mr. Bennett and Mrs. Brown*-ja volt, Leonard Woolf *Hunting the Highbrow*-ja 1927-ben, a második folyam ötödik számaként jelent meg. A *Hogarth Lectures on Literature* első és második folyamát (1927 és 1931 között tizenöt, 1934-ben egyetlen számmal) Leonard Woolf és George Rylands szerkesztette, később már csak Rylands szerkesztésében, 1951-ben jelent meg a harmadik folyam. Emellett az irodalmon belül főként drámaírással és költészettel foglalkozó sorozatban jelent meg Arthur Quiller-Couch *A Lecture on Lectures* című bevezető tanulmánya után például F. L. Lucas *Tragedy in Relation to Aristotle's Poetics*-e, majd Allardyce Nicoll *Studies in Shakespeare*-je, később Edwin Muir *The Structure of the Novel*-je (I/6.).

A *Hogarth Living Poets* két folyamban, először 1928 és 1932 között jelent meg huszonnégy, majd 1933-tól 1937-ig öt kötetben.¹⁴ A Hogarth Press többi sorozatától eltérően nem tanulmányokat vagy vitákat, hanem kortárs költők verseit tartalmazó sorozat főszerkesztője és mecénása Dorothy Wellesley¹⁵ volt, akinek saját versgyűjteményét, a *Matrix*-ot az első folyam harmadik tagjaként adták ki. Az első folyam borítóját Vanessa Bell, a másodikét John Banting készítette.

A *Day to Day Pamphlets* sorozat 1930-tól 1939-ig foglalkozott aktuális gazdasági, politikai és társadalmi kérdésekkel. Összesen negyven számának mindegyikében olyan értekezéseket közöltek, amelyek felvázolták a vizsgált probléma hátterét és következményeit, egyben vitaindító megfontolásokat tartalmaztak. Hogy mennyire izgalmasak és időszerűek voltak a *Day to Day Pamphlets* értekezései, talán a következő néhány, izelítőtül felsorolt példa is érzékeltetheti: M. H. Dobb: *Russia To-Day and To-Morrow* (1930), C. E. M. Joad: *The Horrors of the Countryside* (1931), J. A. Hobson: *From Capitalism to Socialism* (1932), Mussolini: *The Political and Social Doctrine of Fascism* (1933), A. L. Rowse: *The Question of the House of Lords* (1934), R. W. Postgate: *What to Do with the B.B.C.* (1935), Adolph Löwe: *The Price of Liberty: A German on Contemporary Britain* (1937). Leonard Woolf *The League and Abyssinia* című írása a 31. szám volt és 1936-ban jelent meg.

Akkoriban népszerű szerzők által, leginkább politikáról és irodalomról, levélformában írt cikkeket közöltek a *Hogarth Letters* sorozatban, így például E. M. Forster *A Letter to Madan Blanchard* (1931), E. A. Cecil *Letter to an M. P. on Disarmament* (1931), Francis Birrell *A Letter from a Black Sheep* (1932), Louis Golding *A Letter to Adolf Hitler* (1932), Raymond Mortimer *A Letter on the French Pictures* (1932), Virginia Woolf *A Letter to a Young Poet* (1932) és Hugh Walpole *A Letter to a Modern Novelist* (1932) című művét. Azonban a Hermione Lee szerkesztette sorozat nem vált igazán népszerűvé, ezért az indulását követő második évben, tizenkét levél után, 1933-ban megszüntették. Hasonlóan rövid, mindössze négy számot megért sorozatuk volt a *World-Makers and World-Shakers*, amelyben Naomi Mitchison és R. H. S. Crossman Szókratészről, Vita Sackville-West Szent Johánna-

¹⁴ A *Hogarth Living Poets* nyitó kötete Frances Conford *Different Dayse* volt, majd sorjában adták ki például William Plomert (*The Family Tree*, I/10.), Vita Sackville-Westet (*King's Daughter*, I/11.), E. A. Robinsont (*Cavender's House*, I/14.). C. Day Lewisnak három kötete is ebben a sorozatban jelent meg: a *Transitional Poem* (I/9.), a *From Feathers to Iron* (I/22.) és a *Magnetic Mountain* (II/1.), valamint John Lehmann is kétkötetes szerzőjük volt a *Garden Revisited and Other Poemsszel* (I/21.) és a *Noise of History*-val (II/2.).

¹⁵ Dorothy Wellesley *Jupiter and the Nun* (1932) című műve volt az utolsó, amelyet a Woolfok a kézi-sajtón húztak le. Wellesley sussexi villája, a Penns-in-the-Rocks belső dekorációjára 1929-ben Vanessa Bellt és Duncan Grantet kérte fel.

ról, Reginald Snell (L. B. Pekin) Darwinról és Marjorie Strachey Mazziniról, Garibaldiról és Cavourról írt életrajzát közölték 1937-ben.

De nemcsak saját sorozataikat nyomtatták ki, hanem elvállalták például a *Merttens Lecture on War and Peace* és a *Search* megjelentetését is. Frederick Merttens 1926-ban alapítványt tett egy kutatói program támogatására, amelynek keretében 1939-ig évente egyszer előadásokat tartottak az aktuális gazdasági, politikai és társadalmi helyzetről. A konferenciák anyagát évente megjelentették – a béke és háború következményeiről szóló nyolc kötetet a Hogarth Press adta ki 1927 és 1936 között. 1931 januárja és októbere között nyomtatták ki a J. L. Garstin és H. J. Schonfield által szerkesztett és kiadott *Search* első négy számát, de azután Leonard Woolf, talán mert úgy ítélte, a folyóirat tartalma számára kevésbé elfogadható, felbontotta a Hogarth szerződését a *Search* szerkesztőivel.

Már a Hogarth Press indulásakor nemcsak a belbecsre fordítottak különös gondot, hanem a könyvek külsejére is – a *Two Stories* egy vidám mintájú japánpapírba kötötték; később a Hogarth kitűnt azzal a különleges borítóval is, amelyet Leonard és Virginia Woolf Csehszlovákiában fedezett fel, valamint azzal a márványozó technikával megfestett papírral, amelyet Roger Fry lánya, Pamela küldött nekik Párizsból. Amikor csak közvetetten tudták díszíteni a könyvek fedelét, William Nicholson, Graham Sutherland, Eugene McCownt, John Armstrong, John Pipert, Eric Gillt, John Bantinget vagy Charles Mozley-t kérték fel védőborítók tervezésére – munkáik szokatlanságukban egységes, modern, a Hogarth Presst más kiadóktól élesen megkülönböztethető jegyet alkottak. Egyetlen kivétel alkalommal segédjük, Richard Kennedy is tervezett védőborítót: Christopher Isherwood *Sally Bowles* (1937) című regényére,¹⁶ valamint Virginia Woolf műveit kizárólag Vanessa Bell tervei alapján díszítették. Vanessa Bell munkája a Hogarth Press tulajdonosainak vezetéknevére utaló farkasos embléma is, amely 1925-től szerepelt a kolofónban.¹⁷

Kezdetben Leonard és Virginia Woolf együtt végzett a szedéstől a nyomtatáson, fűzésen és kötésen át az elkészült könyvek kézbesítéséig mindent, azután megosztották a munkát egymás között: a kiadás és a kiadó hivatalos ügyeit Leonard, a belső, szerkesztési és nyomdai munkákat Virginia Woolf tartotta kézben. 1918 és 1923 között rész munkaidős segédekkel is foglalkoztattak, 1923-ban vették fel első főállású alkalmazottjukat, Marjorie Thomson Joadot. Leonard mérhetetlenül takarékos és gyakran feleslegesen keménykezdű főnöknek bizonyult, ezért kevesen bírták ki mellette huzamosabb ideig. 1920 és 1923 között dolgozott a kiadónak Ralph Partridge, 1924-ben néhány hónapig George Rylands, őt követte Angus Davidson, 1926-tól a már említett Richard Kennedy.

John Lehmann barátja, Virginia Woolf unokaöccse, Julian Bell révén 1931-ben került kapcsolatba a Hogarth Presszel. Virginia Woolf nagy lelkesedéssel fogadta Lehmann, akit kellően állhatatosnak és rátermettnek talált ahhoz, hogy férje megossza vele a kiadóvezetés terheinek nagy részét. Valójában Leonard Woolf emberére akadt az ifjában,

¹⁶ Richard Kennedy *A Boy at the Hogarth Press* című könyvében részletesen beszámol a kiadónál töltött éveiről: nemcsak annak működésébe nyújt bepillantást, hanem érdekes adalékokkal szolgál a Woolfok hétköznapijainak elképzeléséhez is. A kiadóhoz minden előképzettség nélkül, nagybátyja Leonard Woolfhoz fűződő barátsága révén, tizenhat évesen került. Noha Kennedynek a Hogarth Pressnél nem tulajdonítottak különösebb tehetséget, és csak a teafőzést, a szedést és a védőborítók nyomtatását bízták rá, idővel kiváló illusztrátor és nyomdász vált belőle, aki például a kifejezetten a Hogarthot mintának tekintő, ezért szintén egyetlen kéziszajttal és Caslon betűgarnitúrával 1971-ben megalapított Whittington Press indulásánál is segédkezett. *A Boy at the Hogarth Press* Kennedy John Randle, a Whittington egyik alapítójának biztatására írta meg 1971-ben, a Whittington 1972-ben, első kiadványaként ezt nyomtatta ki.

¹⁷ Az embléma George Rylands *Russet and Taffeta* című könyvén szerepelt először, és egészen 1933-ig ezt nyomtatták a borítókra – a *Hogarth Living Poet* sorozat második folyamától kezdve lecserélték az Edward McKnight Kauffer által tervezettre.

aki kezdetben remekül kijött vele, ám egy esztendő leforgása alatt megelégtelte azokat az alantas munkákat, amelyekkel Leonard Woolf, jó leckének gondolván, megbízta. Lehmann egyetlen szó nélkül távozott, de nem örökre: 1938-ban Leonard Woolf ügyvezetői posztot ajánlott fel számára, egyúttal Virginia Woolf neki adta el a kiadóban lévő részvényeit.¹⁸

A második világháború alatti papírhány miatt elsőbbséget élvezett az egységesített Virginia Woolf összkiadás és Freud munkáinak megjelenítése, azt követően azonban részben személyes, részben szakmai nézeteltérésük támadt. Ennek folytán 1946-ban Leonard Woolf kivásárolta Lehmann-t, és a tőle szerzett részvényeket barátainak, a Chatto & Windus tulajdonosainak adta el.¹⁹ Leonard Woolf egészen 1969-ben bekövetkezett haláláig vezette a kiadót, azután a Hogarth Press neve alatt 1987-ig, a Chatto & Windusnak a Random House-ba való beolvadásáig jelentek meg a woolfi örökség szellemében változtatott kiadványok.

¹⁸ Leonard Woolf 1938-ban betegeskedett és túlon túl fáradtnak érezte magát ahhoz, hogy a kiadó ügyeit egymaga vigye, ezért Virginiával fontolóra vették, hogy társuljanak egy másik kiadóval. Ez az ötlet ugyan feledésbe merült, de Lehmann-t – aki nemcsak alkalmas volt a kiadó vezetési gondjainak enyhítésére, hanem elég tőkével rendelkezett ahhoz is, hogy a részvények felét megvásárolja – maga mellé vette Woolf.

¹⁹ A második világháború után John Lehmann kísérletet tett a részvények másik felének megszerzésére is – Leonard Woolf szerint mindig is arra törekedett, hogy a teljes hatalmat megszerezze a kiadó felett. Erre eset és eltérő kiadási elveik miatt döntött úgy Woolf, hogy szakít Lehmannal, és a Hogarth Presst egy olyan kiadóra bízta, amely annak jó gazdája lesz. A Chatto & Windus jelentette meg korábban a Bloomsbury oszlopos tagjainak és barátainak könyveit: Clive Bell *Artját* (1913), Lytton Strachey *Eminent Victorians*-ét (1918), Roger Fry *Vision and Design*-jét (1920), Aldous Huxley *Limbóját* (1920) és David Garnett *Rókafeleség* című művét (1922) is.

DORIS LESSING ÉS A NŐI FEJLŐDÉSREGÉNY

A huszadik század jelentős brit nőírója tanú és krónikás: a nők társadalmi szerepének változásaira, önértékelésük válságaira figyel. Doris Lessing életművének visszatérő témái a felnövekvés, házasság, gyermekszülés, válás, szerelem, kapuzárás előtti pánik, haladoklás. Több regényének címe a női tapasztalatok regisztrálásának olyan hagyományos műfajait idézi, mint a jegyzetfüzet, az emlékirat és a napló: *The Golden Notebook* (Az arany jegyzetfüzet, 1962), *Memoirs of a Survivor* (Egy túlélő emlékiratai, 1974), *The Diaries of Jane Somers* (Jane Somers naplói, 1984). Regényeinek hősnői, környezetüket és önmagukat vizsgálva, folyamatosan tanulnak: arra törekszenek, hogy a világ azon szelvényében, amelyben élnek, megértsék szerepük lényegét, észrevegyék korlátaikat, és tapasztalataikból okulva életük egy újabb szakaszába lépjenek. Mindezek alapján Lessing műveinek többsége egy klasszikus műfaj, a fejlődésregény női szempontú újrafírásának tekinthető.

A *Bildungsroman* elnevezés, Goethe *Wilhelm Meister tanulóévei* (1796) című regényét illetően, Wilhelm Dilthey nevéhez fűződik, aki a műfaj lényegi jellegzetességének az élet különböző szakaszaiban végbemenő fejlődés ábrázolását tekintette.¹ Ezt a mintát követik, a tizenkilencedik század angol regényének vonatkozásában, Walter Scott (*Waverley*, 1814), Charles Dickens (*David Copperfield*, 1850 és *Szép remények*, 1861), illetve Samuel Butler (*Minden testnek útja*, 1873) regényei. A műfajt képviselő művek közt ekkor még feltűnő a női hősök hiánya, hacsak Charlotte Brontë *Jane Eyre*-jét (1847) nem tekintjük annak, bár az ő történetében sok a tündérmeszerű elem. A század jelentős nőírója, George Eliot szabályszerű fejlődésregényei, a *Felix Holt* (1866) és a *Daniel Deronda* (1876) hősei férfiak. Dorothy Richardson, a női fejlődésregény első huszadik századi képviselője, James Joyce *Iffjúkori önarcképének* megjelenésével (1916) szinte egyidőben kezdte kiadni *Pilgrimage* (Zarándoklat, 1915–1938) című regényciklusát.

A női fejlődésregényt azonban nem csupán megkésztettség választja el a műfaj mintanarratíváitól. A *Bildungsroman* jellemzően fiatal férfihősei a patriarchális társadalom közegében keresik a beilleszkedés, illetve a továbblépés lehetőségeit. A nők számára, mivel ők ugyanezen társadalomban peremhelyzetbe szorultak, a fejlődés lehetőségei korlátozottak. A női hősök esetében ugyancsak problematikus a felvilágosodás ismeretelméleti alapjain nyugvó fejlődésregény koherens, autonóm én-felfogása. A női én nem teljesen körvonalozott, életpályájára nem a fejlődés linearitása jellemző, hanem kitérőkkel, vakvágyakkal van tele. Fejlődése ezért nem is érhet véget a felnőttkor elérésével, mint a férfiaké, hanem befejezetlen marad, későbbi életszakaszokra toldódik ki.

Doris Lessing első fejlődésregénye egy öt részből álló önéletrajzi regényciklus, a *Children of Violence* (Az erőszak gyermekei, 1952–69), amely a fiatal Martha Quest útkeresését követi nyomon serdülőkorától haláláig. Ugyancsak fejlődésregényeknek tekinthetők középkorú nőkről szóló művei, *The Summer Before the Dark* (Az utolsó nyár a sötétség előtt 1973), *The Diaries of Jane Somers* (Jane Somers naplói, 1984), illetve az idős korba lépő hősnő sorsát követő *Love, Again* (Már megint szerelem, 1996). Ezeknek a regényeknek a

¹ *Das Leben Schleiermachers* (1870), de Gruyter, Berlin, 1922. 1:31.

tárgyalásakor a női *Bildungsroman* jellegzetes ismeretelméleti premisszáit és műfaji koordinátáit fogom szemügyre venni. Elsősorban azt vizsgálom, hogyan határozza meg a tanulás közege, a patriarchátus a női hős fejlődésének dinamikáját, identitását, illetve miért nem tekinthető a hősnő fejlődése a folyamat egyetlen pontján sem befejezettnek. Mivel pedig Lessing számára a tanulás folyamata az öregkorig tart és a halállal fejeződik be, a cselekménystruktúra leírására a *Bildung* (fejlődés) helyett a Barbara Frey Waxman által használt *Reifung* (érés), a műfajra pedig a *Reifungsroman*² kifejezést alkalmazom.

A tanulás közege

A fejlődésregény hősei igyekeznek megérteni, intellektuálisan beépíteni a világnak azon szegmenseit, amelyekkel életük korai szakaszában kapcsolatba kerülnek. A *Children of Violence*³ regényciklus hősnője, Martha Quest az afrikai brit gyarmat, fiktív nevén Zambézia, fullasztó környezetéből próbál kitörni. Társadalmilag, politikailag, intellektuálisan nagyon is behatárolt világára a huszadik század háborúinak árnyéka vetül: szüleit az első világháború sodorta egymás mellé, majd a rosszul működő dél-rhodesiai farmra. Martha fiatalokora a második világháború árnyékában telik, még mindig a gyarmati hátszobákban, ahonnan Londonba költözik, és a hidegháború éveit éli át. Amíg fiatal, minden vágya az, hogy kilépjen a középosztálybeli család oltalmazó és korlátozó köréből, és szembeszálljon a társadalmi és ideológiai tekintetben elnyomó gyarmati apparátussal. Kitörési kísérletei ellenére azonban újra és újra fogságba esik. Szüleinek lélekölő házassága elől házasságba, anyja elől anyaságba menekül. Első gyermekét, Caroline-t azért hagyja el, hogy megtörje a lelki rabság generációkon keresztül ívelő folyamatát, és felszabadítsa őt. A női fejlődésregény hőse társadalmi, kulturális közegének rabja: struktúráit nem feldolgozza, hanem megismétli. Növekvés, fejlődés helyett körbe-körbe jár.

Martha Quest történetében Lessing a szétesőben levő brit birodalmi kultúra panorámikus látványát nyújtja, jellegzetesen női nézőpontból. A *Children of Violence* ciklus a női hős felnőtte válásának története olyan történelmi pillanatok sorozatában, amikor világa széthullik. Fejlődésregény-tipológiájában Mihail Bahtyin külön kategóriába sorolja az olyan műveket, amelyekben „az egyéni felemelkedés elválaszthatatlan a történelmi fejlődéstől”. Ez a fejlődésregény-típus átmeneti történelmi korszakokat idéz fel. Bahtyin szerint a korszakok közti átmenet a hős révén valósul meg, akiben egy jövőbeli „új ember” típusa ölt testet.⁴ Lessing regényciklusában az egyéni és a történelmi folyamat párhuzamosan halad. A mű perspektívája szerint a nyugati liberalizmus kultúrája szétesőben van, tehát hősnőjének a kultúra folyamataihoz igazított fejlődése a fragmentálódás, a széttöredezés irányába mutat. A ciklus befejező, *The Four-Gated City* című regényében a hidegháború legsötétebb éveit egybeesnek Martha pszichés összeomlásának időszakával. A krízist követő gyógyulás azonban nem a tudat és én koherenciájának visszaállítását eredményezi, hanem egy olyan tudatállapot állandósulását, amelyben Martha többé már nem egyén, hanem „figyelő tér”,⁵ aki másokkal való kapcsolatait által válik teljessé.

² *From the Hearth to the Open Road: A Feminist Study of Aging in Contemporary Literature*, Greenwood, New York, 1990.

³ A regényciklus kötetei: *Martha Quest* (1952), *A Proper Marriage* (Egy rendes házasság, 1954), *A Ripple from the Storm* (A vihar hullámai, 1958), *Landlocked* (Szárazföldön, 1965) és *The Four-Gated City* (A négykapus város, 1969).

⁴ „The Bildungsroman and Its Significance in the History of Realism. Toward a Historical Typology of the Novel”. In: *Speech Genres and Other Late Essays*, Vern W. McGee (trans.), Caryl Emerson and Michael Holquist (ed.), U of Texas P, Austin, 1986. 23.

⁵ *The Four-Gated City*, Macgibbon and Kee, London, 1969. 542.

Az író nő legelőször egy 1957-es beszélgetésben állította, hogy akkor még befejezetlen regénysorozata „az egyéni lelkiismeret vizsgálata a közösséghez való viszonyában”.⁶ A sorozat utolsó kötete a közösséget – Lessing kialakulóban levő misztikus szemléletének megfelelően – úgy tekinti, mint az „új ember” létrejöttének a közegét. A *Four-Gated City* arra hívja fel a figyelmet, hogy a *Bildungsroman* hősnéinek fejlődése a társadalmi nem szempontjából specifikus. A férfi hős, tapasztalatai során, azonosságtudatra tesz szert, amely úgy teszi őt különlegessé, hogy elválasztja másoktól. A női fejlődésregény hőse azonban a közösséghez való tudati kötődésben nyeri el identitását, amely nem az elkülönülés, hanem a másokkal való azonosulás képességét jelenti. Megújulásához Martha női, anyai képességeit használja fel, így lesz belőle segítő, közbenjáró és látnok.

Martha Quest (nevének jelentése: küldetés) fejlődése tehát, Lessing kialakulóban levő miszticizmusának értelmében, az „új emberé”. Az író nő utópiateremtő szándékának megfelelően a női hős célja felszabadítani mindenkit, aki elnyomásban sínylődik: feketéket, nőket és legvégül az egyéni tudatot. Martha harcot vív mindennemű korlátozó, ellenőrző, elnyomó tényező ellen, mint a polgári család, a politika, illetve az egyén gondolkodásába beépített ismeretelméleti gátak, a racionalizmus zsarnoksága ellen. Ő a gyengék erősítője és mindazok védelmezője, akik a hatalmi apparátussal szemben védtelenek. Saját és az ő felszabadulásukért vívott küzdelme a család, a politika és önmön korlátai ellen irányul, de ebben a küzdelemben szükségképpen fel kell adnia énjének stabilitását és koherenciáját.

A női én liminalitása

A klasszikus fejlődésregény hősei olyan, a liberális humanista én-felfogással összhangban lévő identitást alakítanak ki, amelynek lényegi eleme az én belső koherenciájából adódó döntési képesség. A *Children of Violence* regényeinek kezdeti premisszája az én koherenciája, mint a klasszikus realista regény esetében. Martha kezdetben autonóm döntések sorozatával alakítja életét a felkínálkozó gyarmati, polgári minták ellenében. A fejlődés, a *Bildung* motívuma ugyanakkor egy sajátosan női szubjektivitás kialakulásával párhuzamosan érvényesül.

Annak ellenére, hogy a szülői házból való távozása után biológiai, társadalmi szempontból felnőtt életet él, Martha képtelen kikecmeregni a serdülőkorból. Julia Kristeva meghatározása szerint a kamaszkor nyitott rendszer: „mint az élő szervezet, amely a környezettel való kapcsolata során újíttja meg önmagát, a kamasz-képződmény megnyílik az elfojtott dolgok számára, és ebben a pillanatban – a felettes én hatalmának nagymértékű fellazulása által – elindítja az egyén pszichikai újjászerveződését”.⁷ Az egyén e változás által integrálódik környezetébe, amelyben új státuszt nyer. A kamaszkor átmeneti, liminális jellege azonban a fejlődésregény női hősnél állandósul. Martha egész életén át kamasz-képződmény marad. Fejlődése kezdetben folyamatos krízis, melynek folytán változnak személyes, társadalmi és politikai kötődései, egyszóval lázadások és kompromisszumok váltakozásában él. Liminális helyzete akkor sem szűnik meg, amikor a regény végén helyreáll belső harmóniája. A tudtában lezajló jótékony változás a liminalitás állapotának elfogadása, és az, hogy hátrahagyja a felvilágosodás racionalizmusában gyökerező legutolsó képződményt, az énjét.

Az „én” felépítésének kulcsfigurája az anya, aki Martha számára a középosztálybeli

⁶ Doris Lessing: *A Small Personal Voice: Essays*, Paul Schlueter (ed.), Knopf, New York, 1974. 14.

⁷ Julia Kristeva: „The Adolescent Novel.”, in: *Abjection, Melancholia, and Love: The Work of Julia Kristeva*, John Fletcher (ed.), Routledge, London, 1990. 8.

nőiség követelményét jelenti. A női *Bildung* az anyától való elszakadás története. Martha kezdetben tehetetlenül ismétli azokat a mintákat, amelyeket az anyjától örökölt: a polgári házasság és az otthonteremtés kényszerpályáján mozog. Lázadása sem valódi önállósulás: öltözködését, szexualitását, baloldali politikai elkötelezettségét az anyai értékrend ellenében alakítja. Az újonnan vállalt feleség- és anyaszerep összezsúszik a lány szerepével, amelytől képtelen megválni. A klasszikus fejlődésregény az apai örökséghez méri a hős fejlődését, a kettejük közti kapcsolat pedig inkább szellemi, mint érzelmi. Azonban a női hős anyához való kötődése veszélyezteti a független személyiség kialakulását. Martha állandóan arra kényszerül, hogy meghúzza a határt önmaga és anyjának betolakodó érnje közt. A *Four-Gated City* kulcsmozzanata az anyától való elszakadás, amely Marthánál egyúttal a pszichikai egyensúly felbomlása. A legalább két évtizedig tartó folyamatos anya-lány-küzdelem legnehezebb időszaka a Mrs. Quest londoni látogatását megelőző néhány hét, amikor Martha attól retteg, hogy anyja hozzá költözik. Mániás depresszióba esik, látomásai vannak, igyekszik kiűzni önmagából az anya árnyékát. Csak miután leküzdötte démonait, lesz képes anyjával szembenézni, és elutasítani a kérését. A döntés kíméletlen és hálátlanságra vall, de Martha úgy érzi, anyjával együtt a férfiuralmú társadalom követelményrendszerét engedné újra be az életébe, és ettől várhatóan végleg összeomlana.

A női *Bildung* hőse a patriarchális társadalom által felkínált szerepek egyikével sem tud azonosulni, ameddig identitását a társadalom által meghatározott ismeretelméleti kereteknek megfelelően határozza meg. Lessing fejlődésregényében az én felfogásának változásai a koherenciától a fragmentáltság felé mutatnak. A ciklus befejező része, a *Four-Gated City* elhossa annak a lehetőségét, hogy Martha fejlődjék, de a valós történelmi időn kívül, egy utópisztikus jövőben. A *Children of Violence* ciklus történelmi ideje a hidegháború korszaka. Martha Quest a „Bomba” utáni jobb világ építője, amelyben megvalósul kedvenc ifjúkori látomása, „a mozgás érzete, különálló dolgoké, amelyek egymásra hatva egygyé válnak, valami nagyszerűbbé, hatalmasabbá”.⁸ Ebben az új egységben az én nem behatárolható és autonóm, hanem szabad.

A fejlődés nyitottsága

A *Bildungsroman* hagyományosan befejezetlen, cselekménye csupán abbamarad a hős fejlődésének valamely stádiumában. Ekkor a hős már nem tanuló, hanem mester, és készen áll kultúrájának kihívásaira. Lessing művei a női tapasztalat összetettségének és a férfiakétól való különbözőségének szempontjából értelmezik újra a fejlődés fogalmát. Amint már kiderült, Martha Quest fejlődése ifjúkorában, amely a *Bildungsroman* voltaképpeni tárgya, nem előrehaladó volt, hanem eltértett, sokszor akadozó. A tanulási folyamat betetőzése csak idős korában következett be, és állandó nyitottságában valósult meg.

Pályájának következő szakaszaiban Doris Lessing továbbra is női hősök sorsát követi nyomon, regényeinek cselekményeiben fellelhetők a *Bildung* motívumai. Ezek együttesen alkotják egy Lessing számára fontos folyamat, az idős korban átélt lelki, szellemi érés részeit. A fejlődés ideje jelentősen kitolódik, a hangsúly az érés folyamatára tevődik át, úgyhogy ezekben a művekben a *Reifungsroman* sajátosságai körvonalazódnak. *The Summer Before the Dark*, *The Diaries of Jane Somers* és a *Love, Again* című regények hősnői felnőttkoruk progresszív szakaszaiban élnek át meghatározó, tudatukat átformáló élményeket, ráadásul a női tapasztalat olyan szféráiban, amelyeket a társadalom nem vesz észre, elnyom vagy tagad. Ilyenek a szexualitás, az öregedő női testhez való viszony, a generációk

⁸ *Martha Quest* (1952), Plume, New York, 1970. 200.

közti kapcsolatok átértékelése. Mivel a női fejlődésregény legfontosabb strukturáló tényezője a női szerepek társadalmi megfogalmazásából adódó tudati konfliktus, az utóbbi tekintem át először.

Lessing korai fejlődésregénye, a *Children of Violence* legkeservesebb összeütközései anya és lánya között zajlottak. Martha Quest fájdalmas, de eredményes függetlenségi háborút viselt az anya, illetve a patriarchátus normái ellen. Az anya befolyása alól való megszabadulás, a gyűlöletig fajuló ellentét egyébként a hatvanas évek egyik alapvető regénytémája volt, ismert példája Sylvia Plath *Üvegburája* (1963). A két kisregényt magába foglaló *Diaries of Jane Somers*⁹ középkorú címszereplője újra eljátssza a régi anya–lánya-szeretet, de a generációk közti konfliktus nélkül, és megfordított kapcsolatokkal: a gondoskodó anyaság élményét akkor éli át, amikor részévé válik egy aggkorú szülőfigura életének. Jane Somers, kedvelt becenevén Janna, aki annak idején meglehetősen apátiával szemlélte anyja és férje haldoklását, a kilencvenkét éves Maudie, a nyomorban élő, inkontinens, független szellemű öregasszony támogatója és barátja lesz. Maudie gondozása Janna számára nem csak a vezekléssel járó megnyugvást hozza el. Öreg barátnője révén nyer betekintést a nők megíratlan, a hivatalos történelem árnyékában meghúzódtó történelmébe. A tizenkilencedik és huszadik század fordulóján élő londoni kalaposok, Maudie világának megismerése Janna számára ablakot nyit a múlt felé, és segít megértenie jelenét. Janna maga is része egy ilyen nőket kiszolgáló, nők által működtetett rendszernek: egy női folyóirat szerkesztője. A lap neve, az új időkre jellemző módon, *Lilith*. Ő a zsidó apokrifák Ádámával egyenrangú, lázadó nőalakja, akiből a patriarchátus kultúrája démont, a feminizmus hőst faragott. Janna életében azonban már nem a lázadás fontos. Maudie-től az öregek szemlélődő türelmét tanulja meg, és azt, hogy a nő életének egymást követő, a halál felé araszoló szakaszait ne értékvesztésként, hanem természetes folyamatként élje meg.

Ugyancsak visszaterő fejlődésmotívum Doris Lessingnél az időskori szerelem. *The Summer Before the Dark* a negyvenes éveiben járó Kate Brown története, aki leteszi családjának gondját, és megpróbál új feladatokat találni. Háziasszonyi tehetségét a Globális Élelmezés nevű cég munkatársaként kamatoztatja, ahol kompetenciája révén egyre feljebb araszol a ranglétrán. Új szerepét azonban nem érzi autentikusnak, mert képtelen megszabadulni a régiektől, melyek közt az anyaság állt az első helyen. Visszaterő álmában egy sebesült fókakölyköt cipel, amelyet tengervízbe kell helyeznie, hogy életben maradjon. A foka elég könnyen átlátható freudi jelkép, az én, amelynek vissza kell kerülnie valódi elemébe, hogy Kate továbbléphessen, és megváltozott társadalmi szerepében is megtalálja a fejlődés lehetőségét. Kate Brown utazik, szerelmi viszonyt kezd egy fiatalabb férfival, aki szintén nyomasztó társadalmi nemi szerepéből keres kiutat. A viszonynak azonban a hősnő számára nincs különösebb jelentősége, Lessing ezzel is el kívánja távolodni a patriarchátus kultúrájától, amely a nő jelentőségét szexualitásában kívánja rögzíteni. Mint énjének, a nő szexualitásának a fejlődése, érése is folyamatszerű, be nem fejezett. Akkor is létezik, ha a társadalmi diskurzus az idősödő nő testi vágyait nem tekintik legitimnek, és megszűnik beszélni róla.

Az időskori szexualitás témáját vizsgálja tovább Lessing újabb keletű regénye, a *Love, Again*. Hősnője a hatvanas éveiben járó Sarah Durham színdarab- és forgatókönyvíró. Nála senki sem tudja jobban, hogy a nő életének kulturálisan meghatározott forgatókönyve a fiatalkori szexualitás témájáról szól, és idős korban, amikor elvesztette testének kívánatos feszességét, számára többé nincs szerep. Sarah azonban egy opera színpadra állítása közben kilép érzelmi tespedtségéből, és fiatal férfi munkatársairól szöveget szerelmi

⁹ *The Diary of a Good Neighbour* (Egy Jó Szomszéd naplója) és *If the Old Could...* (Ha az öregek tehetnék...).

és szexuális fantáziaképeket. Lessing felhívja figyelmünket az öregedő női testet érintő kulturális tabukra, illetve a nők és férfiak szexualitásának különböző megítélésére. Egy idősebb férfi, ha hatalmi pozíciója magas, vágyhat fiatalabb nőkkel való kapcsolatra, és meg is valósíthatja azt. Ugyanez egy idősebb nő esetében elítélendő, nevetséges. A férfi társadalmi pozícióját hatalmi erőviszonyok határozzák meg, a nőket gondosan szabályozott szexualitásuk. A *Love, Again* hősnője azonban úgy érzi, hogy csak teste változik, belső lényege nem: „A hús sorvad az állhatatos mag körül”.¹⁰ Lessing női figuráit tekintve furcsa paradoxonra bukkanhatunk. Míg a nő fiatal korában teste szép, kívánatos és szexuális teljességet sugároz, addig az öregedő nő belső világa teljes, míg testének egysége széthullóban van.

Doris Lessing idős hősnőket felvonultató, a *Reifungsroman* kategóriájába sorolható regényei visszatérnek pálya kezdetére jellemző liberális humanista én-felfogáshoz és az egyéni pszichológia társadalmi összefüggésben való vizsgálatához. Az önéletrajzi ihletésű fejlődésregény-sorozat, a *Children of Violence* az egyéni tudatnak valamiféle egyetemes spiritualitásban való feloldódását tekintette a társadalmi utópia feltételének. Mivel fejlődésük feltételei instabilabb tudatstruktúrát eredményeztek, az effajta tudati utópiában való részvételre leginkább a nők képesek. A későbbi regények női hőseiben lejátszódó belső folyamatok, akár fejlődésről, akár éréstől van szó, eltérnek ettől a mintától. Lessing számára újra fontossá válik az egyén, és a csupán partikularitásában átélhető egzisztenciális élmény, az öregedés. Ezek a fejlődő, idős nőhősök azonban szintén Lessing utópisztikus látásmódjának részei. Számára a női *Bildungsroman* teremt lehetőséget arra, hogy meggyőzze olvasóit: a nők, tanulási, fejlődési folyamataik csonka, ellentmondásos volta ellenére, a patriarchátus őket érintő definícióin kívül is léteznek.

¹⁰ *Love, Again* (1996), Harper, New York, 1997. 3.

GRANTCHESTER ROAD

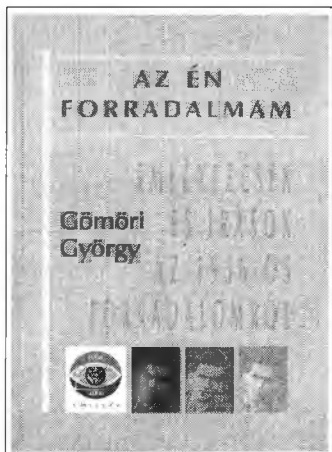
Gömöri György: *Az én forradalmam; Ez, és nem más;*
Versek Marinak – Poems for Mari

A Grantchester Road Cambridge-ben található és – mily sajátos – Grantchester felé vezet. Annak az apró falucskának az irányába, melynek almáskertje (The Orchard) volt a századelőn – s azóta is – a cambridge-i diákok és tanárok kedvelt kirándulóhelye. Ide lovagolt ki gyakran tanára, Bertrand Russell tanácsára az ifjú Wittgenstein, itt teázott Virginia Woolf és Rupert Brooke, az I. világháborúban hősi halált halt költő, aki gyönyörű versben örökítette meg Grantchester szellemét. Időzött itt a közgazdász Keynes, a regényíró E. M. Forster és Salman Rushdie, a zeneszerző Andrew Lloyd-Webber és a szövegíró Tim Rice, és még számos későbbi vagy valahai híresség.

A Grantchester Road 46-ban lakott Gömöri György irodalomtörténész, költő, műfordító, aki 1969-től 2001-ig tanított lengyel és magyar irodalmat a cambridge-i egyetemen, s aki nyugdíjba vonulását követően Londonba költözött. Cambridge-ben az otthonához viszonylag közel eső kollégiumnak, a Darwinnak volt teljes jogú tagja (jelenleg professzor emeritusa), amelyet 1964-ben alapítottak. A Darwin is a Cam folyó két partján fekszik, mint a régi kollégiumok, s épületeinek egy része – a Charles Darwin leszármazottai által lakott épüleltsoport – több mint kétszáz éves. E kollégium sajátossága, hogy csak posztgraduális diákjai vannak, ezért az ebédlőben nincs is dobogóra helyezett külön tanári asztal, mint a többi kollégiumban.

Abból az időszakból, amikor Gömöri György a Darwinnak aktív fellow-ja volt, a kollégiumnak csak két igazgatóját említem, Moses Finley-t, aki 1976-tól 1982-ig volt az intézmény vezetője, s akinek több könyve (*Odüsszeusz világa; Politika az ókorban; Az olimpiai játékok első ezer éve*) magyarul is megjelent, illetve az ókori filozófiával foglalkozó Geoffrey Lloydot, a Brit Tudományos Akadémia tagját, aki az 1990-es években irányította a kollégiumot.

Ez volt az a – most csak felvillantott – közvetlen szellemi és természeti környezet, amelyben Gömöri György munkássága kibontakozott. Huszonkét évesen menekült el Magyarországról 1956 végén, s bő egy évtizeddel később a világ egyik vezető egyetemén állapotodott meg. De a kibontakozás környezete mind szellemi, mind természeti értelemben tágabb és szerteágazóbb volt a fent említett *genius locinál*. Az egyik ilyen bővebb, sajátos közeget a választott hivatás határozta meg, az, hogy Gömöri György a budapesti bölcsészkaron polonistának készült, és egész pályáját végigkíséri a lengyel irodalom, költészet közvetítése a magyar és az angol kultúra felé. A másik – eredendő – közeg az anyanyelvé és a magyar kultúráé, amelyben költőként, irodalom-

Pont Kiadó
Budapest, 2006
201 oldal, 2320 Ft

történészként, esszéistaként épített szellemi otthon. A harmadik pedig – a cambridge-i lakóhely által is ösztönözten – a magyar-angol kulturális és irodalmi kapcsolatok kutatása és ápolása, az utóbbi téren költemények műfordításain, antológiák szerkesztésén, tanulmányokon, esszéeken, kutatásokon keresztül.

A rendszerváltásig könyvei az emigrációban jelentek meg, a „Cambridge előttiék” és a „Cambridge-iek” is ebben a hármasszellemi-kulturális mezőben, amelyekre a következő felsorolásban a teljesség igénye nélkül csak utalok, zárójelben egy-két példát említve az adott műfajra. Saját versek (mint a *Virág-bizonyosság*, a *Hajnali úton* című legelső kötetei); versek és műfordítások egy kötetben (mint az *Átváltozások*, melynek utolsó ciklusa angol-szász és lengyel verseket közöl), magyar nyelvű fordításkötetek és antológiák (Borisz Paszternák: *Karácsonyi csillag*; *Az ismeretlen fa* – modern lengyel versantológia). Angol nyelven kiadott munkái a magyar és lengyel irodalommal foglalkoznak (*The Hungarian Literary Scene 1957–1959*; *Polish and Hungarian Poetry from 1945 to 1956*), a magyar költészetet ismertetik meg a brit olvasóközönséggel (Attila József: *Selected Poems and Texts*; Miklós Radnóti: *Forced March. Selected Poems*), illetve kétnyelvű (lengyel–magyar) antológiában mutatják be a magyar forradalom lengyel költészeti recepcióját (*Polscy poeci o węgierskim październiku*).

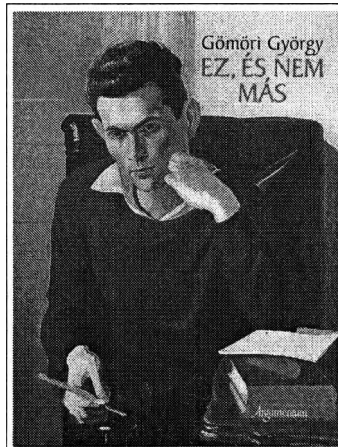
Első Magyarországon kiadott kötete az *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, 1989-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál, az *Irodalomtörténeti füzetek* sorozatában. Ez a kötet egy termékeny kutatói, esszéírói periódus kezdetét jelenti. Sorra következnek a hazai tanulmánykötetek, mint a *Nyugatról nézve* (esszék, tanulmányok, 1990), *Erdélyiek és angolok* (tanulmányok, 1991), *Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542–1737* (szerkesztője és fordítója az útleírásoknak, 1994), *Egy szigetlakó feljegyzéseiből* (esszék, írások, 1996), *„Jöjj el szabadság!” Írások a XX. századi magyar költészetéről* (1999), *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789* (2005).

Míndeközben az angol–lengyel–magyar költészet közötti közvetítői elkötelezettsége is kötetekben ölt testet, amelyek angol nyelvterületen vagy itthon jelennek meg. Cambridge-i költőtársával, Clive Wilmerrel közös fordításban adja ki Petri György válogatott verseit (*Night Song of the Personal Shadow*, 1991), Wilmerrel együtt szerkeszti a *The Life and Poetry of Miklós Radnóti* (1999) című tanulmánykötetet, George Szirtessel közösen válogatja – és részben fordítja – a *The Colonnade of Teeth. Modern Hungarian Poetry* (1996) című antológiát, harmincöt XX. századi magyar költőt mutatva be a brit közönségnek (Szabó Lőrincről Ferencz Győzőig); az ő fordításában jelenik meg itthon Zbigniew Herbert válogatott verseinek kötetek, *Az ízlés hatalma* (1998), és *Magnetic Poles* (2000) címmel esszé-kötetet ad ki a XX. századi lengyel irodalomról Londonban. Időközben saját verseiből is publikál egy – Clive Wilmerrel közösen fordított – angol nyelvű kötetet, *My Manifold City* (1996) címmel.

Az első Magyarországon kiadott verseskönyve, a *Búcsú a romantikától*, amely 1990-ben jön ki a Magvetőnél, válogatott verseit tartalmazta. Ezt egy gyűjteményes kötet követi, az *Őszi magánbeszéd. Versek 1954–1996* (1997), majd a *Váltott hangokon, szerepversek és újabb versek* (2000) következik, s 2003-ban lát napvilágot *A tél illata* című kötetek.

Három legutóbbi könyve – amelyekről az alábbiakban szó lesz – eddigi sokszínű írói-költői pályájának fő-

Argumentum Kiadó
h. n., 2007
169 oldal, 2200 Ft

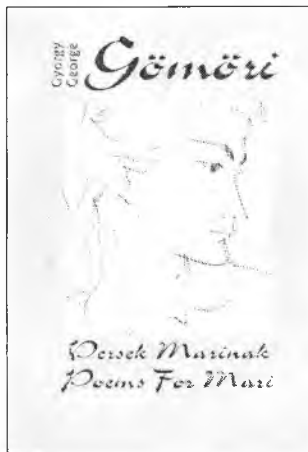

sodrába illeszkedik. A forradalom 50. évfordulójára jelent meg *Az én forradalmam. Emlékezések és írások az 1956-os forradalomról* című kötete; társa, felesége kerek születésnapja alkalmából adta ki kétnyelvű könyvecskéjét *Versek Marinak – Poems for Mari* címmel, és Zalán Tibor válogatásában tette közzé az Argumentum Kiadó az *Ez, és nem más. Válogatott és újabb versek* című gyűjteményes kötetét.

1956-ról a rendszerváltás előtt Gömöri György csak az emigráció fórumain szólhatott, ott és akkor közzétett visszaemlékezései, elemzései, beszámolóí nem kerül(het)tek be a hazai szellemi vérkeringésbe. A legendás párizsi *Magyar Füzetek*, az *Irodalmi Újság*, a *Bécsi Napló*, a Mikes Kelemen Kör kiadványai, a BBC magyar adása voltak e megnyilatkozások fő fórumai. Aztán 1989–90 után több hetilap, folyóirat adott teret Gömöri György '56-tal foglalkozó írásainak. Egy korábbi, itthon kiadott kötetében már közreadott egy kisebb csokrot ilyen tárgyú cikkeiből. Az *Egy szigetlakó feljegyzéseiből* című esszékötetének élén az „Ami a forradalmakból megmarad” című fejezetben idézi meg '56 eseményeit, következményeit s a forradalom fogadtatását. A nemrég megjelent '56-os kötet egy részét újraközli a „szigetlakós” fejezetnek, másokat kihagy (így a Petőfi Irodalmi Múzeumban 1992-ben vele készült interjút), de jóval több benne az előző kötet megjelenése óta eltelt évtized során született – publikált vagy kéziratból először itt közölt – írás.

Az én forradalmam borítójának alján egy fiatalember – a szerző – igazolványméretű fényképe látható, három, egyre halványuló példányban. Hiába mosódnak el azonban a kontúrok, s válik az éles tompává, van, amit éppen a múlt idő, a távolság tesz élesebben láthatóvá a múlt bizonyos összefüggéseiből. 1956 októbere Gömöri György esetében – mint sok nemzedéktársáéban – is sorseseemény volt, olyan időszak, amely egész későbbi életére kihatással volt, s amelynek személyes, nemzeti és nemzetközi jelentőségét nem lehet lezáró, véglegesítő módon összegezni. Aki megélte '56-ot, annak ez örökké újjászülettő és felidézendő téma és tapasztalat marad. De az marad, vagy azzá válik azoknak is, akik fogékonyak egy rendkívüli történelmi esemény megértésének kísérletére, az időben – s ezzel együtt –, a tudományban, a médiában és a művészetekben változó reprezentációjának nyomon követésére.

A kötet két része egyaránt 12-12 írást tartalmaz. Az első részben a szerző visszaemlékezései és a forradalom fogadtatását elemző cikkei állnak, a második rész főként az '56-ot témájául választó művek (regények, tanulmánykötetek, történelmi elemzések) recenzióit, kritikáit közli. A könyv epilógusa egy 1997-es verse, az *Október fényesítése*, amelynek végén Gömöri György ezeket írja: „És tudom, ha majd az utókor ítélőszéke előtt / számba veszik minden nemzet fényes és százalmas tetteit, / csak annyit kell mondanom: „ötvenhat” meg „magyar” – / és sok bűnünkre ettől lesz bocsánat, / és ez lesz, ami rólunk mindvégig fennmarad”.

Az én forradalmam különös módon képes egyesíteni a személyest, a nemzetit és a nemzetközit, mintegy újratevte azt az '56 októberének pár napjára létrejött egységet, amelynek katartikus élményét az egykori részesek azóta is a forradalom védjegyeként említik. A kötetben a személyes vonatkozást a résztvevő jelenlétből, a szemtanúságból kiinduló és a tárgyszerűségből építkező szuggesztív beszámolók képviselik. Az első esszé – *A forradalom sodrában* – a könyv leghosszabb (félszáz oldalnyi) írása. Első

Fordította Clive Wilmer, Gömöri György és Mari
Pont Kiadó
Budapest, 2006
53 oldal, 1500 Ft

változata a forradalom tizedik évfordulóján készült, a harmincadikon jelent meg először nyomtatásban, s az ötvenedikén kapta meg pontosított, a mára hozzáférhetővé vált ismeretekkel kibővített szövegét.

Az írás egyszerre dokumentum, önéletírás, elemzés és poézis, anélkül, hogy ezek a rétegei szétszalazhatóak volnának. „Izgalmas napokat éltünk” – ez a nyitómondata. A hangütés tárgyyszerű, a kijelentés már-már triviális, de már hallgatólagosan mozgósítja az olvasó ismereteit, és a személyeset azonnal bevonja a közösségibe. Az esszé nem „fényez”, és nem deheroizál, a résztvevő hitelességével teremti meg a fél évszázaddal ez-előtti időszak atmoszféráját, s mond el csak a beszélő által megélt – és a többi résztvevő által is megtapasztalt – eseményeket. A bölcsészkar hallgatójaként Gömöri György egyik szervezője volt az október 23-i tüntetésnek, s az előkészületekről szóló oldalakon olyan diáktársai és barátai bukkannak elő, mint Vekerdy Tamás, Karátson Gábor, Pomogáts Béla és Maár Gyula. Különös élmény ötven év távlatából újra így együtt látni – többek között – ezeket a huszonéves fiatalembereket, akik a lengyelek melletti rokonszenvtüntetésre készülnek. Aznap – írja a tüntetés kezdete kapcsán Gömöri György – „gyönyörű, derűs, sugaras, őszi nap volt. Az ég nyugodt kékjét csak elvétve zavarta meg egy-egy felhő. Olyan meleg volt, hogy ingujjban szaladgáltam, és mielőtt a menet megindult volna, levettem, és Mártának (akinek akkoriban udvaroltam), odaadtam a nyakkendőmet. A tömeg ráérősen napozott, várta az indulást; valahol messze valaki trombitán egy ismerős dallamot játszott: az *Isten, ki Lengyelt óvtad számos évig...* kezdetű egyházi dalt. Volt ennek a pillanatnak valami felejthetetlen pátosza”. Ez a pátosz – mint tudjuk – nem tartott soká, bizonytalan napok következtek, majd a forradalom leverése. De – mint Gömöri György az írását zárja – „ezt a két hetet nem lehet és nem is fogjuk sohasem elfeledni”.

Mindaz, ami a kötetben ezután következik, a forradalom „utánja”. Hatása, következményei, recepciója, reprezentációja. A kötet első részében mindenekelőtt a lengyel és az angol fogadtatás, a forradalom inspirálta (főként lengyel) versek, az angol sajtó és irodalom '56-képe állnak előtérben, mellettük a magyar irodalom tabutémáit elemző esszé is olvashatunk. A második részben Karinthy Ferenc, Simonffy András, Zimándi Pius, Méray Tibor, Vas István, Karátson Gábor '56-os tárgyú műveiről és a forradalommal foglalkozó történeti munkákról szerepelnek írások. De van itt egy 2000-ben keletkezett nagyon fontos cikk is, amely néhány '56-os tévhitnek és legendának az eloszlatására vállalkozik, köztük azénak, hogy a 23-i tüntetést a Műegyetem szervezte volna. Mint azt a könyv első írásában részletesen elmeséli, a lengyelekkel való rokonszenvtüntetés ötlete és előkészítése a bölcsészkarról indult ki, s ehhez csatlakoztak a műegyetemisták. S ezt Gömöri Györgynél hitelesebben senki sem tudja, hiszen ő annak a bölcsészkarról kiinduló tüntetésnek magyar-lengyel szakos hallgatóként az egyik fő szervezője volt.

Az Oxfordi Egyetem elvégzése után a kalandozások éveit jöttek, Indonézia, újra Oxford, Egyesült Államok (a Berkeley és a Harvard), Birmingham, majd következett 1969-ben Cambridge, s ott a 80-as évek elejétől otthonként a Grantchester Road 46. Ahol a legutóbb megjelent gyűjteményes kötete, az *Ez, és nem más* legtöbb verse is keletkezett. A könyvborítón egy Medveczky Jenő-festmény látható, mely a festő nevelt fiát, Gömöri Györgyöt ábrázolja. A kép az 50-es évek közepén készült, a fiatalember fotelben ül, jobb-jában hosszú tollat tart, bal könyökével egy asztalon támaszkodik, melyen könyvek hevernek, rajtuk egy üres papír. Mint a képről írott – s a kötet élére állított – versében a költő írja, „ez a fiú azért él, azért van, hogy írjon”. Ez a fiatalember a hátsó borítóról ősz hajjal és barázdált homlokkal tekint felénk. Belül, e két portré között az ifjú egykori életcéljának megvalósítását tanúsító művek – az életmű vezérszólamát alkotó költemények – találhatóak. A tíz verseskötetnyi költői oeuvre legjavát adja közre a Zalán Tibor válogatta gyűjtemény, időrendbe és tíz ciklusba sorolva az eddigi kötetekből kiszemezgetett 199 verset.

A kötet címével hangsúlyozott – a 2005-ös *Szonáta* című versből borítóra emelt – egyedi-

ség egyszerre mutat az életút és a költői világ egyszerűségére. Ez utóbbi mindenekelőtt a sokrétegeúségével, formagazdagságával, kulturális telítettségével tűnik szembe. A versekbe emelt tárgyiasságok földrajzi köre befogja a Távol-Keletet és Amerikát, a magyar, az angol, a lengyel természeti és épített tájnak, szellemi térnek az elemeit. Az időtávlat az antikvitástól az újkoron át napjainkig terjed, s ebben a történeti mezőben kimagasló hely jut a humanizmus és a reformáció magyar vezéralakjainak. A legerősebb irodalmi kötődések, vonzalmak XX. századi magyar költőkhöz kapcsolódnak, kitüntetett módon Petri Györgyhöz, Radnóti Miklóshoz és József Attilához, akiknek jelenléte nemcsak a megidézett-továbbvitt költői szemléletben és eszközökben, hanem versek témáiként is megmutatkozik, többek között az *In memoriam Petrigyuri*, *Az utolsó alma*, *Abda* című költeményekben.

A formagazdagság a költői műfajok sokszínűségét vonultatja fel, a prózaverstől (*Búcsú Amerikától*) a szabadversen át (*Vasárnapoként*) a hagyományos műfajok (óda, dal stb.) mellett a változatos kötött formákig, mely utóbbiba a versek túlnyomó része tartozik. Gömöri György kedveli és virtuóz módon használja a szerepjátékokat, a regiszterek váltogatását, a gunyoros-ironikus hangütést, de – főként korai műveiben – jelen van a rezignáció és keserűség tónusa is. Jellemző beszédmódja azonban talán mégis a hétköznapi megnyilatkozásokhoz hajlított, s azt néha váratlan asszociációval, képpel ellenpontozó poézis, amely gyakran egy versen belül teremt dinamikus kontrasztot és nyit fel széles képzettársítási mezőket. Mint például az 1991-es *Születésnapra* című verse: „sokadik éves lettem én / s nem meglepetés ez csupán / lírai reflex (után- / érzéses költemény) öngalvanizált / békacomb bánatos / okarina amelyen Boccherinit / játszik a sors az eddigelé még b o n a / szép derűs tavaszi nap van / nem érdem hogy ezt megértem / bár több házat adott végzetem / csak egy bőrben éltem”.

Az időrendbe állított versekből közvetve az életút íve is kirajzolódik. Kezdetben a számszerűség miatt érzett fájdalom: „Talmi Odüsszeuszok, köszalunk szét a világban, / míg otthon zárt ajakkal gyászleplet szőnek / a nemrég még nevetős, s most hirtelen / megkomolyult Penelopék... / Tél van; a bárkát dér üli meg, / gonosz északi szél suhog által a tengereken, / s oly embertelenül elvontak a csillagok is” (*Talmi Odüsszeuszok* – 1956 decemberéből). Majd a feltárult szabad világban szerzett ambivalens élmények: „legombolt ing idéltlen kalapok rágógumireklám / hőség autók hívság autók filléres gyönyörűség / pazarlás hajszá pazarlás roppant konstrukció / minden perc robbanás lendület szüntelen növekvő nyugtalan újvilág” (*Amerika: gyorsfénykép*). A polgári demokráciákban élhető hétköznapi békéjével – s ennek a világ más részeitől eltérő voltával való – szembeesülés: „Vasárnapoként kifésüljük a gubancokat a föld hajából / egyenletesre nyírjuk a fűvet / sétálni megyünk asszonnyal csemetével / (...) más földrészekén párás dzsungelben / iszapos földre harapva / zihál sikoltva vajúdik a sors / de hangja ha el is hallik idáig erőtlén / meg sem rezzennek tőle csöndünk ablakai” (*Vasárnapoként*). Aztán az 1968-tól kezdődő hazalátogatások élményei, találkozások politikával, kultúrával, rokonokkal, barátokkal. „Semmi sem olyan mint képzeltem / kisebb vagy nagyobb / kopottabb vagy fényesebb / szürkébb vagy színesebb – / nem olyan” (*Látogatóban*). Vagy másutt: „Furcsa országban jártam: / az üzletek előtt az emberek / hosszú sorban várták a semmit, / az újságokban a cikkírók / egyenletesen rágták a semmit...” (*Ez nincs, ezt nem lehet szeretni*); éppígy a politika lényegét summázva: „A helyzet rendkívüli. A helyzet: az egyhelyben biciklizés pokla” (*A nyolcvanas évek*). A mind sűrűbb itthonlétek élményei azután folyamatos ihletővé válnak az újabb verseknek. Egy 2003-as keltezésűben például, amely egy épületben s a hozzá társított képekben ragadja meg az életút egyik sarokkővét: „... leülök egy padra / itt a téren, lám, nemcsak a könyveknek, / a háznak is meg van a maguk sorsa. / Az enyém itt formálódott ötven éve.” (*Pihenő a Deák téren*).

Ars poetica jellegű verseiben a nyelvben és a nyelv által való élés tapasztalatát hangsúlyozza. A könyv, a nyelv, a szó mint a verset megalapozó kép vagy motívum gyakran

jelenik meg az életműben. „Becsukom magamat, félig olvasott könyvet” írja az *Elalvás előtt* című versben. „Az én életem egyirányú utca / (...) Az ‘egy irány’ itt ‘egy értelem’, s tudom, / hiába (több) feleség, változatos család, / anyanyelvemen élek legbelül, s azon gondolkodom, / hogyan lehet az ember Európában magyar” – szólnak a „*Sens unique*” című versének kezdő- és zárósorai. Ezt a nyelv általi létkeremtést már évtizedekkel korábbi költeményeiben is megfogalmazta. „Ha a nyelv épült / s ép maradt általunk – megérte!” – írta 1973-ban, a *Mint skót humanista...* című versében. De a törekvés – a nyelv őrzése és teremtése – a mai megváltozott társadalmi és kulturális viszonyok között már nem biztos, hogy el tudja érni a kívánt hatást. Mint a *Négy sor Kosztolányinak* fanyar miniatúrájában írja: „Ez már kemény utókor, rajtunk az út pora. / Nevünknel szebben csillog a sztárok tompora. / Ki hallgat jó zenét, ki olvas verset itt? / Sűrű repkény lepi a költők sírjait”.

E tizenegyediként megjelent magyar nyelvű verseskötete előtt publikálta a feleségét köszöntő kétnyelvű könyvecskét. Ha van alkalmi vers, van alkalmi verseskönyv is, s ilyen a *Versék Marinak*. Születésnap ajándék, az együtt átélt két és fél évtizedért mondott köszönet. A borítón egy markáns vonásokkal megrajzolt fiatal női fej, Medveczky Jenő rajza. A kötetben 21 vers két változatban, angol és magyar nyelven. A fordítások zömét Gömöri György Clive Wilmerrel készítette, s kettőt a feleségével közösen fordított (angolra). Itt szerepel az a *Szonáta* című, Marinak ajánlott vers, amelyből a válogatott kötet címe kikerült, ezekből a verszáró sorokból: „ez, és nem más, amit korábban ígértem, / ez, és nem más, mind győztesek vagyunk” (kiemelések a versben). A 21 vers a közös negyedszázad bensőséges helyzeteiből, együtt átélt élményeiből, érzéseiből, álmaiból, az egymásra találás megújuló tapasztalatából villant fel képeket. „Mögöttünk szél-szaggatta hónapok, / vándoroltunk, szálláshely-koldusok, / házról házra. Ez kellett, meglehet, / hogy elfelejtve szenvedésedet / bennem találj meg újra otthonod” (*Ajánlás*). Ennek a kétnyelvű kötetnek a vége felé található egy vers, amelynek kezdő és záró sorai a következők: „Huszonnégy év a házban, / együtt veled, vidáman (...) huszonnégy év a házban, / ahonnan elmegyünk most – / huszonnégy év, huszonnégy – / kezdjük számolni újra”. Illetve: „With you twenty-four years / in the same house in good cheer, (...) Twenty-four years it has been / in the house we leave today; / twenty-four years, twenty-four; / let’s start counting anew”. A vers címe ez: *Grantchester Road 46*.

Következik a „Cambridge utáni” korszak.

LÁSÁTEMÍKÁNTÁRE

Lovas Ildikó: Spanyol menyasszony (Lány, regény)

„A padláson állítólag mindenféle tiltott dolgot műveltek, a dohányzásnál sokkal szörnyűbb dolgot: szipóztak. Soha nem tudtam meg, valóban feljártak-e a volt gimnázium padlására, vagy csak a mindannyiunk által rongyosra olvasott Csáth-kötet hatott rá, hiszen mindannyian, akik az irodalmat a magyaróránál többre tartottuk, azzal foglalkoztunk, hogy megtaláljuk a varázsló kertjét és azokat a helyeket, ahol azok a nők laktak.” (202.) Lovas Ildikó új regényének, a *Spanyol menyasszonynak* egyik én-elbeszélője, a szabadkai lány, aki a nyolcvanas években volt gimnazista, így vall a szabadkai íróhoz, Csáth Gézához fűződő viszonyáról. Ezeknek a soroknak nem csupán a név nélküli elbeszélő vonatkozásában van értelmük, hanem rámutatnak a regény genezisére, valamint a két történet-szál viszonyára is. Mert a *Spanyol menyasszony*, csakúgy, mint a szerző előző regénye, a *Kijárat az Adriára* (2005), két szálból áll. Az egyik szálat a már említett narrátor, a másikat pedig Jónás Olga, Csáth felesége meséli el. Az első dolog, amiért meg kell dicsérnem a regényt, nem más, mint arányos fölépítése, vagyis a két narratíva váltogatásának kellemes és jól eltalált ritmusa. A kötet húsz fejezetből áll – ezeket a szerző sorszámokkal jelölte és „mely...” kezdetű tartalmi összefoglalókkal látta el –, mindkét elbeszélő tíz fejezetet mesél el, de nem fejezetenként, hanem változatos rendben váltják egymást. Mindkettejüknek öt-öt fejezet jut a regény mindkét felében, mégpedig az első és a harmadik negyedben kettő-kettő, a másodikban és a negyedikben három-három Olgáé. A szerző jó érzékkel adagolja a fejezeteket, a megfelelő pontokon állítja meg az elbeszélés folyamatát, és frapánsan kapcsolódik vissza a megszakított történetekhez.

Ha Jónás Olgának van neve, fölmerül a kérdés, hogy kicsoda a másik narrátor. Tűnjék ez bármennyire naiv eljárásnak, a jegyzetelés során két rövidítést használtam: O-val jelöltem Csáth feleségét, I-vel pedig a másik narrátort, a szerző keresztnéve alapján. Persze tudom én, hogy az elbeszélő nem azonos a szerzővel, és azt is tudom, hogy „Bovaryné én vagyok”, vagyis Jónás Olga legalább annyira tekinthető a szerző szövegbeli képviselőjének, mint a másik főszereplő, akit azonban egyes önéletrajzi elemek a szerzőhöz kapcsolnak. De nem csak hozzá. A *Spanyol menyasszony* főhősenek élete több ponton is egyezést mutat a *Kijárat az Adriára* hősnőjével. „Húszéves voltam, amikor a tengerről három hétig nem jelentkeztem. Semmire nem emlékszem már abból a három hétből, csak anyám arcára, amikor hazaérkeztem. A tenger elvette az eszem. Szerelmes lehettem? – Te, szerinted szerelmes voltam ’87-ben, amikor három hétig nem jelentkeztem nektek a tengerről?” – elmélkedik a *Kijárat*... elbeszélője, illetve teszi föl a kérdést apjának. (A második kiadást idézem, Kalligram,

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2007
304 oldal, 2300 Ft

Pozsony, 2006. 142.) „Néhány héttel később lementünk a tengerre. [...] Akkor történt, hogy nem jelentkeztem a szüleimnek több mint három héten keresztül. Rossz volt a telefon, nem találtunk fülkét, lusta voltam.” (194.) Ezt már az új regényben olvassuk. Azt nem tudom, hogy Lovas Ildikó járt-e '87-ben a tengernél, de azt igen, hogy ő is húszéves volt ebben az évben, csakúgy, mint narrátora, és azt is, hogy a *Spanyol menyasszony* karaktere nem előzmények nélkül való, hanem szorosan kötődik a *Kijárat...-ban* megformált figurához. (Nemcsak a tenger miatt, hanem többek között azért is, mert mindkettőjüknek baja volt az alacsonyabb fiúkkal, és mindkettejük környezetében voltak jégkorongos ifjak. De hogy egy fontosabb szempontot is említsek: hangjuk, melyen elmesélik történetüket, hasonló intonációjú.)

De ki a spanyol menyasszony? Ő az időben hozzánk közelebb eső történetész főszereplője (ha volna neve, nem kellene mindig így körülírnom – kiskorában a család egy idős női tagja tükröskatának hívta, mert szerette tükröben nézegetni magát, de én mégsem nevezhetem így), aki a regény nyitó jelenetében menyasszonyi ruhájában (spanyol modell, egyenesen Párizsból) áll a júliusi hőségben, és hagynia kell, hogy megbámulják. A méregdrága ruha hátán százhatvan gomb kapott helyet: „A tarkóig zárt ruha nyakától a farcsontomig végigszórták a ruhát gombokkal, minden centire kettő fért: apróbb gombok tán nem is léteznek.” (11.) Ennek a ruhadarabnak a regény világában van egy párja. „... rengeteg apró gomb van a hálóingén, zárt nyakától a köldökömig végigszórták a hálóruhát gombokkal, minden centire kettő fért, apróbb gombok talán nem is léteznek...” – így beszél Jónás Olga „végiggombos” hálóingéről, melyet férje rendre leparancsolt róla, mert nem akarta, hogy látszódjék rajta a vágy, miközben legombolja felesége testéről a ruhát. (159.) A menyasszonyt fehér ruhába zárják, ezt a ruhát gombokkal – mint pecsétekkel – lezárják, hogy így vessenek rá leplezetten erotikus pillantásokat; Csáth nem tűri a gombokat, mert nem enged teret az erotikus vágnak, hiszen birtokolni és rendelkezni akar. A regény két szála között számos ehhez hasonló párhuzamosságot találhatunk. A két főhős sorsa hol azonosságaik, hol különbségeik miatt mond valamit egymás számára. Csáth Géza naplója fontos szerepet játszik Jónás Olga életében, egyes részeit elolvastatja vele a férje, más részeit titokban olvassa el, és emiatt kínokat kell átélnie. A másik főszereplő éjszakánként azon búslakodik, hogy miért nem hallgatta végig féltékeny vőlegényét, aki föl akarta olvasni „a naplójából azokat a részeket, amelyek szerinte kellőképpen kifejezik akkori érzelmi állapotát”. (127.) Mindkét nőben fölmerül a gondolat, hogy kizárja a férfiakat világából, és nők közösségében folytatja életét. Csak míg ez a kortárs elbeszélőnél egy alternatív-értelmiségi szingli lakóközösség gondolatában jelenik meg, melyet rögtön elvet mint „bárgyú-filmes ötletet” (uo.), addig Jónás Olga kedvelt – biszexuális – cselédlányával, Veronnal és lányával, Kisolgával képzelel el az idillt. Ha létrehoznák zárt közegüket, Olga párnákat, a másik narrátor könyveket helyezne a falak mellé, hogy kibéleljék és biztonságossá tegyék terüket. A legfontosabbak a testi tapasztalatokkal kapcsolatos párhuzamok. Az egykori „tükröskata” idegszálgyulladását gondoskodó anyja hipermanógiával kezeli, Csáth pedig megköveteli Olgától, hogy szerettekezés előtt ezzel a szerrel mossa meg ágyékát. Olga örömeit leli az analízis szexben, a másik főhős nem rajong érte.

És ha már a szexnél tartunk. „Nem szeretem a kefélni szót, a dugnit pláne nem, a basznit szeretem, de az meg a szöveget nem szereti, hogy tréfával éljek: szétkúrja azt” – idézte Lovas Esterházy Péter *Egy nőjének* nyolcadik darabját a *Kijárat...-ban*. (Idézett kiadás, 260.) Nos, a *Spanyol menyasszony* egyik fő poétikai tétje, mint oly sok műnek mostanában, a testről való beszéd lehetőségeinek föltérképezése. A 297. oldalig kell várnunk arra, hogy a szerző leírja az Esterházy-szöveg beszélőjének kedvelt igéjét. „A testem az ő testétől változik át és át, újra meg újra, lányból asszony, boldog anyából gyilkos, szétbaszott asszonyból szűz leszek.” Jónás Olga is tudja azonban, hogy ez a szó nem szereti a

szöveget – a következő mondat mindjárt ennek a belátásáról szól. („Istenem, nincsenek ilyen szavak, amelyeneket a számba adsz.”) Persze Olga ismeri a szóban forgó igét, csak éppen nem tartja használhatónak elbeszélésében. „Tényleg azt hiszed, kérdezte nem egyszer, hogy csak te tudsz b...?” – idézi egy helyütt férjét, aki nyilvánvalóan nem három ponttal fejezte be mondatát, hanem kimondta a főnévi igenevet. (113.) Az érzéki Olga így gyötri férjét: „Azt akartam, hogy mindent lásson, még azokat a kérézéseket is, amelyeket meg sem ismertem. Férfiak f... látszódják a szememből.” (139.) Megint csak pontok helyettesítik azt a szót, mely nem fér bele abba a regiszterbe, melyet Olga az elbeszélésben használ. Férje nemi szervét vonalzónak, mérőszerszámmak, varázsvesszőnek nevezi visszafogott, ugyanakkor szecessziós elemekkel átszótt nyelvén. Egy ponton, amikor az impotenciáról van szó, ez a visszafogottság negédességbe megy át: „varázsvesszőjének egyre gyakoribb szomorúsága”. (113.) Az ondó Olga szótárában „szerelmi nedv”, a szeretkezés „áldozás”, a szexuális gyönyör „boldogságot érezni”, a női nemi szerv „kehely”. Utóbbi pedig összekapcsolódik a regény virág-motivikájával, a liliumok kelyheivel, melyek „ontják magukból a bódító illatot”. (276.) Szép ez a kapcsolódás, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a liliumokat Magdolna-napkor viszik az asszonyok a templomba, azon a napon, mely „arról szól, hogy Jézus szereti az asszonyokat. Arról szól, hogy asszonymak lenni jó”. (uo.) A regény terében egyébként hely jut még egy virágnak, a lila és a sárga bársonykáknak, melyeknek bár a narratívát befolyásoló lényegi szerepük nincs, finoman kötik össze a két szálát, és kapcsolják a könyvet a szerző első regényéhez, a 2000-ben megjelent *Meztelenül a történetben* címűhöz, melyben szintén visszatérő motívumként van jelen a bársonykák képe.

A testről való beszéd természetesen nem korlátozódik a nemiségre. A könyv egyik legemlékezetesebb része az a pontosan megrajzolt, brutális jelenet, amikor Csáth székre ülteti Olgát, a szék alatt kutyaszíjjal összeköti nyakát és kezét. Ez nem a férj szadizmusa miatt érdekes, hanem azért, mert Lovas Ildikó nagyon érzékletesen mutatja be, mit érez a nő teste, akinek a szájában még egy selyemsál is található, mely átható kölniillatával hányingert kelt, Olga viszont nem hányhat, hiszen megfulladna. De hogy egy kedvesebb példát is mutassak, az is figyelemre méltó, miként írja le a szerző a kisfiútestet három jól megválasztott jelzővel: „hurkás láb”, „duci has”, „izzadt hát”. (29.) A lelki folyamatokat Lovas szereti a testi működések köréből vett metaforákkal jellemezni. Így lesz egy kellemtelen emlék kibeszélése hasmenéshez hasonlatos, a Csáth naplójának olvasása okozta fájdalom és a fájdalom élvezése pedig olyan, „mint a begyulladt fogínybe aprókat szurkálni a fogvájóval”. (61.) Eredetibb, amikor a kortárs elbeszélő így ír izgalmáról: „Minden döccenéssel, ami közelebb vitt a diszkóhoz, a hasamban masniba kötődtek a belem.” (51.) Olga természetesen nem mondana ilyet. Ahogy nem nevezné vőlegénye korábbi szerelmét „volt-barátnőnek” (121.), és az ad hoc szeretkezésre sem használná a „numera” kifejezést. (202.) A kortárs főszereplő visszafogottabb szexuális életének tudható be egyébként, hogy nála nem igen olvashatunk a másik rétegre jellemző szecessziós kifejezéseket, sem pedig a saját nyelvének megfelelő fordulatokat a nemiség körülírására. Rögtön a könyv nyitó jelenetében azonban érdekes szóra bukkanunk. „A júliusi hőségben a szoba sarkában állodogáltam. Álltam egyik lábamról a másikra. Hófehér stiklában.” (10.) Nem csak azért idézem ezt ide, mert az elbeszélő szellemes szójátékkal folytatja ezt a részt, melyben elmondja, hogy „stikában”, vagyis titokban szeretett volna állni, miközben mindenki őt bámulta, hanem azért is, mert a „stikla” szó használata finoman fölidézi azt a nyelvi közeget, mely meghatározza a narrátor megszólalásait, vagyis azt, hogy szabadkai. Később reflektál is erre a szóra: „Stiklában, ahogyan a magas sarkút nevezük...” – itt az elbeszélő jelzi, hogy tudatában van, a *stikla* szó magyarázatra szorul. (38.) A szabadkaiságnak, mely Lovas pályájának kezdete óta fontos eleme írásainak, ebben a könyvében nincs olyan erős identitásképző ereje, mint az előző regényben. Kulturálisan

viszont nagyon is meghatározó a tér szerepe. A könyv egyik legerőteljesebb mondatát idézem: „A kishívő fiúk, akik zavartan a kezem után nyúltak az unalmas város végtelelenül jelentős főutcáján, ahol mindenki megjelent, aki csak számít, szuszog, pillózik a városban, s ez nem változott Vajkay Ákoséknak a vasútállomásra tartó sétája óta...” (49.) Az elbeszélő teljesen magától értődő módon kanyarintja bele a város – a fikcióban – valós terébe a *Pacsirta* szereplőinek sétáját.

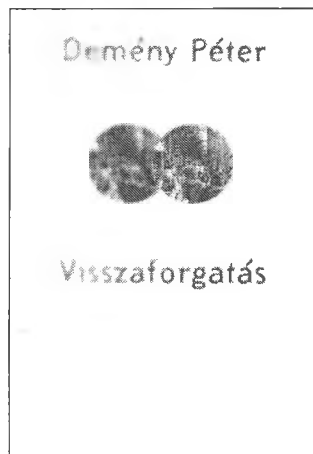
Ugyanilyen magától értődő könnyedséggel mozog az elbeszélés különböző történetelemei között. Hogy visszatérjünk a nyitó képhez – miért ne tennénk, az elbeszélő is vissza-visszatér hozzá a későbbi fejezetekben, ahogy más mozzanatokhoz is, hogy az ismétlésekkel ritmikusságot adjon a szövegnek –, már itt megfigyelhetjük, hogyan montírozódnak egymásra különböző eseménysorok. A menyasszony áll párizsi (de spanyol modell!) ruhájában, hófehér stiklájában, és észre sem vesszük, a harmadik bekezdésben már egészen másutt járunk, egy hideg novemberi éjszakában, amikor az elbeszélő az udvarlójával állt a ház előtt, aki még nem akarta fölengedni, előbb csókolózni akart, becsúsztatta kezét a lány télikabátja alá, és a hátán mozgott a keze, ahol most a százhatvan gomb helyezkedik el. Ő tiltakozott, mondván, „befagy a fenekem”. És akkor már csak egy lépés kell ahhoz, hogy a negyedik bekezdésben falusi disznótoron találjuk magunkat, ahol a gyerekek azt mondják, siessen, mert a hidegben „befagy a ludak”. (11.) Számos példát mutathatnék még arra, hogyan siklik az elbeszélés egyik helyszínről, egyik idősről a másikra. Azt hiszem, ebben rejlik Lovas egyik prózairói erőssége. Olykor hosszabban elkalandozik, egész betéltelbeszéléseket helyez szövegébe. Ezek közül említést érdemel Vajba Jakab bordély-cukrászdájának a története és a feledhetetlen novella Kedves Jenőről. Novellának mondom, hiszen *A gyógyszerészségéd* címen a szerző második novelláskötetében (*A másik történet*, 1995) is szerepelt ez az írás, majd bekerült a *Via del Corso* gyűjteményébe is (2001). *A szegény kisgyermek panasza* „A patikának üvegajtájában...” kezdetű darabját felidéző és szövegszerűen is citáló szöveg némi módosítással került be a regénybe, Olga meséli el Veronnak mint olyan történetet, melyet férjének unokabátyja (vagyis Kosztolányi) megírt. Ebből a történetből érződik leginkább, milyen fanyar humora van a szerzőnek. Kedves Jenő, a patikussegéd egyik nagy tragédiája, hogy nem tudja meghódítani a nőket, a másik pedig az, hogy ha levelet kap, így szólítják meg: „Kedves Jenő!” „Miért nem Édes Jenő! Vagy Tisztelt Jenci! Hát nem érzik, hogy lehetetlen, összeférhetetlen dolog ugyanúgy címezni, mint ahogy megszólítják a címzettet?” (145.) Nagyon találóan villantja föl a századforduló vidéki városának világát ez a történet. De a nyolcvanas évekbeli kamaszkorról is éles képet kapunk a másik elbeszélőtől, aki a diszkóról írva egy dalszöveget is beilleszt beszámolójába. „Lasciatemi cantare”, vagyis „Lásátemikántáre”, hagyjatok énekelni, zengte Toto Cotugno. Ha ez a felszólítás a közönségnek szól, én engedelmeskedem neki, és nem csak akkor, ha Cotugno harsogja, hanem akkor is, ha Lovas Ildikó mondja. Mert szépen énekel.

SZEMÉLYES SZÉGYENEK

Demény Péter: *Visszaforgatás*

Az önéletrajzokban megírt gyermekkori csodás, paradicsomi boldogság és a szeretet nélküli, rideg nyomorúság között húzódnak – Nabokovtól Thomas Bernhardig, vagy hogy egy újabb író említsek, Frank McCourt *Angyal a lépcsőn* című, a sötét írországi gyerekkort feltáró könyvéig. Köztük rejtőzködnek a nem önéletrajzban, hanem egyes szám harmadik személyben, elidegenítve megírt fejlődésregények, amelyek arra tanítanak, hogy a nyomornak, megpróbáltatásoknak van valamilyen teleológiája, végső értelme. Ez a felvilágosodás kori – XIX. századi szemlélet talán Gorkij *Gyermekkorával* zárul le, legalább is egy időre, hogy aztán a posztmodern szemlélet (szintén orosz, a gyermekkor-irodalom nagy kedvelője) válaszoljon rá ismét: van, volt boldog gyermekkor Sztálin alatt is, állítja Viktor Jerofejev *A jó Sztálin* című regény szerzője. Nem csak háromféle gyerekkorvilág rajzolódik ki e három típusból – a paradicsomi, a pokoli és a felnőttet átalakító-jobbító –, de egyben háromféle irodalomszemlélet is rejtőzik e mögött. Nabokov (regénye, a *Szólj, emlékeztet* a legszebb arkádiai gyerekkor talán, amely az irodalomban fogant) az irodalom mint teremtett világ elvét vallja, az esztétikum mindenek feletti uralmát hirdeti. A felvilágosító-romantikus irodalom abban hisz, hogy célja a tanítás, nevelés, az olvasó átalakítása. Végül Thomas Bernhard anti-irodalma azt vallja, hogy az író egyetlen feladata: saját szégyeneinek megfogalmazása, mert a szégyen bevallása nélkül nincs mű és nincs irodalom. Ha a gyerekkorok nem is a paradicsom vagy a pokol szélsőségei között léteznek, hanem rengeteg, a kettő közötti színárnyalatban, a XX. századi irodalom jobbra ezt a két végletet önti formába. „[a] művészet – írja Kertész Imre – nem más, mint túlzás és torzítás” – paradicsom vagy pokol. Nabokov és Bernhard könyve két véglet, akárcsak irodalomszemléletük is: a szégyenek felmutatása szemben a szépség apológiájával.

A *Visszaforgatás* című könyv minden szempontból a Thomas Bernhard-i világgéphez, irodalomfelfogáshoz, sőt: mondatszerkesztéshez áll közel. A „szégyen” szót a szerző talán le sem írja, de semmiképp sem emeli (anti)esztétikája jelszavának magasságaiba, mégis ami-

ről ír: tiszta bernhardi szégyenek. Egy erdélyi gyerekkor – az irodalom keveset tud még az erdélyi gyerekkorokról, talán Dragomán György *A fehér királya* kezdett el először beszélni róla – és felnőttkor szégyeneit és nyomorúságait hívja elő itt az írás. Mert a könyv úgy születik, hogy valaki, egy én, egyes szám első személyű szerző írni kezd. Látszólag minden könyv így születik, pedig nem: az író most az írás által keresi vissza, forgatja vissza, ahogy ő fogalmazza, a múltat, hogy az írás által megérthesse saját történetét. Nincs tehát eleve meglévő kompozíció, nincs kitalált (irodalmi) struktúra, nincs kitalált-teremtett világ sem (mint Nabokov regényé-

Éneklő Borz sorozat

Koinónia Kiadó

Kolozsvár, 2006

190 oldal, 1750 Ft

ben), hanem az írás, az egymás mellé helyezett betűk, fegyelmezetlenül szerteágazó mondatok vezetnek mint széttartó ösvények ugyanoda: a feltárandó múltba, amely remélhetőleg valamilyen végső értelmet nyer: a történet megértését.

Látszólag rendetlen, szerkesztetlen írásmód ez, amely mégis könnyen magával viszi olvasóját, aki így nem téved el a kusza idő vagy indázó mondatok labirintusában. Mert ez az én makacsul, kitartóan halad egyre mélyebbre a történetében. S mert ez az elbeszélő biztonságot nyújt az olvasónak: hitelessége megkérdőjelezhetetlen, a szerepjátszás kéteyle nem fér hozzá, valamiféle hazug irodalmiságé sem, szégyeneivel nem kérkedik, fájdalma mégsem teszi érzéketlenné vagy szenvtelenné őt, gyávasága, félnksége, férfi mivoltának kételyei, férj-szerepben elkövetett aljasságai nem démonizálják lényét. Ez az elbeszélői személyiség rokonszenves, önmaga feltárása révén lehetőséget nyújt az olvasónak, hogy saját magával, saját szégyellni való történetével kezdjen el beszélgetni. Ezért is felszabadító ez az írás.

Ez az elbeszélő nem azért ír, hogy haragját lecsapolja, hogy gyűlöletének szabad folyást engedjen (Bernhardddal szemben ő nem gyűlöl, nincs szüksége gyűlöletre, ám a megbocsátás hamis, álságos fényével sem akarja bevilágítani művét), hanem egy történetet akar elmondani, amely történetről nincs előzetes – az írást megelőző – képe, konceptusa. Anélkül ír, hogy saját történetére és hőseire súlyos vádat emelne. Ír, nem ítélik. Abban a reményben ír, hátha „egy igazi nagy történet alakul ki”, mint fogalmazza. Olyan történet ez, amely írás közben születik. Nem létezett előtte, közben létezik, miközben a szerző visszaforgatja, mint egy értelmetlen hadonászásnak és kusza mozdulatok sorának tűnő filmet, amelyről egyszer csak visszaforgatás közben derül ki, hogy milyen irányban kell nézni, és elnyeri fájdalmas és utólagos értelmét.

„Író vagyok, nem bölcs, nem érthetek én mindent” – szabadkozik az elbeszélő, aki az írással kapcsolatos dilemmáit folyamatosan a történet felszínén tartja. Hiszen az írás feladatának, céljának pontos megértése vezethet csak el az önmegértéshez. A „nem bölcs” író, aki nem tud, de keres, visszakeresi a történetet, bevallja a nyomorúságos gyerekkort, az alkoholista apát, a szeretet nélküli anyát, a szeretet nélküli, sivár környezetet. Ő saját történetét hallgatja meg, mint írja, és azt várja, hogy benne, önmagában összeálljon az egész, hogy aztán nagy lélegzetvételű mondataiban az olvasót is magával sodorhassa. A könyv szerzőjének nem csak a gyermek-, de a felnőttkora is jelen van: éppen hogy ez utóbbi megértésére törekszik, amikor már nem öntudatlan, dönteni képtelen gyermekként van jelen saját életében, hanem irányítóként, aki azonban kevésbé tud, mert kevésbé tanult meg szeretni, kifejezni szeretetet, figyelni egy másik emberre, végső soron felnőni és felelősséget vállalni.

A mondat a szerző, Demény Péter erénye. Talán a nagy osztrák mester hatása érződik ezen a mondaton, de kevésbé költői, irodalmi, úgymond megcsinált. Demény mondatának van valamilyen automatizmusa, amikor az írás a megértés hirtelen szétáradó fényében egyszerre sok, túl sok mindent világít be, s bár az elbeszélő egy bizonyos történetet akar elmesélni, ez a történet számtalan indán, levélen szerteágazik, szétfut, olykor szétgurul, mert ebben a váratlan fényben ezer dolognak van hirtelen jelentősége a „nagy” történehez képest. Hogy aztán az elbeszélő mégis megemberelje magát és elmondja, amit akar, mert bármennyit késlelteti is, akárhány ellentmondást és újabb ellentmondást tárt már föl, amikor állít valamit – mert saját állításait a végtelenségig helyreigazítani gyakran, olykor túl gyakran szokta –, a történet végül bármekkora kerülővel is, de eljut, leíródik, ahogy ezt a passzív szerkezetet ő is túlságosan szereti használni. Mert ez a végtelen magyarázat, magyarázkodás éppen azt célozza: pontosnak lenni, végtelenül pontosnak és árnyaltnak, mert csak így, csak minden részlet figyelembevételével érthető a történet. Az írói mesterkéletlenség – ha van ilyen szó –, természetesség hozza a nyelv néha zavaró szürkeségét, néha az amúgy is túl szürke és szerény minőségű papírra nyomott könyvben a szavak is kevésbé kifejezők, kopárak maradnak, anélkül, hogy szikárak lennének,

mintha az író nem tudná megfékezni a klaviatúrát – ahogy ő maga fogalmaz. Ez a közvetlen, keresetlen nyelv, stílus erény is, csapda is. És ennek a szerkesztetlen írásmódnak a másik veszélye, hogy az olvasó nehezen tud belekerülni a regény elején: a könyv az írásról való gondolkodás és egy meglévő (nem megtalált!), az elbeszélő számára ismert történet reflektálásával indul, egy olyan történet hatásáról beszél, amely az olvasó számára még ismeretlen, és amelyből így ő könnyen kimaradhat. Eleinte az írás nehézkes reflektálása azt a benyomást kelti, mintha túl nagy rákészülés kellene a történet elkezdéséhez, amely történetet aztán a szerző mégis sodróan, ha nem is könnyedén meséli.

Végül ezekben a hosszú, mindig célratörő, de céljától mindig valami hirtelen fontosabbnak vélt részlet miatt eltekintő mondatokban elérünk „a” történethez, amely akkor már nem is igényel annyi szót és részletet, hiszen számos mozzanatát – még ha más időkből, helyekből és eseményekből is – de megkaptuk. Egy mozdulat, egy mondat őrződik meg így ezekből a figurákból, amelyet ez az érzelmileg silány, kopár környezet tesz igazán jelentőssé: ahogy az anya egy hanyag mozdulattal odavágja az asztalra a tányért, vagy ahogy az apa belerúg a mama szatyrába egy osztálykiránduláson. Kolozsvár – mert ez a helyszín –, távoli, olykor díszletszerű hely csupán, de egy nagymama révén hirtelen mégis közel jön e város mitikus képe, amikor Horthy Miklós 1940-ben fehér lovon belovagol a „visszatért” városba. Nem tartozik a regény fő csapásai közé, mégis kivételesen érzékletesek a román nyelvet elhelyező történetek egy gyermekkori világban: a foci nyelve például. Néhány apró nyomorúságot, a 80-as évek Romániájának csemegéit, például az iskolában kötelező gyári gyakorlatokat vagy almaszedéseket, az elbeszélő úgymond csak ráadásul kap a többi mellé.

„A” történet nem úgy létezik e könyvben, mint ok-okozatok sora valamilyen tér-idő rendben, csupán keletkezik az írás, azaz a feltárás által. Megnyílnak a gyerekkor, kamaszkor, végül a felnőttkor részletei, történetcserepek, egy soha nem létezett egész darabkái – mert egész ebben az értelemben csak maga a könyv –, eseménysorok, amelyek egymásra rakódnak, mint az a bizonyos guanó, keményen, vastagon alakítják a gyereket, kamaszt, felnőttet. Anya, apa, az elbeszélő és öccse, a háttérben nagyanyák, nagyapák, valamiféle családtörténet rajzolódik ki. Ünnepek, együttlétek, veszekedések és folyamatos szétesések az olvasó számára talán szintén ismerős felvételei. Aztán a felnőtté vált férfi felesége, szeretője oldalán. Az előbbit is, utóbbit is úgy veszíti el, hogy még nem eszmél magára. Mert ez a férfi viszi tovább örökségét: a szeretni, a másakra figyelni nem tudást, az önző magányt, a pillanatnyi hazugságait. Amelyekkel lassan mind írás közben szembesül. Mert ezért ír: hogy megértsen.

A gyermek- és felnőttkori elbeszélések között azonban törésvonal húzódik. A gyerekkor elbeszélő-szereplője még mentes a felelősség alól: ott vannak a felelős szülők és nagyszülők, akik okolhatók a történetért. Az elbeszélő nagy erénye – és az olvasónak is a saját történetével való szembesülést adó ereje – abban rejlik, hogy azt a posványt, ami a gyerekkor (ahogy egy pszichiáter fogalmazott), képes bevallani. A könyv erősebb része a gyerekkoré. A felnőttkor azonban már az elbeszélőt tenné felelőssé saját életéért, ám ő még mindig a „bennem lévő nagyapám” bűneiről ír, mintha a benne levő nagyapa csalná meg a feleséget. Ezzel a felelősséggel az elbeszélő nem szembesül, nem szembesíti önmagát. A feleség története – a legfájdalmasabb felnőttkori történet – pedig nem kap elég figyelmet, mintha a szerző/elbeszélő (és itt már bizonytalan vagyok a felelősség megosztásában) még nem engedte volna olyan közel magához, mint gyerekkorát. Az asszony halálának körülményei igen, maga az okok feltárása, az elbeszélő saját szerepének megértése benne kevés írói kifejtésben részesül.

Demény Péter és elbeszélője – e ponton osztoznak a hitben – úgy vélik: az irodalom személyes. Pontosabban, ahogy a tétova, inkább negatív felől fogalmazó elbeszélő szereti mondani: „sokakkal ellentétben úgy gondolom, hogy az irodalomnak nem feltétlenül kell személytelennek lennie”. Mert a szégyen csakis személyes lehet. S ha ez az elbeszélő hiteles – márpedig az elbeszélő minden emberi és a szerző írói gyarlósága ellenére végtelenül közeli és hiteles –, akkor az olvasóval való találkozása is bizonyos.

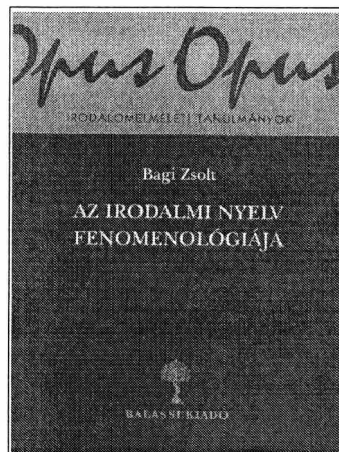
KÖRÜLÍRÁSOK

*Bagi Zsolt: Az irodalmi nyelv fenomenológiája;
A körülírás. Nádas Péter: Emlékiratok könyve*

„Az irodalomról szóló beszéd a XXI. század elején korszerűtlennek tűnik. Az irodalom mára, mondhatni, megszűnt létezni” – ezekkel a meglehetősen erősnek tűnő, ám revelatív erővel aligha bíró mondatokkal kezdődik Bagi Zsolt *Az irodalmi nyelv fenomenológiája* című nemrégiben megjelent kötetének bevezető fejezete. A szerző, aki a pécsi Sensus csoport tagja (amelynek kötelékébe tartozik/tartozott többek között Kálmán C. György, Orbán Jolán és Vári György), és akinek elsősorban az irodalom és fenomenológia kapcsolatát megcélzó dolgozataival immár tíz éve találkozhatunk, most két önálló kötettel jelentkezett. Valószínűleg a könyvkiadás nehézségei okolhatók, hogy a két szorosan összetartozó könyv különböző időpontban, más-más kiadónál jelent meg. A korábban napvilágot látott *A körülírás* előszavából megtudhatjuk, hogy az alcímében és tárgyában az *Emlékiratok könyvét* megelőző munka az irodalmi nyelv fenomenológiájára irányuló kutatás „melléktermékeként” született, illetve nőtte ki magát önálló komplexummá mint kiemelt interpretációs bázis, s talán ez az autonómiára törekvés tehetett indokolttá az önálló kötetkiadást. Mégis jobb lett volna, ha a két mű fordított sorrendben és még inkább együtt jelenik meg, hiszen Bagi maga is jelzi, hogy „számos olyan fogalom marad tisztázatlan ebben a könyvben, amely biztos alapját csak a fent említett átfogó munkában találja meg”. Ez így is van, csupán épp *A körülírás* lényegét tekintve önálló gondolati felépítménye némileg önállósítja is a két fogalmi keretet. Mindkét kötet címe némileg félrevezető, de ez jószerével legszembetűnőbb komoly hiányosságuk is.

Az irodalmi nyelv fenomenológiája cím – bár a mű egyes szövegrészei ennek ellentmondanak –, korántsem egy készre kidolgozott irodalmi fenomenológiát jelöl, hanem egy látszen létező, alig belátható fenomenológiai gondolkodás olykor bámulatosan részletesen kidolgozott, egymással csak bizonyos rejtett szálakon összefüggő, és nem egyszer a legváratlanabb összefüggéseket felvillantó dokumentumait. Mindez természetesen a másik könyvre is vonatkozik, ezért hát megfelelő összkép birtokbavételéhez mégiscsak a két kötet együttozolására van szükség. Bagi Zsolt mindkét könyve számos olyan erénnyel bír, amelyet nem feltétlenül várnánk el egy ilyen, a kijelölt téma alapján szoros tárgyat szaktudományos keretek között vizsgáló munkától. Ezek közül leginkább szembetűnő szinte meglepően világos, áttetsző, jó értelemben vett egyszerű nyelvezete, amely igyekszik minél inkább kerülni a zártságot, és merész lendülettel a legbonyolultabb filozófiai problémáktól az irodalmi(ság) legkülönfélébb területein keresztül a legtriviálisabb po-

OPUS Irodalomelméleti Tanulmányok sorozat
Balassi Kiadó
Budapest, 2006
282 oldal, 2100 Ft

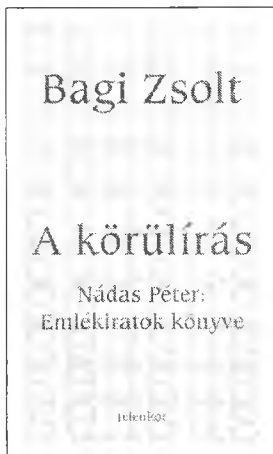
puláris régióig merészkedik, de mindig logikusan és indokoltan, bevonva ezzel a látszólag szűk kérdéskört az esztétika és a kultúratudományok széles körébe. Ide kívánczok néhány bíráló megjegyzés: a hátlapszöveg arra enged következtetni, hogy Bagi kötete az irodalmi modernitásról, és annak elvesztéséről szóló fejtegetés. Nos, ez részben igaz, ám itt jóval többről van szó: Bagi célja az, hogy magát az irodalmi *nyelvet* ragadja meg a fenomenológia metódusával, anélkül, hogy elméletét például Ingardenéhez hasonló rendszerré építené. Ahogy *A körülírás* sem csupán a címben megjelölt alakzat megfogalmazása és kibontása, de nem is csak a Nádas-regény elemzése, mint ahogy a fülszöveg írja.

Az irodalmi nyelv fenomenológiája négy fő részre oszlik: a bevezető rész kijelöli a főbb csapásirányokat, itt esik szó a modernitás/posztmodernitás irodalmi nyelv-felfogásának különbségéről, egészen a fent említett radikális kijelentésekig. Ezt követi a kötet törzse, amelyben az elméleti belátás interpretációk során konkretizálódik. A harmadik, viszonylag rövid szakaszban találjuk meg lényegében a Bagi Zsolt-féle nyelvi fenomén elméleti kifejtését. A szerényen csak *Függeléknek* nevezett, mégis a kötet több mint harmadát kitevő rész pedig öt fejezetből áll, melyek mindegyike egy-egy fenomenológiai alternatíva felőli közelítés, illetve párbeszéd kísérlete. A fentiek alapján kitűnik, hogy a bevezetés kivételével, melynek helye nem eldönthető, az egymást követő részek mintha fordított sorrendben lennének, vagyis az alkalmazástól haladunk az elmélet, az alapok felé. Ugyanez érződik az utolsó rész öt fejezetének időrendje esetében, ahol a tárgyalt szerzők sorrendje: Georges Poulet és Jean Starobinski, J. Hillis Miller, Sartre, Derrida, Ricoeur, De Man és Husserl.

A husserli fenomenológia kétségtelenül a 20. század legerőteljesebb és legnagyobb hatású szellemi áramlatainak egyike: nélküle elképzelhetetlen példának okáért Heidegger, s ezáltal minden, ami a heideggeri univerzumból következik. S ez bőven elég. Ugyanakkor Husserl filozófiájának közvetlen irodalmi elméletté és műértelmező metódussá alakítására, az intencionalitás és a fenomenológiai redukció közvetlen irodalomelméleti feldolgozására mindeddig nem sok kísérlet történt, Ingarden vállalkozása az egyetlen többé-kevésbé ismert példa. Ez a kiváló, a megérdemeltnél jóval kevésbé méltányolt mű, illetve az ebben kidolgozott rétegelmélet sokkal erősebb szálakon kötődik a fenomenológiához és Husserlhez, mint az közismert. Természetesen a későbbi jelentékeny diskurzusok szinte mind tartalmaznak fenomenológiai mozzanatot, ezekben az esetekben mégsem beszélhetünk fenomenológiáról, különösen a filozófiai rendszerek széthullása és módszerré válása, valamint a nyelv szerepének és jelentőségének újrafogalmazódása korszakában. Ezért van szó az irodalmi nyelv fenomenológiájáról és nem egyszerűen mondjuk a fenomenológiai in-

terpretáció mibenlétéről. Mégis kétségünk: az eljárás jogos, hiszen könnyen belátható: az intencionalitásban ott lévő nyelvi (irodalmi és esztétikai) tárgy és szubjektum viszonya az értelemképződés gazdagságára, vagyis az irodalmi műalkotás létmódjának talán legfontosabb tulajdonságára mutat rá.

Bagi Zsolt a goethei *Weltliteratur* bölcsőjénél állva kezdi vizsgálódásait, megmutatja: az irodalomfogalom kialakulása és változása párhuzamos az irodalom fogalmának felbomlásával. Válságról, majd pedig meghasadásról beszél. Ennek eredménye az e recenzió kezdetén idézett állítás az irodalom „megszűntére” vonatkozóan. Idézi Friedrich Schlegel sötét vízióját

Sensus Füzetek sorozat

Jelenkor Kiadó

Pécs, 2005

160 oldal, 1600 Ft

az elsatnyult, eltorzult, végül elhaló művészi érzékről, amelyet *A görög költészet tanulmányozásáról* című munkájában elevenít meg érzékletesen. Miről is van itt szó? Két, egy belső és egy külső, hatásról és folyamatról. Az irodalom, az irodalmiság egyik oldalon belülről bomlott fel. Fontos itt egy korszakhatár, a modern irodalom létrejötte, amikor ugyancsak Schlegel nyomán (kissé leegyszerűsítve) a természethez igazodást felváltotta a saját világ teremlése. A 20–21. század mozgalmi az avantgárdon és a posztmodernen keresztül a vizualizáltság jelenbéli előretöréséig csak kiteljesítették a szétvetülést, szétszóródottságot. A másik a külső hatás, Adorno kifejezésével a „sematizált sematizmus” eluralkodása, amelynek megjelenése ugyancsak az ebben az értelemben vett modernitáshoz köthető. Ezt ma a popslágerek, sztárparádék, a reklámözön fojtogató dömpingje képviseli a legtömevényekben. A sematizált sematizmusokat fogyasztó olvasó mindig ugyanazt olvassa; tehát voltképpen nem olvas. S ez végeredményben tagadja a nem-sematizált reflexió és redukció lehetőségét, tagadja az irodalmi nyelvet. „A modern irodalom fogalma a szétvetülés által nem adekvát kifejezéshez, hanem végső lehetőségéhez, vagyis halálához ér el.” (21.) Mindezek után a következőképpen merül fel a kérdés: Van-e szükség irodalmi nyelvre a 21. században? A válasz: igen. A modern irodalomban a szó láthatóvá válik, és ezen túl az irodalom eltűnése nem történeti viszonyok függvénye, hanem „annak a kritikai viszonynak megsemmisítésére tett kísérlet, ami a modern irodalmat (...) a szóhoz mint olyanhoz fűzi.” (27.) Bagi Zsolt gondolatmenete végül a politikai nyelv sajátosságában látszik megtalálni a megoldást, ám érvelésének ez a része – túl szokatlanságán – kifejtetlennek és homályosnak tűnik.

Bagi Zsolt könyvének egyik sarkpontja az irodalmi nyelv fenomenológiája általános teoretikus alapjának és közelítésmódjainak kidolgozása Husserl felől, erről kapunk képet a *Függelék* utolsó fejezetében. „Az irodalmi nyelvet egyszerre mint transzcendentális konstitúciót és mint konstituált tárgyat kell megragadnunk.” (270.) A feladat emellett egyszerre történeti és transzcendentális, vagyis a történeti vizsgálat mellett „strukturális elemzés” is szükséges, de nem egymástól elválasztva, hanem e vizsgálat fenomenológiai adottságaiból következően specifikusan redukált minőségben, amely körmegfigyelés, a hermeneutikai körre emlékeztet. A fejezet végén újfent szóba kerülő interszubjektívítás kapcsán hívja fel a szerző a figyelmet, hogy ennek a kiteljesedett (szintetikus) változata (amely már Husserlnél is alapelv) megjelenik Barthes *S/Z*-jében az irodalomelméletben is, mégpedig az „írható” és „olvasható” szövegek közti különbségtételben.

Ez az utolsó fejezet lényegében kritikai fogalomtörténetet ad, amelyben az irodalmi nyelv eredetének más vizsgálatait járja körül a szerző, amelyek azonban elengedhetetlenek a kitűzött feladat megoldásához. Ilyen a kritikai viszony sokféle alakja, így például képzeletként, melynek kapcsán Bagi Sartre *L'Imaginaire* című korai munkáját hozza példának, ahol a műalkotásnak mint olyannak összetett és sajátos ontológiai problémái kerülnek ebbe a fenomenológiai diskurzusba. Ezek a kitérő, sokszor (eszme)történeti, a tárgyhoz távolabbról csatlakozó szakaszok legalább olyan érdekesen, lényegretörően kihüvelykezten-kihegyezetten vannak Bagi koncepciójába, illetve szövegébe építve, mint maga a tulajdonképpeni tárgy. Ricoeur metaforaelmélete viszont azzal az idegenséggel szembesíti a fenomenológust, amely az irodalmi közlés homogenizálhatatlan világát jellemzi.

A könyv közbülső részei a „Vázlat” és „Tisztázat” címet viselik; az előbbi az elméletet és gyakorlatot közvetlenül ütköztető rész, az utóbbi az irodalmi nyelv fenomenológiájának tételes kifejtése. Ez utóbbi jel és fenomén éles szembeállításával és a szemiológia erőteljes bírálatával kezdődik. Szerzőnk utóbbit a sematizált sematizmusok (e kifejezést véleményem szerint már csak a szóismétlés elkerülése végett is tanácsosabb lenne mondjuk betöltött sematizmusnak vagy egyszerűen csak sematizációnak, sematizációs mechanizmusnak nevezni) elméleti párjának tekinti. Nos kétségtelen: a jelszerűség primátusa ne-

hezen látszik összegeyztethetőnek a nyelvi konstitúció fenomenológiai természetével. Ezen az úton továbbhaladva Bagi egy igen fontos megállapítást tesz, mégpedig, hogy az irodalmi nyelv sohasem ismétélhető, egyszeri és egyedi közlemény, intencionális teljesítmény, ezáltal különbözik a kommunikáció más formájától. Az irodalmi nyelv ugyanis a sematizáltságtól mindig elkülönül, „meghasonlott”, redukált. „Tárgyát mint lényeket állítja, noha egyben e lényeg tárgyasítását is elvégzi” (146.) Ehhez különféle korrelátumok, redukált és meghasonlott tárgyiasságok csatlakoznak, melyek az irodalmi nyelv világát és struktúráját konstituálják. Bagi egy szemléletes hasonlaltal érzékelteti ezt a ket-tösséget: „A művilág az, ami ha egy ablaknak vesszük a struktúráját, akkor a látott világot jelenti, azaz amely egyszerre alkotja az általunk látott képet, és a horizont általunk nem látott, ám mindig hozzáértett részeként a látottat meghatározó világegész.” (148.) Az irodalmi nyelv által végrehajtott redukció a tárgyiasságok világának redukciója, tárgyá tétel, amely egészen máshogy valósul meg például egy versben és egy prózai alkotásban. Ugyanis az irodalmi nyelv által végrehajtott redukcióban nem lehet közvetlenül a fenomenológiai redukciót felismerni. Megint csak Sartre megfogalmazását idézi, aki szerint az irodalmi megnyilvánulások „visszajukról láttatják” a kommunikatív aktusokat. Példái a költő, aki „megtagadja, hogy használja a nyelvet”; és a regényíró, aki számára az elköteleződést rója ki feladatul; hozzátéve, hogy ez utóbbi esetben sem csupán végrehajtja a redukciót, hanem reflektálja is. A második konstitutív mozzanat a meghasonlottság, mely nem más, mint olyan nyom, ami nem fenomenalizálódik, nem jelenik meg a maga testiségében, hanem távol marad, de idegenségében is ott kísért. Itt egy újabb fontos ponthoz érünk, mivelhogy az irodalmi nyelv intencionális korrelátuma immanens és transzcendens részre hasad. Egy korlátozott nézőpontú regényben a művilág csakis a struktúra által nyújtott kitakarásban, Husserl terminológiájával *Abschattung*ban, leárnyékolásban tá-rul fel; amint erre már Ingarden is rámutatott, amikor e két „réteg” kölcsönösségéről beszél *Az irodalmi műalkotásban*. Izgalmas, amikor Bagi a modern európai regény nagy alkotásain (és Lukács nyomán), Thomas Mann, Kafka, Virginia Woolf, Joyce, Beckett művein keresztül érzékelteti e kettéhasadás különféle változatait. Kafka kastélya anyyi, amennyit K. lát belőle, a *To the Lighthouse* világa a mű struktúrája által lehetetlenné tett totalitás, míg Becketté a kitakarások nélküli világ totális és kegyetlen üressége.

A „Vázlat” felépítése lényegesen eltér a kötet többi részétől: viszonylag rövid és hosszabb szövegrészek váltakoznak, melyek maguk is olyan címkékkel vannak ellátva, mint „tisztázat”, „feladat”, „kitérő”. Ez két egységre oszlik, egyik *A szó immanenciája*, a másik *Az irodalmi nyelv transzcendenciája* címet viseli. Itt jutunk Bagi Zsolt gondolkodásmódjának sűrűjébe, ahol példátlan intenzitással és élességgel világít meg rejtett kapcsolatokat és köt össze különböző szálakat, helyez új fénybe kanonikus szövegeket elemzéseiben. A *Mrs. Dalloway*, Francis Ponge költeményei, a *The Turn of the Screw*, Baudelaire *L'étranger*-je kerülnek terítékre. Ezeket itt érzékeltetni alig lehet. Baudelaire költészetében például ez a szemléletmód mutatja meg, miként lehet ez a költészet a modern irodalom paradigmája, s ehhez a turista-lét példája is kézhezálló eszköz.

E nagyszabású vállalkozás közben született meg és terebélyesedett, kívánczított önálló kötetbe *A körülírás*, melyről az *Előszóból* megtudhatjuk, hogy már nem csupán az elmélet kiegészítésére és megerősítésére szolgál, hanem a *körülírás* mint műszó bevezetésével önálló életet nyert, és nemcsak „Nádas poétikájának igazi értelmét és horderejét” tette világossá, de a körülírás – komplexebb összefüggésbe helyezhetően is – „tulajdonképpen minden problémát magában foglal és láthatóvá tesz, ami az irodalom fogalmában a kezdetektől jelen van.” Bagi Zsolt karcsú kötetét egyetlen központi, mondjuk úgy vezérgondolat köré építi – másképp fogalmazva minden út a körülíráshoz vezet, vagy épp tőle távolít el. Nádas regénye ennek fényében nem elbeszélő, nem leíró, hanem körülíró regény; és válik az irodalmi nyelv fenomenológiája által felfedezett fogalom – vagyis a körülírás –

elméleteken is túlmutató és örökérvényű felismerésének megjelenítőjévé. Meglepő és felkelti az érdeklődést, hogy olyan rég hallott kifejezésekkel találkozunk, mint „struktúra”, vagy olyan rég hallott nevekkal, mint Lukács György. És általában is vonzó a szerző többek között Sartre, Genette és a *Tel Quel* kapcsán kibontakozó franciás műveltsége.

A kötet felépítése nem „fordított” mint az előbbi: ha nem is egyenesen, de biztosan halad célja felé. Az előszó utáni bevezető fejezet egyszerre jelöli ki Bagi saját pozícióját a filozófiai hagyományban, másrészt bölcséleti alapvetést ad munkája számára. Ez és az utolsó fejezet jelöli ki a vizsgáldás kereteit, ez utóbbiban testközösség és műtfeldolgozás viszonyáról kapunk képet. A kettő közti szakasz a körülírás fenomenjének lépésről lépésre, élvezetes és érzékletes elemzések általi tisztázása és kibontása. Ennek közepében leljük az „exkurzusokat”, vagyis azokat az elméleteket, melyeket szerzőnk bírál, és amelyektől maga is eltávolodik.

Bagi részben összefoglalja azon állítások legfontosabbikát, melyek a fenomenológiai elmélet és gyakorlat során kikristályosodtak, és a körülírás biztos megalapozása szerint jelentőségük lehet. Kiindulópontja az irodalmi műalkotás két, egymással szembenálló szemlélet- és megközelítésmódja: a nyelvészeti és az esztétikai. Bagi ez utóbbi mellett teszi le a voksát, aláhúzza a szépirodalmi nyelv létjogosultságát és specifikumát. Údítóan hat, amikor túl a bináris opozíciók végtelen tyúk/tojás vitáin, bevezeti az irodalmi műalkotás *struktúrájának* és *világának* fogalmait. Egyik sem rendelhető a másik fölé, és mindkettő konstitutív alapja az irodalmi nyelv, ez pedig olyan beszédmód, melyet semmilyen kontextusa, relációja nem határozhat meg végérvényesen, hanem újra és újra visszatér eredeti állapotába, s ez ahhoz az alapigazsághoz vezet, miszerint egy irodalmi mű teljes és végleges megértése lehetetlen. E kettő bizonyos elsőbbsége aztán két irodalomtípust és mű-változatot hoz létre: a realista és az idealista/strukturalista típust. Az előbbi a világ meghatározó erejét tartja fontosabbnak, az utóbbi a nyelv teremtőerejét vallja. És ez újfent régi konfliktusok (realizmus/esztétizmus stb.) elevejéit idézi.

Nádas írásmódját vizsgálva Bagi kétfajta struktúrát különít el. Az egyik a „részek és fejezetek” szintje, a másik a „kisebb szerkezeti egységek” szintje. Az *Emlékiratok könyvét* az utóbbi szint határozza meg a fejezetek egymás közti és belső viszonylatainak függvényében. Rávilágít test és írás párhuzamára: „Az írás, mint ahogy a test is, lényegileg hordozza *saját* megélésének lehetetlenségét.” (32.) A szerző innét kezdve testet és írást egymást átható test-írásként, paradigmaként használja. „A szöveg testivé válása tehát abban áll, hogy egy élmény, egy írás identitását Nádas felbontja azzal, hogy egy komplex összefüggésrendszerbe (...) helyezi. (...) Ez testesül meg a regény bekezdésnyi-oldalnyi mondataiban, melyeknek uralása az olvasó számára is lehetetlen, maga is elvész a rengetegben, mintha maga is megélné az idegent a sajátban. Thoenissen és Stollberg kisasszony csókjának esetében például a két test közötti viszonyba benyomul egy harmadik: „Sokkal inkább egy másik test már működő intencionalitása hatol be a saját test intencionalitásába, oly módon, hogy attól erőszakkal sem lehet megszabadulni.” (47.) Bagi kétségtelenül jelentőséget tulajdonít az interszubsjektivitásnak, melynek jellemzőit hosszasan taglalja. Kétségtelen a jelentősége az irodalmi modernitás paradigmaticus műveiben, nem hinném azonban, hogy hiánya okán Kafkánál és Beckett-nél egyáltalán nem beszélhetünk világról. Noha Lukács jogos bírálatban részesül, Walter Benjamin *A német szomorújáték* eredetében felállított elméletének végigmutatása feltétlenül tanulságos a két elmélet rokonságának és vitáinak szemszögéből.

A körülírás tehát elbeszélés és leírás függvényében, attól elkülönítve konstitulálódik. Bagi élesen bírálja Genette narratológiájának időfogalmát is. Egyrészt azért, mivel az nem számol a bergsoni tartammal, másrészt mert szerinte nem a narráció körülményeit, hanem az irodalmi nyelvet mint konstitutív aktust kell vizsgálni. A narrátor ennek csupán terméke és elleplezője. Ez utóbbi kijelentést én túl erősnek érzem: Genette vitatható

szempontjai nem adnak okot a narratológia eredményeinek elbogatellizálására. Bagi a leírást az ennek abszolutizálására törekvő *nouveau roman*, mégpedig elsősorban Robber-Grillet *La jalousie* című regényének példáján, a mozgalom ihlette művek mechanisztikus és statikus voltára való rámutatással szemlélteti.

E kettőn lép túl a *körülírás*, ami tulajdonképpen az élmény körülírása, testivé tétele. Nádasnál éppen ez a „testiség” a jelentés megszületésének eredete, ami univerzális tulajdonsága az irodalmi műnek. A körülírás nem ábrázolja, nem elmeséli tárgyát, hanem új és új irányból megközelítve próbálja azt megragadni. S igaz: a könyv gondolatmenete a körülírás fogalma köré szerveződik, második szinten további fontos terminusokat vezet be, teljessé téve elméletét. A kérdés mármost az, milyen helye, létjogosultsága van a körülírásnak a másik két írói módszerrel szemben. Az egyik tehát a *test*, a *testi lényeg*, amely a művilág egy eleméből az interszubbektivitás útján lényegi tényezővé növi ki magát, a megjelenítésnek egy teljesen új módját, a test-írást létrehozva ezzel. A körülírásnak aztán igen fontos tulajdonsága a vetemedés, mely összekapcsolja a mondatokat, de gyűrődést, törést is létrehoz, mint a testi lényeg immanens struktúrája. Egy rövid, de jellemző példa magából a regényből (Bagi a 120. oldalon idézi): „De az illat vonzása nem lehetett olyan erős, hogy ugyanakkor ne éreztek szörnyű taszítást, el ettől a hangtól, arctól! Mert nem egyszerűen szétdúlt volt, mint én, nem az én dúltságomra válaszolt a dúltságával, hanem mániákus és rögeszmés, és nem először jutott eszembe, hogy bolond.” És ennél sokkal bonyolultabb *körülírásokat* elemez végig Bagi, meggyőzően bizonyítva például hogy a regény soha nem válik a narratív logika alávetettjévé, a Melchior/Thea fejezet is éppen azáltal lesz jelentős, ahogy Nádas a két szílat „aláveti a körülírás logikájának: variációvá teszi azokat, pillanatnyi értelmezéssé, perspektivikus kijelentéssé, amely csak a körülírás egységében kapja meg végső helyét.” (121.) Innét jutunk el azután végül a „tiszta fenomenológiai beállítódásig”, ahol Bagi újrafogalmazza és összefoglalja a körülírás mibenlétét, mégpedig ugyancsak az elbeszélés-leírás-körülírás hármásába állítva. Ennek lényege, hogy a körülírás alapjaiban különbözik a másik kettőtől abban, hogy több tekintetben eltér azoktól a szemléleti formáktól, amelyeket a „hagyományos” elemzések során többnyire alkalmazni szoktunk. A test új időszámítást teremt, nincs „előtt” és „után”, csak a testek egymásbefoglaltsága; részlet részlethez kapcsolódik, kölcsönösen áthatják egymást. Ez az áthatás az a jelenség, amely egy részlet identitását meghatározza. Az identitás megszületése a konstitúció működésére mutat, de a vetemedés maga is konstituált. Ezért hát a körülírás az elbeszéléstől és a leírástól épp ebben a lényegileg rendhagyó mivoltában különbözik: ha korrelátumait tőle elválasztva próbálnánk meg elemezni, akkor máris leírássá vagy elbeszéléssé tennénk. Egyetlen komoly problémám ezzel a könyvvel, hogy a körülírás fogalma aligha alkalmazható az *Emlékiratok könyvé*n kívül más művekre, és ha igen, akkor is újabb és újabb módosításokat, finomításokat igényelne. A középkori misztériumdrámának vagy a barokk operának még lehetett szubsztanciális meghatározását adni, ám ez a 20. század második felének prózájára vonatkoztatva kétségessé válik. Jól utal erre a 132. oldal lábjegyzete a Mészöly *Filmjének* leíró nyelvvel dialógust folytató nádasi körülírásról, e két rokon beszédmód e vizsgálat során felvilágító különbözőségeiről. Azonban kétségtelen: ebben az esetben az elmélet messze-menőkig kiállja az értelmezés próbáját.

Bagi Zsolt mindkét könyve mindazonáltal ritka jelentős irodalomelméleti teljesítmény, amely néha meglepő újszerű módszerrel és gondolataival, de ezt precízen és hitelesen, nagy szak- és szépirodalmi műveltséggel teszi. Formális szinten maga is átveszi a körülírás technikáit: a gondolat effajta, a lineáristól eltérő vonalvezetése jellemzi. Nem kimerít egy témát, hanem egy lényeges mozzanat felől ragadja meg, majd ezt több dimenzióban, a távolabbi, de releváns kapcsolódási pontokat megkeresve járja körül. Külön kiemelendők a finom, olykor agysebességi gondolat koncentrált elemzések, melyekből ugyan messze nem kapunk kimerítő interpretációkat, sem pedig mechanikus elemzéseket, ehelyett elmélet és értelmezés egymást élesen megvilágító ölekezéseit. És ami talán még fontosabb: a test tematizációjának soha nem látott dömpingje idején üdítő ez a valóban meggyőző megközelítésmód.

TUDNI ÉRDEMES DOLGOK

Balogh Tamás: *Álmodozók irkafirkája. Irodalomtörténeti tanulmányok*

Balogh Tamás szépiróként indult. Igen fiatalon fedezte föl tehetségét az Ab Ovo Kiadó, amelynél 1993-ban jelent meg az *Egy füzet magánélete* című pepita kötete, mely novellákat, félperceseket, jelenéseket tartalmaz. A szerző akkor tizennyolc éves volt, érettségizett. Később a szegedi tudományegyetem bölcsészkarán folytatta tanulmányait, s töretlenül publikált különféle folyóiratokban, főként novellákat, karcolatokat, tárcákat. Stílusát elsősorban az ironia, a groteszk humor jellemezte; egyik önéletrajzában így vall: „3. ...tudom, hogy mi akarok lenni nagykoromban: (világhírű?) író. 4. Példaképem az összes jó prózaíró, de főleg Karinthy Frigyes. Ő volt a legjobb...” (*Egy füzet magánélete*, 15.) Karinthy mellett Kosztolányi Dezső is hatott Balogh prózájára, az Esti Kornél-féle alterego-játék például a *Nemlétező dolgok* Balkéz Kettőjében idéződik meg (a kötetet 2004-ben a szegedi Bába Kiadó adta ki).

A szépirodalmi munkák az utóbbi időben kissé háttérbe szorultak, s megszaporodott az irodalomtörténeti-filológiai tanulmányok száma. Feltehetően összefügg ez azzal, hogy a szerző a Szegedi Tudományegyetem Modern Magyar Irodalmi Tanszékének doktorandusza lett. Mesterei Ilia Mihály és Lengyel András, vélhetően e két kiváló tudós hatásának köszönhető, hogy Balogh figyelme egyre inkább a filológiára irányul (persze a szépirói álmokat nem föladva). A kutatómunka eredménye vitathatatlan: többek között sajtó alá rendezte Kosztolányi *Aranyáskönyvének* ifjúsági változatát (2004), valamint Schöpflin Aladár levelezését (2004); felfedezte és kiadta Nemes Nagy Ágnes addig ismeretlen regényét, *Az öt fenyőt* (2005). Ez utóbbi tette igencsak heves indulatokat váltott ki, bár e regényt Nemes Nagy kiadásra szánta, kiadóknál kilincselte vele, s többször javítva nyomdakész állapotba hozta.

Nyerges András *Élet és Irodalom*-beli kritikájában „a filológia ifjú vitézé”-nek kiáltotta ki Baloghot: „ez a fiatal filosz tehetséges, szertelen és izgatott, azaz beillene poétának is, Balogh Tamás erudíciója azonban kifejezetten filológiai tehetségre vall, az ilyesmi pedig nálunk a fehér hollónál is ritkább.” (*ÉS*, 2007/13.) Nyerges lelkesedése érthető, hiszen a szerző nemcsak ír és elméleteket gyárt, hanem aprólékos és fáradhatatlan munkával minden létező szálát igyekszik kibogozni, minden lehetséges nyomot igyekszik megfejteni. Ha kell, a *Gazdatisztek Lapjának* évfolyamait böngészi át, ha kell, a legapróbb mosócédulát is megvizsgálja. Az efféle kutatómunkához persze szükség van a szerencsére is, ám Fortuna csak azoknak segít, akik jó helyen keresgélnek, s jó úton indulnak el valamely, addig ismeretlen cél felé.

Balogh Tamás a tanulmánykötet előszavában írja: „Az *Álmodozók irkafirkája* ismert művek ismeretlen történetét, és majdnem elfeledett vagy ismeretlen művek tör-

Ikerhold Kiadó – Pont Kiadó
Budapest, 2006
233 oldal, 2980 Ft

ténetét rajzolja meg.” (6.) Kosztolányi Dezső és Móricz Zsigmond mellett Örley István, Nemes Nagy Ágnes és Fekete István a főszereplő, tehát három olyan költőről-íróról is olvashatunk, akiket amúgy nem túlságosan gyakran emlegetnek; már-már elfeledte őket az irodalmi köztudat, a „kánonról” nem is beszélve. Balogh azonban mintegy újra fölfedezi őket, s ezzel lehetőséget teremt arra, hogy újra beszéljünk, vitatkozzunk róluk, de leginkább, hogy újraolvassuk műveiket.

Kezdjük a Nemes Nagy Ágnes-regénnyel, hiszen *Az öt fenyő* kiadását rég tapasztalt heves és indulatos vita követte, s ez alkalmat teremtett arra is, hogy az elsődleges szerzői szándékról, az írók-költők életében meg nem jelent művek utólagos kiadásáról, az irodalomtörténet és a filológia lehetőségeiről, felelősségéről gondolkozzunk. Balogh úgy véli, hogy „a szakmai visszhang egyértelműen a kiadás jogosságát és szükségességét igazolta” (228.). Érvei meggyőzőek: Balassi Bálint szerelmes verseire hivatkozik, melyek csak a XIX. században kerültek elő, s jelentősen átrajzolták a költőről addig kialakult képet, de utal József Attila *Szabad-ötletek két ülésben* című, ugyancsak nagy vitát kiváltott munkájára is.

Az öt fenyő felfedezésével és közzétételével Balogh voltaképpen új magyar regényírókat mutatott be az olvasóközönségnek. Idézi Nemes Nagy Ágnes szavait egy 1981-es interjúból: „...egy regényt is írtam akkoriban. Pocsék rossz regény volt, olyan kis utánzatregény. Fiatal is voltam még ahhoz, hogy prózát írjak, de mivel mindenki írt mindenfélét, gondoltam, én is írok egy regénykét. Schöpflin Aladár dicsérte ugyan, de ő sem ajánlotta kiadásra.” (148–149.)

A botrányt kiáltók talán épp emiatt ellenezték a regény megjelenését, ám többen voltak, akik helyeselték Balogh cselekedetét. Hernádi Mária például *Forrás*-beli tanulmányát eképp zárja: „Nemes Nagy Ágnes *Az öt fenyő* című regénye túlmutat a »zsengék« kategóriáján. Jelentősége elvitathatatlan: mivel ezer szállal kapcsolódik az életműhöz, s annak mélyebb megértését segíti, ismerete ezentúl megkerülhetetlen. Köszönet a könyvért Balogh Tamásnak, aki felkutatta és sajtó alá rendezte, Lengyel Balázsnak, aki megőrizte és közreadta, s a Tiszatáj Kiadónak, amely eljuttatta az olvasókhoz. Nemcsak egy klasszikus költőnk életműve (s a róla alkotott képünk), hanem a teljes magyar irodalom is gazdagodott vele.” (*A Fa vonzásában*. Az öt fenyő *Nemes Nagy Ágnes életművének tükrében*. *Forrás*, 2005. december, 98–105.) Károlyi Csaba az *Élet és Irodalomban* kifejti, a regény olvastán nem érez semmi botrányosat, majd hozzáteszi: „Nemhogy botrányt nem váltott ki a könyv megjelenése, de irodalmi szenzáció se nagyon lett még belőle.” (*Egy fenyőfa tette*. *ÉS*, 2005/29. 22.)

Mint ahogy nem lett irodalmi szenzáció Kosztolányi Dezső elfeledett ifjúsági regénye, az *Aranysárkány* sem. Sem a XXI. században, sem megjelenésekor. Pedig – miként Balogh Tamás kimutatja – „[K]origény volt ekkor a gyermekekről, illetve a gyermekekhez szó-lás.” (54.) Kosztolányi átdolgozott regénye a kamaszokról, a gyerekekről szóló művek sorába illeszkedik: Móricz Zsigmond (*Légy jó mindhalálig*), Szerb Antal (*Utazás holdvilág*), Molnár Ferenc (*A Pál utcai fiúk*) Karinthy Frigyes (*Fából vaskarika*) vagy Schöpflin Aladár (*Ördögfiókák*) munkái mellett a leányregények is megemlíthetők, Dánielné Lengyel Laura, Gáspárné David Margit vagy Kosáryné Réz Lola írásai.

Balogh szerint a valóság megismertetésének igénye lehetett a végső ok, amiért nem új, mesészerű regényt írt Kosztolányi, s vélekedését az író vallomásaival támasztja alá: „magamról tudom, hogy engem a *gyermekmesék*, melyekben tündérek, manók és csodálatos varázslók szerepelnek, mindig bosszantottak, körülbelül húszéves koromig. Akkor érdekelték. (...) A gyermekmesék felnőtteknek valók, kik már ismerik a valóságot, és határok közé szorított, rokkant képzeletük azon ámuldozik, hogy a törvény alól kivételek vannak.” (57.)

Az *Aranysárkány* átdolgozott változatát és az eredetit alaposan összeveti a szerző, nemcsak a stilisztikai és a tematikus változásokról szól részletesen, hanem „az erkölcs védelmében véghezvitt” módosításokról is. Idesorolja Novák jellemének kismértékű változását, vagy a szövegben található olyan eltéréseket, mint például: „Vili padján nincsenek

»geometriai idomok, trágár ábrák«, és az általa Nováknak küldött fadobozban nem »valami ocsmányság«, hanem »egy döglött patkány« volt.” (63.) – Balogh precíz filológusi munkája e dolgozatban is megmutatkozik.

Miként *A harmadik regény* című tanulmányában is, amelyben megállapítja: „...a *Hajnal Badánybannak* mindmáig nincs »teljes« szövegkiadása.” (191.) Balogh Fekete István regényének három szövegváltozatát vetette egybe: az *Új Idők*ben 1942-ben folytatásokban megjelentet, az első kötetbeli kiadást (1942) és az 1965-ös, negyedik kiadást. A dolgozat végén olyan szövegrészeket közöl a szerző, amelyeket bizonyos kiadásokból kihagytak. Némelyiket politikai okból: „1945 után (...) el kellett távolítani a Magyarországon élő etnikumok érzékenységét bántó sorokat.” (190.) De van olyan kiadás is, amelynek terjedelme bővült, ezért fordulhatott elő, hogy „1942-ben még mint túlságosan meseszerű, később azonban már mint romantikus-realisztikus regényt értelmezik a nem ugyanazon szöveget olvasó bírálók.” (191.)

Hasonló megállapítást tesz Fekete István *Végtelen út* című regényéről is „*A nagypapa körül van valami homályos mese*” című tanulmányában: „a megjelent szövegváltozatok (...) nagymértékben eltérnek egymástól”. (219.) Ám mielőtt ezt bizonyítja, alaposan elemzi és bemutatja az író kevésbé ismert alkotását. A *Végtelen útról* megtudjuk, hogy értelmezhető családregevények és fordulatos pikareszkek egyaránt, hogy egyetlen Fekete-regény sem játszódik ilyen sok helyszínen, hogy megszólal benne az egykori gazdatiszt és a természetvédő, de néha mintha az uradalmi intéző hangját hallanánk, hogy bizonyos szempontból a *Tuskevár* és a *Téli berek* előképének is tekinthető.

A filológus Balogh kimutatja az eredeti, 1948-as *Új Idők*-beli közlés és a Nesztor Kiadónál megjelent kötet közötti eltéréseket, kemény kritikával illetve az 1990-es kiadás szerkesztőjét, aki a szerző véleménye szerint eltekintett az *ultima manus* elvétől, s nem a folyóiratközlés, hanem egy gépirat alapján rendezte sajtó alá a regényt. Önkényesen belecsempészett a szövegbe olyan részeket, amelyeket Fekete István törölt, vagy toldalékokat írt át, szavakat cserélt, így „hamis, sosem volt szövegváltozatot hozott létre.” (224.) Az új, hiteles szövegközlés talán épp Balogh Tamás nevéhez fűződik majd.

A tanulmánykötetben olvashatunk még Kosztolányi Dezső ifjúkori helykeresésének önellentmondásairól, Örley István „*Iskolá*”-járól, „a hetven évig tetszhalott életet élt” *Andris* című novelláról, egy kiadatlan Móricz-könyv történetéről és Kosztolányi el nem készült regényéről, a *Mostoháról*. A *kötetté formálás igénye* című fejezetben pedig az *Esti Kornél* keletkezéstörténetéről szól a szerző, s egy új adalékról, a kötet megjelenését több évvel megelőző szerzői nyilatkozatról is tudósít.

Hatvany Lajos a tudni nem érdemes dolgok tudományának nevezte a filológiát. Balogh Tamás kutatási eredményei is cáfolják e némiképp ironikus megállapítást, hiszen az általa napvilágra került „dolgok” mindenképp hasznosak és szóra érdemesek, legyen az akár új, eddig ismeretlen regény vagy az 1935-ös *Összegyűjtött költeményei* című Kosztolányi-kötet papírborítója, amely – a jelenleg ismert bibliográfiák közül egyetlenként – feltünteteti Kosztolányi Dezső munkái között az *Aranysárkány* ifjúsági kiadását. (Erről a szerző az *Aranysárkány gyerekeknek* című dolgozatához fűzött jegyzetben ír.)

Balogh Tamás dolgozataiból az elszántság éppúgy kiolvasható, mint az irodalom iránti rajongás. Az *Álmodozók irkafirkája* tanulmánykötet a klasszikus irodalomtörténethez áll közel. Nem az elmélet az elsődleges, hanem a gyakorlat, vagyishogy miként születtek a művek, hogyan érhető tetten a szerzői szöveggondozás, hogyan alakul az alkotások utóélete. Különösképp szimpatikus, hogy érthető, szabatos mondatok sorjáznak, világosan követhető a gondolatmenet, az aprólékos filológiai és textológiai fejtegetések sem unalmasak, sokkal inkább a kutatás izgalmát és élményeit villantják föl. A kötet valamennyi tanulmánya arról győz meg, hogy ha valami egyszerűen is elmondható, nem kell bonyolultan megfogalmazni.

ELLENSZEGÜLÉS A DÉMONNAK

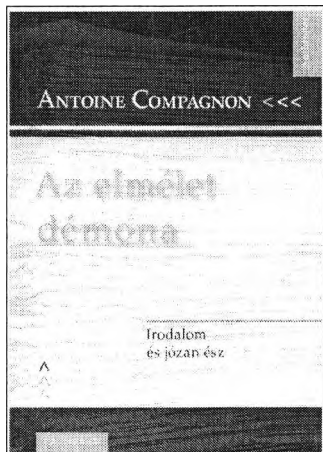
Antoine Compagnon: Az elmélet démona – Irodalom és józan ész

Antoine Compagnon könyvének figyelemfelkeltő címe mind az irodalomelmélet pártján álló, mind az azzal szembehelyezkedő olvasók számára ígéretes olvasmány lehet. Az irodalomelmélet és -történet hazai, illetve külföldi nagy vitájában is megfigyelhető a teória élőködő démonként való emlegetése, míg az irodalomtudósok saját munkájukat az irodalomról való józan gondolkodásként fogják fel. A francia szerző nem kis feladatra vállalkozott az irodalomelméleti gondolkodás térképének megrajzolásával, áttekintve és újraértelmezve a nagyobb vitákat kiobbantó kérdéseket. Compagnon hangsúlyozottan elveti az irodalmi szövegek naiv, szakmaiságot nélkülöző, az oktatásban itthon és (a könyv tanúsága szerint) külföldön tapasztalható elemzésének módszerét. Vagyis számára „idegesítőnek” bizonyulnak olyan kérdések, mint: „Mit akart mondani nekünk a szerző? Melyek a vers vagy a próza szépségei? Mi a tanulság?” stb. (14. o.) A könyv szerzője tehát nem tagadja, hogy ezen megközelítések kiirtását, vagy legalábbis az arra tett kísérletet az elméleti szempontok bevezetésének köszönhetjük. Ugyanakkor, mint azt jelzi is, naivitás lenne azt gondolnunk, hogy az ilyen kérdések végérvényesen eltűntek az irodalomról szóló diskurzusból, hiszen az elméletnek való ellenszegülés folyamatosan újratermeli őket, így a szerző szerint ezen „öskérdéseket” érdemes újra és újra feltenni, a rájuk adott válaszokkal bizonyítva meghaladottságukat.

Compagnon tehát kezdetben öt kérdést fogalmaz meg: „Mi az irodalom? Milyen kapcsolat van az irodalom és a szerző között? Milyen kapcsolat van az irodalom és a valóság között? Milyen kapcsolat van az irodalom és az olvasó között? Milyen kapcsolat van az irodalom és a nyelv között?” (25. o.) Ezek a megközelítések azonban már a kezdetekkor, vagyis az irodalom mibenlétének tárgyalásakor szükségszerűen további szempontokkal bővülnek. Így végül a későbbi fejezetek az irodalomnak a szándékkal, a valósággal, a befogadással, a nyelvvel, a történettel és az értékkel való viszonyának vizsgálatát végzik el.

A könyv nem törekszik egy elmélet utáni elmélet megalkotására, sokkal inkább lehetőségeket, szempontokat mutat be, véleményeket ütköztet, ábrázolva ezzel egy-egy elmélet újszerűségét és hiányosságait is.

A *Mi az irodalom?* kérdését a francia szerző több irányból közelíti meg: vizsgálja az irodalom fogalmának kiterjedését (véleménye szerint a 19. században e művészeti ág szűkülése, a 20. században az „elvesztett területek visszanyerése” következett be, míg a 21. században „az irodalom ismét majdnem annyira szabadelvű, mint volt a szép-

Fordította Jeney Éva
 Anthropolos sorozat
 Kalligram Kiadó
 Pozsony, 2006
 348 oldal, 2400 Ft

irodalom, mielőtt a társadalom szakosodott volna”), (35. o.) megértésének elméleteit és változásait, funkcióját, tartalmának és kifejezésének formáját. Arisztotelésztől kezdve az orosz formalistákon át egészen Genette-ig idézi a különböző elméletek következtetéseit, beszél az irodalmat a fikcionalitás vagy éppenséggel a nyelviség, illetve nyelvhasználat alapján körülhatárolni kívánó kísérletekről. Nem váratlan, hogy zárásképp leszögezi: *az irodalom az az irodalom*, ennél hiába is próbálkozunk, nem jutunk tovább, hiszen minden megközelítés olyan vakfoltokkal jöhet csak létre, mely újabb vitákra adhat okot. Megállapítása szerint „az irodalmi szövegek éppen azok, melyeket a társadalom éppen anélkül használ, hogy föltétlenül eredeti összefüggéseikhez viszonyítaná.” (48. o.) Ennek megfelelően tehát az irodalmiság társadalmi konszenzus eredménye, a közösség döntésén múlik, hogy egy szöveg irodalminak minősül-e vagy sem. A szerző később szűkíti a kört, megállapítva, hogy az minősül irodalomnak, amit szaktekintélyek (érti ez alatt a tanárokat, illetve a kiadókat) abba sorolnak. Compagnonnak tehát sikerült ezzel kettős választ megfogalmaznia: látszólag túllép a végeláthatatlannak tartott vitán, ugyanakkor éppen az általa megfogalmazottak vezethetnek újabb kérdések burjánzásához. Nehezen tisztázható ugyanis, hogy egy szaktekintély mi alapján minősít egy szöveget irodalomnak, így felmerülhet a gyanú, hogy mindez valójában nem más, mint a *Mi az irodalom?* kérdésének eltérő módon történő megfogalmazása.

A könyv leghosszabb és legizgalmasabb fejezete a Szerző szerepkörével foglalkozik; a középiskolai tanulmányokra visszagondolva többen emlékezhetnek olyan műelemzésekre, melyek legfőbb célja az író eredeti szándékának föltérképezése volt (a Compagnon által „idegesítőnek” nevezett kérdések közül tehát itt a „Mit akart mondani nekünk a szerző?”-ről van szó). Az ilyen megközelítések kétségtelenül leszűkítik az irodalomról folyó diskurzust, éppen ez az egyik oka annak, hogy Roland Barthes 1968-ban szenvedélyesen a Szerző halálát állította, illetve követelte. Compagnon elismeri ezen írás jogosságát, ugyanakkor rámutat: Barthes későbbi írásaiban tovább radikalizálja eredeti érveit, így a kelleténél messzebbre megy. A „minden szituáción kívüli szöveg elve” ugyanis, melyet a Picard-ral való vitájában megfogalmaz, az interpretációk túlzott burjánzásához, azok érvényességének relativizációjához vezethet. Compagnon ugyanakkor bizonyítja azt is, hogy a szerzői szándék eliminálására tett minden kísérlet ellenére az irodalomtörténet továbbra is használ olyan módszereket (nevezetesen a műfaji kategóriák alkalmazása, illetve a párhuzamos szöveghelyek kutatása), melyek épp az intencióba vetett hitet tartják fenn. Hasonlóan az előző fejezethez, a szerző itt sem próbálja meg ezeket az apóriákat egyetlen végső válaszban feloldani. Igyekszik a szerzői szándék mellett, illetve ellen megfogalmazott érveket részletesen bemutatni; megidéri az Új Kritika téziseit, melyek alapvetően az író akaratára vonatkozó kérdések irrelevanciáját és az írott műhöz viszonyított temporalitását hirdetik, ugyanakkor megemlíti Hirschnek a szöveg értelmét, jelentését, alkalmazását differenciáló teóriáját. Nem foglal állást egyik tábor mellett sem; a fejezet végkövetkeztetésében e kérdéskörön való túllépést szorgalmazza, hiszen, mint mondja, alapvetően hamis az a választás, mely a szöveg vagy a szerző közötti döntésre készlet.

A szerző pozíciójáról, illetve az irodalom és valóság viszonyáról szóló fejezetekben indokolt lett volna az újhistorizmusra történő hivatkozás. A Stephen Greenblatt nevéhez köthető irányzat a szerző, a referencialitás, illetve az intertextualitás újradefiniálását végzi el (például a szerzőnek a „társadalmi energia áramlásával” történő helyettesítése, illetve az intertextualitás nem irodalmi szövegekre történő kiterjesztése), ami segíthetett volna Compagnonnak abban, hogy az irodalmat a szerzőségről, illetve a valóság utánzásáról alkotott, általa szélsőségesnek ítélt álláspontok között próbálja pozicionálni. A *mimézisz* ígért újradefiniálása így nem valósul meg maradéktalanul; a szerző az előző fejezethez hasonlóan az irodalomelmélet gyakran hangoztatott érveinek éleslátó és pontos bemuta-

tását, majd azok kritikáját adja (különösen erősen fókuszálva ismét Barthes munkáira), ugyanakkor tényleges alternatívát az eddigi következtetések meghaladására nem nyújt, a továbblépést ezen kérdések mellőzésében, új irányba történő haladásban látja (ám, hogy mi lehet ez az „új irány”, továbbra is rejtély marad).

A francia szerző következetesen alkalmazza eddigi módszerét a későbbiekben is; a fejezetek elején megfogalmazza azokat a kérdéseket, melyekre a különböző elméleti iskolák más-más módszerrel próbáltak választ adni, a továbbiakban ezen teóriák részletes bemutatásával, majd azok kritikájával szolgál. Az olvasóról szóló részben például rámutat a filológia, a formalizmus, illetve a strukturalizmus azon hiányosságára, miszerint az érzelmi illúziótól való félelmükben látványosan elhanyagolták a befogadót. Ezzel szemben mutatja be Iser elméletét az implicit olvasóról, melynek hiányosságait Stanley Fish felvetéseinek megidézésével ábrázolja. Végezetül Compagnon minkét féltől elhatárolja magát: Iser teóriájáról kijelenti, hogy „alkalmazkodó, mérsékelt, túl sokat markol, aminek az az eredménye, hogy kerülő úton, azok különösebb megváltoztatása nélkül újra visszahelyezi jogaiba régi kutatásainkat, s éppen az ellenkezőjét éri el annak, amit szeretett volna” (180. o.), Fish munkássága pedig szerinte az irodalomelmélet „önpusztító végtelenségének” bizonyítéka. Sajnálatos módon a szerző nem fejt ki bővebben indokait, pedig a német irodalomtudós munkásságáról vallott álláspont megkívánná a részletezést. Az értelmezői közösségek fishi elméletről alkotott azon megjegyzés pedig, hogy ez mind a szöveget, mind az olvasót „fogolyként” kezeli, aligha védhető könnyen a rosszindulat vádja ellen. Az amerikai kritikus és elméletíró koncepciójában ugyanis ezen közösségek mindenki által elfogadott, közös szabályok alapján hoznak létre értelmezéseket, így szó sincs kényszerről, a fishi kommuna tagja aktív résztvevő, aki nem melleleg időnként módosíthat is a szabályokon.

Ezekből a kritikákból egyre inkább érzékelhető, hogy a könyv szerzője alapvetően az irodalomelmélet deficitességét igyekszik bizonyítani. Sőt a befogadóról szóló fejezettől kezdve egyre több megjegyzés tanúsítja: Antoine Compagnon az irodalomról való tudományos gondolkodást alapvetően a józan ész határain kívül gondolja el. Idézi például Frank Kermode megjegyzését, miszerint „Iser befogadásesztétikájával az irodalomelmélet végül a józan ésszel érintkezett”. (179. o.) Az elmélet tehát csak időnként, mondhatni „legjobb pillanataiban” kerül közel a józan észhez, így például Jauss esetében, aki a szerző szerint egyfajta szintézis megalkotására tett kísérletet, az irodalomtörténet-írással kapcsolatos elmélete a szélsőségektől mentes arany középutat igyekszik képviselni.

Könyvének zárólapjain a francia szerző már nyíltan beszél az elmélet és józan ész szembenállásáról. Szerinte az előbbi legfőbb célja az utóbbi „zavarba ejtése”, éppen ezért tekinti illuzorikusnak a szerzőt, az olvasót, a történelmet stb. (301. o.) Ugyanakkor Compagnon leszögezi azt is, hogy nem kívánt egyik javára sem dönteni, alapvetően mind a józan ész, mind az elmélet felvetéseit igazolhatónak látja. A józan ésszel szemben történő pozicionálás ugyanakkor automatikusan az elmélet negatív minősítését vonja maga után, hiszen minden olyan gondolkodásmód, amely kívül marad annak tartományán, eleve homályos és zavaros. A józanság ellentéte a részegség vagy a bódulat (esetleg az örület), s ha Compagnon szerint az elmélet csak néha éri el a józan ésszt, akkor ezzel alapvetően elmarasztalja. Ugyanakkor jogosan merülhet fel az a kérdés, hogy egyáltalán miért alkalmaz a szerző ilyen oppozíciót, miért tesz különbséget elmélet és józan ész között? Tény, hogy az irodalomról szóló tudományos diskurzust számtalan vita és szélsőséges kijelentés tarkítja; ám ez szükségszerűen része létének. Mint azt Paul de Man írja: „[a]zt állítani, hogy ez elégséges indok lehet arra, hogy ne vállaljuk az irodalomelmélet művelését, annyi lenne, mintha az anatómiát azért vetnénk el, mert nem sikerült megszüntetnie a halandóságot”. (Paul de Man: „Ellenszegülés az elméletnek”, in: *Szöveg és interpretáció*, Bacsó Béla [szerk.], Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 105. o.) A szerzővel, a befogadóval, az

irodalomtörténettel kapcsolatos ellentmondásokat felületesen szemlélve könnyen merülhet fel az elmélet kritikája, mivel az láthatóan nem tud egyetlen univerzális választ adni ezekre a problémákra. Ugyanakkor az még Compagnon könyvéből sem derül ki, hogy a „józan ész” miként oldaná fel ezeket az apóriákat, vagyis pontosan milyen állításokkal bír az az irodalomról szóló diskurzus, mellyel az elmélet ennyire durván szembehelyezhető. Vajon nem fogalmi zavarról van szó? Vajon Compagnon nem valami olyasmit nevez józan észnek, ami inkább az irodalmat érintő *általános* gondolkodásnak tekintendő? Mert ha valami ellenszegülhet az elméletnek (saját magán kívül persze), az az irodalommal kapcsolatos szélesebb körben elterjedt gondolkodás, mely továbbra sem hajlandó megszabadulni a szubjektummal, a történelemmel, illetve a nyelvvel kapcsolatos mítoszaitól. A tudomány mindenkori feladata azonban az, hogy e leegyszerűsítő, felületes nézeteket igyekezzen megcáfolni és megszüntetni, vállalva ezzel esetlegesen a démonizálás következményeit is.

BRÓDY SÁNDOR-DÍJ

A Bródy Sándor Alapítvány ebben az évben is kiadja a Bródy Sándor-díjat.

A díjat azon **első kötetes** magyar nyelvű prózaírók egyike kapja meg, akinek könyve (novelláskötet vagy regény) **2007-ben** jelent meg.

A díj összege 350.000 Ft.

A díjra pályázhat könyvének beküldésével a szerző és jelölhet könyvet ugyanilyen módon a kiadó is.

A beküldött példányokat kérésre visszaküldjük.

A Bródy Sándor Alapítvány postacíme:

2000 Szentendre, Szajkó u. 4.

További információk: 30/297-28-06

A postára adás határideje: 2008. március 31.

SZÉP FELADAT, NAGY TISZTESSÉG

Sz. Koncz István beszélgetése

Gergely Jánosról ismeretségünk kezdete, a nyolcvanas évek vége óta két közhely jut eszembe. Ezüst haj, ez az egyik. Nem mondhatom, hogy fehér haj, mert ez a kifejezés esetleg elesettséget, slamposságot sugallhatna. Ezüst haj: ebben viszont ezüstkések-villák méltóságos patinája, fémes tisztasága, rátartisága és ódon bája is benne van. Szálfatartás, ez a másik közhely, de mit lehet tenni? Aki valaha is látta az egyetemi tanárok, professzorok sötét öltönyös, ünnepélyes csoportját ilyen-olyan alkalommal, az azt is tudja, hogy a kicsi, nagy, kövér, sovány, erre hajló, arra dőlő fák között mindig ő volt a fenyő, a szabályos, az egyenes, a formáját-színét megőrző.

Gergely János 1930. február 13-án született Cegléden. Ott végezte elemi- és középiskolai tanulmányait. Egyetemre Budapesten járt, magyar-francia szakos tanárként diplomázott az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen, 1953-ban. Pécsre került, a Nagy Lajos, majd a Széchenyi István Gimnáziumban dolgozott, előbb beosztott tanárként, utóbb igazgató helyettesként. A Pécsi Pedagógiai Főiskolán 1959-ben kezdett tevékenykedni. Végigjárta a ranglétrát a tanársegédstől a docensen át a főiskolai tanári címig. A hatvanas-hetvenes években tizenegy éven át a Tanárképző Főiskola Kollégiumának igazgatója is volt. Ezt követően a Pécsi Tudományegyetem főtitkáráként, 1992 és '95 között pedig a szekszárdi Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola főigazgatójaként működött. Legnagyobb érdemének sokan azt a hihetetlen szervezőmunkát tartják, amely életútján mindvégig jellemezte. Szerepe volt abban is, hogy Magyarországon meghonosodjék az audiovizuális nyelvoktatás. Hosszú pályája során megszámlálhatatlanul sok kitüntetést kapott, így például Apáczai Csere János-díjat, a Pécsi Városháza díját, a Baranya Megyei Közgyűlés díját. Volt az Oktatás Kiváló Dolgozója, kollégiumi működéséért kétszer kapott Ifjúságért Érdemérmet. Ötvenöt éve, 1953-tól aktív a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban. Érdekesség: negyvenszer járt Franciaországban. Nős, felesége Boros Éva középiskolai tanár. Két leányuk és két unokájuk van.

Mielőtt bekopogtatnék hozzájuk, igyekszem tájékozódni. A volt tanítványok, egykori és mai barátok egybehangzóan önzetlenségéről, nagyvonalúságáról beszélnek. Olyan is akad, aki arról számol be: Boros Éva diákja volt a gimnáziumban, de a Kazinczy-versenyekre Gergely János segítette a fölkészülést. A lakásukon fogadták az egykori tanulót, sőt, maguk vitték Győrbe, a verseny helyszínére, a bogárhátú Volkswagenjükön. Hogy mindez esetleg pénzbe is kerülhet? Ez soha föl sem merült.

Ami a külsőségeket illeti, a mai helyzet a húsz évvel ezelőttihez képest majdnem változatlanul látszik. Azóta is egy pécsi, belvárosi ház ajtaja mögött van Gergely János külön világa. Régimódi lámpaernyő, tekintélyes étkezőasztal, gyönyörű pipatórium, és persze a harsányan ugató kutyák – ezek az első benyomásaim. A professzor járása kis híján a régi, de a figyelmes szemlélő észrevesz rajta valami megtörttséget. Nem egészen érti, hogy miért keresem föl, minek már róla írni. Ugyanakkor tudom, hogy Pellérdre készül, ahol kifejezetten kisdíákoknak szervezett versmondó verseny zsűrijében dolgozik majd.

A szó szoros értelmében polcokkal és könyvekkel bélelt szobában ülünk le beszélgetni. Rosszul leplezett örömmel nyugtázom, hogy az íróasztalon ott hever a *Jelenkor* legújabb száma.

Gergely János: – Édesanyám tizennégy gyermekes, vasutas család sarjainak egyike volt. Nagypám raktárosként dolgozott a MÁV-nál. Nagyanyámmal együtt fölnevelték mindazokat, akiket nem ragadott el a betegség. A tizennégyből én már csak hét élő nagybácsival, nagynénivel találkoztam anyám körül, amikor kinyílt az eszem. Édesapám pedig azok közé az erdélyi menekültek közé tartozott, akik az első világháború után kerültek a mai Magyarország területére. Ha visszagondolok rá, meggyőződésem, ő érdemelte volna meg, hogy továbbtanulhasson, nem én. Olyan tehetséges ember volt ugyanis. Ragyogóan zenélt, kottából hegedült, bejárt a kolozsvári színházba stálistálni és így tovább. Kolozsvári pályafutását egyébként rézművessegédként fejezte be. Ott tanult a Holzmann-féle műhelyben. Tulajdonképpen maradhatott volna Erdélyben, de a Trianon utáni új rendre föl kellett volna esküdni. Ezt önök tőlem soha meg nem kapják, de az életemet elvehetik – mondta az esketőknek. Két héttel később, fiatal feleségével és kislányával együtt, a sors-társaihoz hasonlóan, Budapesten találta magát. Három hónapig vasúti vagonban laktak, pontosabban a felesége ott adta föl, és elhagyta apámat, aki végül a MÁV északi főműhelyében kapott állást. Utóbb ez lett az úgynevezett járműjavító. Nekilódult az idő, jött a karácsony. Egy ceglédi kollégájától, barátjától apám meghívást kapott az ünnepekre. Az egyik nap azután elmentek későbbi nagypámhoz, Horváth Istvánhoz névnapot köszönteni. Két hét múlva pedig apám visszatért szeretett Juliskájához, ahogy mindig hívta, anyámhoz, mondván, fontos ügyben keresi. Anyám kiment a vonat elé, apám pedig a vásártéren fölhúzta az ujjára ezt a gyűrűt, amit most is viselek, és amibe az van belevésve: Juliska, 929. III. 24.

Sz. Koncz István: – *Nem nehéz kikövetkeztetnem: így került Ceglédre.*

– Így bizony. Hitelből, kölcsönből vettek később részletre egy nádas házat, a Liliom utca 5. alatt. Én abban nőtem föl. Apám pedig minden reggel háromnegyed háromkor kelt. Ment Kőbányára dolgozni. És minden este háromnegyed hatkor ért haza.

– *Őn pedig lassan cseperedett, és elindult az iskola felé.*

– A Csengettyús temető mellett volt a Csengettyús iskola, voltaképpen egy romos épület, amelyben első és második osztály működött. Magyar Antalnénak hívták a tanítónőket. Ő javasolta, hogy merre menjek tovább: osztatlan osztályban tanultam harmadikban és negyedikben is. Mondhatnám, de így is volt, hogy onnan egyenes út vitt a gimnáziumba.

– *És az egyetem? Hogy tudták előteremteni a szülei a taníttatáshoz szükséges pénzt?*

– Nem tudták előteremteni. Hetedikes voltam, amikor Piros Kálmán tanár úr meglátogatta édesanyámat, és elmondta, hogy a tanári kar szerint tovább kellene tanulnom. Ehhez jó belépő lenne, ha a Cegléden is megalakult Népi Kollégiumban helyeznének el. Így is lett. Teljes ellátást kaptam, de mindennap hazamehettem látogatóba. Olyan szegény gyerekek voltunk ott együtt, akik érettségi után másképp nem juthattunk volna egyetemre.

– *Hogyan jött a szakpár választása?*

– Hiszek abban: a tanárokon múlik, hogy a gyerekek milyen irányba mennek tovább. Olyan magyar és francia tanáraink voltak, akik meghatározták a későbbi sorsomat. Rádásul heti öt órában tanultunk latint, nyolc éven át. Ez alapozta meg a műveltségemet. Amikor a felvételt került a sor, első helyen a Pázmány Péter, második helyen a József Attila Tudományegyetemet jelöltem meg. A francia írásbeli egyik fele abból állt, hogy a *Kommunista kiáltványt* kellett magyarra fordítani... Fölvettek, majd a Pázmány Péter Egyetemből Eötvös Lóránd lett. Azokban az években apám már nem volt velünk. 1950-ben meghalt. Nagyon fájlaltam az elvesztését. Csodálatos ember volt, és gyönyörűen beszélt a nyelvünket. Számtalan történetet őrzök róla.

– *Meséljen el közülük néhány emlékezetesebbet!*

– Megesett például, hogy egy héten háromszor került az asztalra lebbencsleves. Ilyenkor füstölt hús főtt benne, és az volt a másodikféle. A harmadik alkalommal, amikor apám az utolsó csöppig kikanalazta a tálból a levest, letette a kanalat, és így szólt édes-

anyámhoz: Juliskám, édes lelkem, mondhatnék-e én tenéked valamit? Ne gondold, hogy én egészen alföldi lennék. Készíthetnél nekem olykor sült rucát káposztacikáival. Ha valaki így beszélne ma, mesterkéltnek hatna. Édesapám szájából azonban teljesen természetesen hangzott.

Általában este nyolcra kellett otthon lennem. Történt egyszer, hogy szerelmi légyotról igyekeztem hazafelé, lehettem úgy hetedikes gimnazista. Elkéstem. Apám jött elé, kinyitotta a kiskaput, félreállt, és beengedett. Elnézést kértem a pontatlanságomért. Csak annyit mondott, hogy máskor ne késsek. Telt-múlt az idő, még mindig szerelmes voltam, megint elcsúsztam a hazaérkezéssel. Apám kinyitotta a kiskaput, elé állt. Megmondtam volt, édes lelkem, ha ez még egyszer előfordulna, szembe kell néznünk egymással. Szembenéztünk, félreállt. Attól fogva nem késtem el. Olyan basszusa volt, hogy máig borsószik a hátam, ha fölhangzik bennem. Sokat álmodom vele.

– *Térjünk vissza az egyetemre. Hogyan teltek azok az évei?*

– Már az első szemeszter előtt, nyáron dolgoztam, igyekeztem legalább annyit keresni, hogy tudjak venni télikabátot. Az alispán közbenjárására körzeti cséplőgépellenként működhettem a kecskeméti közellátási felügyelőségénél, Kiskunhalason. Kerékpárral kellett közlekednem, egy forintot adtak kilométerenként. Szerencsére a falu ketté volt osztva, és egy ceglédi finánc kapta a település másik részét. Évek óta végezte már ezt a munkát. Így ha bajban voltam, vagy elakadtam szakmailag, fölkerestem. Végül is így mentek el azok az esztendőik. A szorgalmi időszakban igyekeztem tanulni, a nyarakat pedig munkával töltöttem.

– *Hogyan választotta a végzés után Pécsre?*

– Nem volt döntési lehetőségünk. Elhelyezési bizottságok határoztak arról, hogy hová kerülünk. A tanév befejezése után sokáig kellett várunk, jó két-három hétig. Annyira éhesek voltunk, hogy elmondhatatlan. Hazamentem édesanyámhoz, és kértem, főzzön egy fazék marhapörköltet galuskával; fölviszem a diáktársaimnak. Amíg Cegléden voltam, összehívták a bizottságot. Akkor már elhatároztuk Évával, hogy össze fogunk házasodni. Így, amikor visszaérkeztem a vonattal Budapestre, mondta, hogy Pécsre megyünk lakni, dolgozni. Addig még nem is jártam Baranyában.

– *Mi fogadta itt?*

– A kinevezésemen annyi állt csak, hogy általános gimnázium, Pécs. Ezzel kellett jelentkezni a tanács művelődési osztályán. Onnan azonban a tanítóképzőbe irányítottak. Az igazgató küzönt a titkárnőjével, hogy várakozzam. Három órán át vártam, akkor beengedett az előszobájába, és megkérdezte, hogy nem tudom-e: kezdő pedagógust a tanítóképző nem igényel. Hiába mondtam, hogy nem magamtól jöttem. Fél órával később kezdődött a tanévnyitó értekezlet, azt is végigültem. Este hatkor próbálták kipuhatolni az igazgató úrtól az idősebb munkatársak, hogy mit keresek én ott? Elmondta, és a kollégák érdekes módon kiálltak mellettem. Hogy igenis, szükség van fiatalításra! Mindez persze mit sem változtatott azon, hogy visszaküldött a művelődési osztályra. Így kerültem a Nagy Lajos Gimnáziumba. Ott is laktam a kollégiumban. Nagyon jól éreztem magam.

– *Ezzel együtt viszonylag rövid időt töltött ott. Miért?*

– Másfél évet csak, igen. 1955 februárjában átkerültem az akkor formálódó Széchenyi Gimnáziumba, igazgatóhelyettesnek. Ugyanabba az épületbe, megjegyzem, amelyikben olyan sokáig várakoztatott az igazgató. Egyébként ő már akkor nem volt ott. Hatan jutottunk be, fiatal tanárok, köztük Szederkényi Ervin, a *Jelenkor* későbbi főszerkesztője. Az volt a feladatunk, hogy a gimnáziumot megerősítsük. Hogy az egyetlen, jószerével üres asztal helyett alakítsunk ki fizikai laboratóriumot, például. Majdhogynem a nulláról kellett indulnunk, de végül, azt hiszem, szép eredményeket értünk el.

– *Néhány évvel később átkerült az akkori Tanárképző Főiskolára. Arra miként került sor?*

– Egyfelől Temesi Mihály professzor fiát a véletlen folytán tanítottam a gimnázium-

ban. Talán ennek is szerepe lehetett a sorsom alakulásában. Másfelől azonban Temesi korábban kapott a nyelvész-akadémikus Pais Dezsőtől egy levelet, amelyben figyelmebe ajánlott engem, mint kedves tanítványát. A professzor tehát magához kéretett, és megkérdezte, mivel akarok foglalkozni? Még a Nagy Lajosban tanítottam akkor. A mondatban, a szemantika és a stílus érdekelt, ha időm és lehetőségem van rá, ilyen tárgyú könyveket olvasok, feleltem neki. Erre adott néhány kötetet, és azt mondta, egy hónap múlva visszavár. Így indult a kapcsolatunk, amely végül odáig jutott, hogy 1959-ben maga mellé emelt a magyar nyelvészeti tanszékre mint tanársegédet.

– *Mai szemmel nézve kivételes időszak lehetett. Az irodalom olyan oszlopai jártak a hatvanas évek elején Pécsen, mint például Kassák Lajos.*

– A Bóbita Bábszínház helyén működött a Doktor Sándor Művelődési Ház. Ott vendégeskedett Kassák, de a beszélgetőpartnere sem volt akárki! Gyergyai Albert mutatta be őt a közönségnek. Pár évvel azt követően megjelent egy kis könyvecske, a professzor valómásával arról, hogy miért lett, és miért maradt tanár. Balzac óta tudjuk, hogy a tanárság, mint az újságírás, mindenhova elvezet, hogyha persze otthagyjuk... Na most, Gyergyai olyasmit ír, hogy a tanár évezredek hagyományok követője, és az elődök példája, a nagy költő és filozófus nevelők sora önmagában büszkeséggel töltheti el az embert. Másfelől a tanári minden más pályánál tágasabb. A jó tanár ugyanis esztétikus, lélekű, művész, mesterember egy személyben. Harmadfelől az emberi társadalom legszebb, legromlatlanabb, legígéretesebb, legtisztább rétegével van dolgunk. Lehet-e ennél szebb feladat, nagyobb tisztesség? – kérdezem Gyergyaival magam is.

– *Ez a hitvallás vezényelte önt a kollégium igazgatói székébe is?*

– A tanszéki munkám mellett vállaltam, nem kis részben azért, mert magam nagyon sokat köszönhettem a kollégiumi környezetnek, lehetőségeknek. Megjegyzem, alighogy elhelyezkedtem az új helyemen, meghívtam Gyergyai Albertet. Tartott egy nagyelőadást, és bemutatta az akkoriban megjelent könyvét. Különleges élmény volt. Miután hazautazott, és közeledett a karácsony, küldött két láda könyvet a hallgatónak, hálából, hogy olyan kedvesen fogadták őt.

– *Akkor ez megadhatta az alaphangot az ön kollégiumi működéséhez is.*

– Sok szempontból, igen. A professzor tudniillik élete derekáig maga is ott lakott az Eötvös-kollégiumban, egy szobában. Puritán ember volt, és a magam tapasztalatából is állíthatom, hogy nagyszerű tanár.

– *Az igaz, hogy ön alig kapott pénzt az újonnan vállalt föladatért?*

– A befektetett munkához képest valóban kevésnek tűnt a hatszáz forint, amit adtak. Ráadásul azt is csak tíz hónapra kaptam, mondván, a diákotthon nyáron nem működik. De egy bizonyos ponton túl kit érdekelt a pénz? Kezdetből úgy gondoltam, hogy egy kollégium vezetőjének nem az a feladata, hogy lábmosás-ellenőrző gyakorlatokat végezzen, vagy hogy hallgatótárolót működtessen. A tároló azért jutott eszembe, mert feudális körülmények között dolgoztunk – volt tizennyolc ágyas szobánk, és több tizenhat ágyas is. Emeletes ágyon lakott a hétszázötvenből négyszáznyolcvan gyerekünk. De megpróbáltam szellemet vinni az öreg falak közé. Az volt a célom, hogy az ott lakók a hétköznapi tanári, világmagyarázói munka mellett nyíljanak ki a mindenség felé. A legjobb magyar művészek, a legnagyobb magyar tudósok segítségét, támogatását kértem. A műveltség ugyanis véleményem szerint elsősorban szemlélet, és nem adathalmaz birtoklása. Na, ezektől az emberektől aztán lehetett szemléletet tanulni! De járt hozzánk rendszeresen például nőgyógyász is. Mindig arra törekedtem, hogy szöveg meg, tegyük izessé a mindennapjainkat, lássunk túl a saját korlátainkon, még akkor is, ha tisztában vagyunk képességeink és életlehetőségeink végességével.

– *Még egy legendára rá kell kérdeznem: tényleg tartottak órákat is a kollégiumban?*

– Úgy vettem észre, hogy az élénk sereglő, falusias, kisvárosi környezetből érkező fia-

taloknak a főiskola mindent nem tud megtanítani. Kurzusokat, szakkollégiumokat szerveztünk tehát. Az Eötvös-kollégium gyakorlatát és tapasztalatait átvéve készítettem egy tanulmányt, amit a főiskolai tanács elé terjesztettem. Elfogadták, annak mentén dolgoztunk tovább. Az angol tanszék alapítója, Bognár József ingyen adott angolórákat, de ugyanúgy behívtam Szende Bélát, aki a németet vitte – kialakult a nyelvorák rendszere. A szakkollégiumokhoz pedig sikerült megnyerni a legjobb tanárokat; Bécsy Tamást például, és még sorolhatnám. Az ő esete különösen érdekes volt. Akkoriban írta a drámáról szóló könyvét. Amit egy hét alatt összeállított, az szolgált vitaalappal nálunk. Telt ház volt az előadásain mindig.

– *De jött, amennyire tudom, például a humoralista Sándor György is.*

– Hogyne. Az akkoriban futott, minden nagy műsorát nálunk, ahogy az idő tájt hívtam, a mi falusi butikunkban tesztelte. Főpróbák voltak, legalábbis úgy nevezte azokat az estéket.

– *Miért hagyott föl ezzel a munkával?*

– A tanszéki feladataimat a kollégium mellett folyamatosan elláttam. Lépést tartottam a tudománnyal is. Földvári rektor úr azonban 1979-ben elvitt magával az egyetemre főtitkárnak. A három dolgot már nem lehetett párhuzamosan vinni. A tanszékhez makacsul ragaszkodtam, ebből még egy kis bonyodalom is származott. Tudniillik jogszabály tiltotta, hogy a főtitkár, a régi kifejezéssel élve a questor, oktasson. Nagy nehezen mégis engedélyezték a dolgot – tizennégy órát tartottam hetente. Mellette dolgoztam főtitkárként, és szerveztük a tanárképző kar kettéválasztását. Hogy ugyanis legyen BTK, vagyis bölcsészettudományi, és TTK, tehát természettudományi kar. Minden lépéshez az összes egyeztető fórum jóváhagyását meg kellett szerezni. Nem sokat aludtam. De nem lehet ezt igazán elmesélni, hiszen akkora öröm volt. Szinte euforikus lázban égtünk. Megérettük ugyanis, hogy az átszervezéssel a jövőt alapozzuk meg.

– *Ha már itt tartunk: olvasom, hogy professzor úrnak komoly szerepe volt az audiovizuális nyelvoktatás meghonosításában. Erre hogy került sor?*

– Ebből annyi igaz, hogy ismertünk egy jugoszláv módszert, melynek a zágrábi egyetem volt a központja. Ezt vette át, illetve részben a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Hogy oda miképpen kerültem? Az első napon, amikor munkába álltam, jött Tóth Pista bácsi, a pécsi napilap „Tollseprű” című rovatának népszerű szerzője, és beléptetett. A formális tagságom még abban az évben tartalommal telt meg, ugyanis Szilágyi Béla történelemtanár kollégám bevont az érdemi munkába. Akkoriban épültek a meszesi emeletes házak. Na, azok úgy készültek, hogy a munkások az egyik épületben laktak, a másikat építették, a lelegejét pedig már átadták. Így haladtak sorra, előre. Nem volt hazautazás vagy ilyesmi. Béla bácsi oda járt, és arra kért, hogy járjak oda én is előadásokat tartani. A felnőttoktatás formái akkor alakultak, nagyon érdekelt az egész. Szórazottató formában, irodalmi, kulturális kérdésekről beszéltem másfél-két órát, annyit, amennyit éppen kibírtak szegények. Közben a kapcák ki voltak csavarva a csizmákra – rendes, kemény levegő volt, csípte a szemet. A gyalult faasztalokon ott voltak még a kihűlt főzelékek, paprikás krumplik a kenyérmaradvánnyal. Kicsit összerendeztük, leültünk, és mint afféle mesemondó figura, igyekeztem tartalommal megtölteni az estéjüket. Tehát ezen a szálon csatlakoztam a többi TIT-es kolléga munkájához.

– *Ahol az idegennyelv-oktatás is az ellátandó feladatok részét képezte.*

– Igen, a zágrábi professzor, Guberina dolgozta ki az audiovizuális nyelvoktatás módszertanát és technikáját. A TIT akkori nyelvészeti vezetője bevont a franciatanításba. Kezdetben elég sokat szenvedtünk, mert a hanganyag nem mindig volt szinkronban a képekkel és viszont, de ahogy tökéletesedtek a technikai feltételek, finomodott az előadásmód is. Körülbelül hat-nyolc évig dolgoztam ezen a területen, heti négy órában. Az úttörő munka lassan átalakult, Boros János kollégám is bevezette a módszert a német nyelv ok-

tatásában, majd mások is. A módszert, ismétlem magamat, egyébként nem fetisizálok, nem gondolom, hogy egyedül ez volna eredményes, de a beszédkultúra kialakításában komoly sikereket lehet elérni vele. Abban, hogy sokat dolgoztam, a kíváncsiságom mellett szerepe lehetett annak, hogy a szervező ambícióimat is kiteljesíthettem. A fiatalon elhunyt szociológus, Kériné Sós Júlia *Tanárok élete és munkája* című tanulmányában, kutatási eredményeire alapozva négy típusba sorolja az egyetemi tanárokat. Említ olyanokat, akik megújították a maguk tudományterületét, olyanokat, akik a módszertanban tettek úttörő jelentőségű lépéseket, és a többi mellett olyanokat is, akik szervező típusú tanárok.

– *Utóbbiak között nyilván magára ismert, professzor úr.*

– Attól kezdve, hogy elolvastam a tanulmányt, tudatosodott bennem, hogy talán érdemes a szervezési kísérleteimet, újításaimat tovább folytatni. Ám baráti körben mindig siránkoztam, milyen kár, hogy ilyen szerény adottságokkal születtem.

– *Ne legyen álszerény! A Tanárképző Főiskola kettéosztásáról mi is beszélünk, de szólhatnánk a művészeti kar létrehozásáról, a népművelés-képzés beindításáról, a felnőttképzés kiteljesítéséről, amelyekben ugyancsak rendkívüli eredményeket tulajdonít önnek a szakma.*

– Nem vagyok álszerény, de komolyabb képességgel, még nagyobb tudással csodákat lehetett volna művelni.

– *A szekszárdi kitérőre hogyan nyílt lehetősége?*

– Vasárnap délelőtt volt, épp lakodalomban voltunk előző este. A feleségemmel beszélgettünk az ott tapasztaltakról. Csöngettek. Jobbágy Valér érkezett, aki korábban az ének-zene tanszék tanára volt, majd Szekszárdra került, a főiskolára, és párhuzamosan vezette az ottani Madrigál Kórust. Elmondta, hogy a főiskolán kiírták a főigazgatói pályázatot, és néhányan úgy gondolják, hogy talán én lennék az alkalmas személy. Minek menjek oda? Mit akarok még? Jó nekem a Temesi-tanszéken! – ellenkeztem. Végül hétfőig kértem gondolkodási időt. Igent mondtam, azzal a feltétellel, hogy Pécssett megtarthatom az óráimat. A tanácsülésen megválasztottak a pályázati kiírásban szerepeltetett három évre. Hozzáteszem, nem is lehetett volna hosszabb időre, mert a ciklus végére elértem a jogszabályban meghatározott, hatvanöt éves, maximális életkort. Túlkoros lettem tehát.

– *Azt mondják, Szekszárdon az integráció szükségességének elfogadtatásában alkotott marandót.*

– Minél kisebb egy intézmény, annál jobban ragaszkodik az önállóságához. A szervezői munkám mellett az erőszakosságomat is be kellett vetnem, hogy az ottani tanács legalább állást foglaljon az integráció ügyében. Ne tagadjuk: nagy szerencsém is volt. Beválasztottak a Főiskolai Főigazgatói Konferencia tagjai közé. A Rektori Konferenciát akkoriban Hámori József vezette. Meghívtam a tanácsülésre: segítsen meggyőzni a tanszékvezetői kört: a pécsi egyetemmel ki kell dolgoznunk az integráció feltételeit. Összeállítottam egy anyagot, ami arról szólt, hogy milyen irányba kellene haladnunk. Nem volt jó visszhangja. Na, eljött az ülés napja, Hámori professzor megtartotta az előadását, majd kényszerűen magunkra hagyott bennünket: utazott tovább, elintézőnivalója volt Budapesten. Távozása után kizárólag ellenvélemények hangzottak el. Senki sem állt mellém. Magamban már arra gondoltam, hogy fölteszem a kérdést szavazásra, és rögzítjük a tanács tiltakozását. Hanem akkor szót kért N. Horváth Béla, az irodalom tanszék vezetője. Fölállt, és azt mondta: a kollégák meg fognak döbbedni, de azt a javaslatot teszem, hogy hagyjuk nyitva az integráció kérdését, és térjünk vissza rá több tapasztalat birtokában. Itt dőlt el a dolog. Egyszerűen fölismerte a folyamat jelentőségét. Megjegyzem, javaslatomra utóbb ő lett a főigazgató. Na, talán mindennek, amit elmondtam, szerepe volt abban, hogy tavaly, amikor harmincéves lett az intézmény, megkaptam az Illyés-plakettet.

– *Ezzel az erővel Leówey-emlékplakettet is kaphatott volna, professzor úr, hisz annyiszor vett részt felesége osztályainak életében...*

– Azokról az évfolyamokról, ahol Éva osztályfőnök is volt, sok gyerek máig a bará-

tom. Éveken át együtt jártunk például kukoricát címerezni. Nem egyszer előfordult, hogy én maradtam a diákokkal, a feleségem pedig hordta a vizet egy teherautóval.

– *Mi lehetett ez önnél?*

– Öröm, szórakozás volt számomra. Pénz nem járt vele, szeretetből csináltam. A külföldi utazásaim jelentős része is szolgálat volt. A Tóth Sándor vezette Pécsi Balettel például többször jártunk Franciaországban. Ez úgy indult, hogy az első alkalommal a hallgatók közül senki sem vállalkozott arra, hogy december elején elmenjen, és január végén térjen haza. Vagyis hogy távol töltsen a vizsgaidőszakot. Sanyi, aki tolmácsot keresett, azért gondolt hallgatóra, mert fizetni nem akart az impresszárió. Kényszerpályára kerültünk, megkérdeztem Ormos Mária rektor asszonyt, elenged-e. Ha meg tudom oldani a vizsgáztatást, mehetek, válaszolta. Megoldottam, bementem a színházba, megegyeztünk. Elfogadtak, befogadtak, így lett az egy alkalomból jó néhány. Bár azon kívül is sokszor jártam ott, de mikor lett volna annyi pénzem, lehetőségem, hogy beutazzam az egész országot? Rádásul gondtalanul, örömmel, zenével, táncosokkal, művelt emberfőkkel! Engem is kikapcsolt a mindennapi, elég feszített, egyetemi munkámból.

– *Az ám, egyetemi munka! Két évvel ezelőtt professzor úr visszavonult az oktatásból. Ezt azért furcsállom, mert a beszélgetésünk során is kiderült: korábban mindig ragaszkodott a tanszéki órához. Miért hagyta abba?*

– Abba kell hagyni, amikor az ember úgy érzi, hogy lelassultak az asszociációi. A legkisebb memóriazavarral sem lehet az egyetemi oktatásban dolgozni. Ez a harmadik tavasz azóta, hogy bejelentettem a távozási szándékomat. A döntéshez hozzájárult a másfél évtizedes cukornyavalyám, ami súlyosbodott, és nyolc év óta csak inzulinnal tudom valamelyest kordában tartani.

– *Mivel telnek a napjai?*

– Ostromolnak volt minisztériumi barátaim, hogy írnam meg az eltelt időszak tanulságait. Leginkább azt várnák tőlem, hogy a kollégiumi évek eredményeit rögzítsem, aminek neveléstörténeti szempontból látnák jelentőségét. El is kezdtem az anyaggyűjtést, de a formába öntéséhez segítségre lesz szükségem. Nem tanultam meg ugyanis a számítógépes technikát, meg rossz a kezem nagyon. Félő, hogy egyszer ez is elhagy. Legszívesebben beszélgetések formájában adnám át a tapasztalataimat, világítanám meg a szervező típusú munka tudományos hátterét satöbbi.

Hogy mivel telnek a napjaim? Nagyobbik unokám két tannyelvű, ötosztályos gimnáziumba jár. Most harmadikos. Néhány osztálytársát bevonva tervezek neki a közeli jövőre házi kurzust. Vannak nyolcan-tízen, lányok-fiúk vegyesen. Megszerettek, én is őket, szívesen vagyunk együtt. Itt, nálunk nagy hely van, elférünk... Van itt élet, ilyen szempontból, csak én nem tudok már menni.